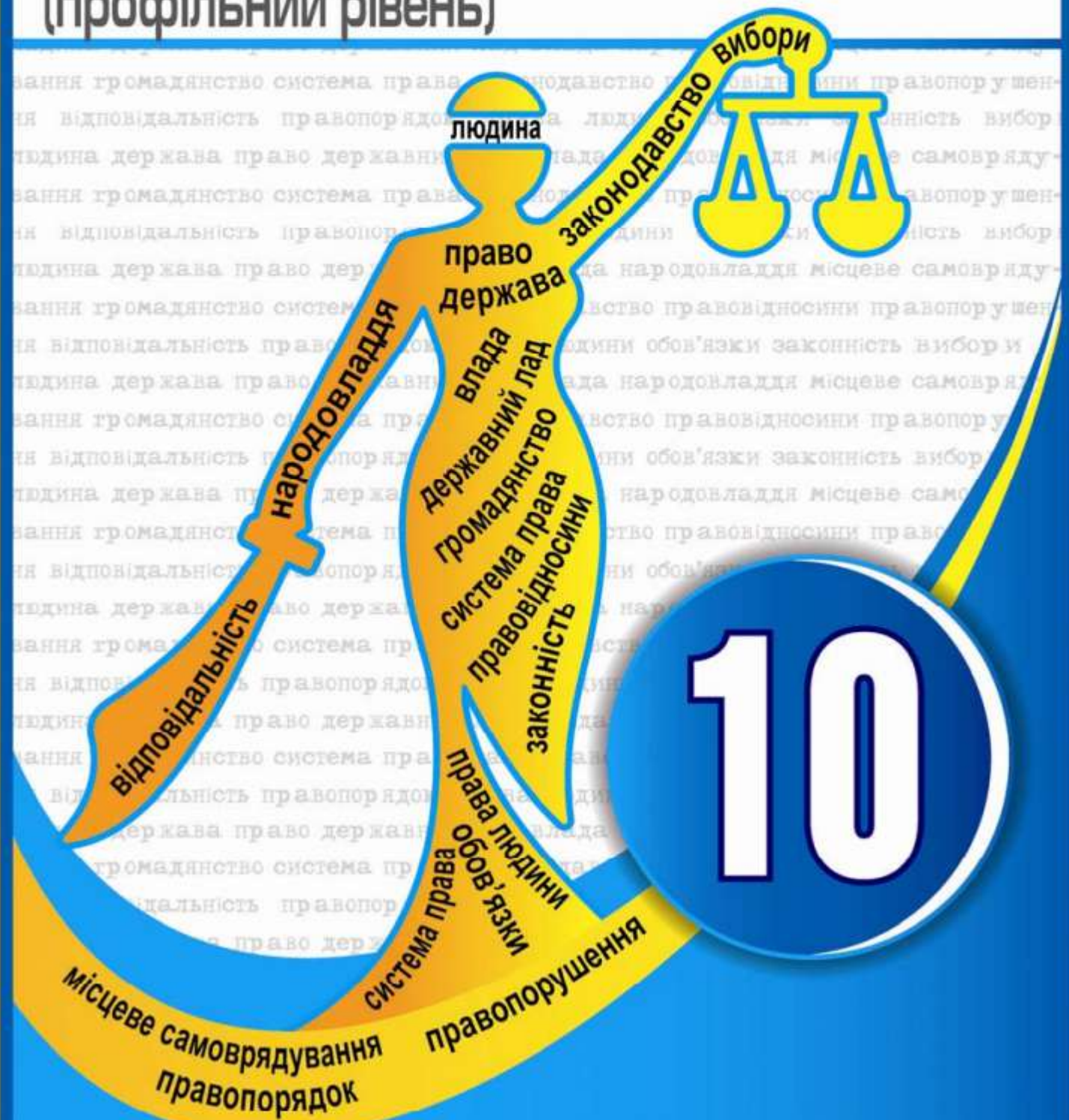

ПРАВознавство

(профільний рівень)

Валентина Кравчук, Альберт Єзеров, Ірина Васильків

ПРАВОЗНАВСТВО

(профільний рівень)

підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Тернопіль
Астон
2023

УДК 34(075.3)
В19

Кравчук В. М., Єзеров А. А., Васильків І. Д.

В19 **Правознавство (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. М. Кравчук, А. А. Єзеров, І. Д. Васильків. — Тернопіль : Астон, 2023. — 310 с. : іл.
ISBN 978-966-308**

Зміст підручника містить теоретичний матеріал для профільного вивчення правознавства і практичні завдання для формування умінь застосовувати знання норм права у розв'язанні життєвих ситуацій та вибору моделі правової поведінки. Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми з правознавства для 10-11 класів (профільний рівень) закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки № 1407 від 23 жовтня 2017 року. Методичний апарат підручника сприятиме розвитку навичок критичного мислення та предметних компетентностей десятикласників., Система завдань для роботи в командах та індивідуально, матеріали для практичних занять та уроків узагальнення знань дозволять учителеві оптимально реалізувати діяльнісний підхід.

УДК 34(075.3

ISBN 978-966-308-

© Кравчук В. М., Єзеров А. А., Васильків І. Д., 2023
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	6
----------------	---

Блок 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Вступ	8
-------------	---

Розділ 1. Держава

§ 1. Виникнення держави і права.....	11
§ 2. Поняття, ознаки, сутність держави.....	16
§ 2.1. Сутність держави.....	16
§ 2.2. Правова держава. Громадянське суспільство	22
§ 3. Державний лад	25
§ 3.1. Державний лад як форма держави	25
§ 3.2. Форми державного устрою та режиму	28
§ 4. Народовладдя.....	32
§ 4.1. Народовладдя — демократія.....	32
§ 4.2. Вибори як інститут демократії	35
§ 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування.....	44
§ 5.1. Державна влада та її суб'єкти	44
§ 5.2. Зміст діяльності державних органів.....	47
§ 6. Держава, особа, суспільство	53
§ 6.1. Держава і людина.....	53
§ 6.2. Категорії населення держави	56
Завдання для формування та перевірки ключових і предметних компетентностей.....	59

Розділ 2. Право

§ 7. Право як особливий вид соціальних норм.....	60
§ 7.1. Соціальні норми: поняття і види.....	60
§ 7.2. Право і його сутнісні характеристики.....	63
§ 8. Система права	66
§ 8.1. Система права і її елементи	66
§ 8.2. Правова система і правові сім'ї.....	72
§ 9. Джерела (форми) права.....	74
§ 10. Законодавство	77
§ 10.1. Система законодавства	77
§ 10.2. Поняття і види нормативно-правових актів	80
§ 10.3. Чинність нормативно-правових актів у часі, просторі та щодо кола осіб.....	83

§ 11. Правотворення. Систематизація законодавства	88
§ 11.1. Правотворчість	88
§ 11.2. Застосування і тлумачення права	91
§ 11.3. Систематизація законодавства	97
§ 12. Правовідносини	99
§ 13. Правомірна поведінка і правопорушення.....	103
§ 14. Юридична відповідальність	109
§ 14.1. Поняття і принципи юридичної відповідальності.....	109
§ 14.2. Види юридичної відповідальності.....	113
§ 15. Законність і правопорядок	118
§ 16. Правосвідомість	122
Завдання для формування та перевірки ключових і предметних компетентностей	126

Блок 2. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Розділ 3. Конституційне право України

§ 17. Поняття конституційного права України.....	127
§ 17.1. Загальна характеристика конституційного права України	127
§ 17.2. Конституційно-правові норми та їх особливості.....	132
§ 17.3. Конституційно-правові відносини та їх види.....	137
§ 17.4. Конституція України. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України.....	144
§ 18. Загальні засади конституційного ладу України.....	152
§ 18.1. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України.....	152
§ 18.2. Національні меншини. Державні символи. Законодавство про мови	156
§ 19. Громадянство України	161
§ 20. Міжнародне право прав людини	169
§ 20.1. Основоположні права та свободи людини	169
§ 20.2. Міжнародний захист прав людини	176
§ 21. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	182
§ 21.1. Конституційні права та свободи людини і громадянина	182
§ 21.2. Політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи	189
§ 21.3. Конституційні обов'язки громадян України. Права і обов'язки громадян в умовах надзвичайного та воєнного станів	194

§ 22. Народовладдя в Україні	203
§ 22.1. Безпосередня демократія. Референдум	203
§ 22.2. Вибори. Виборча система України	209
§ 23. Законодавча влада України	216
§ 24. Президент України	227
§ 25. Виконавча влада України	232
§ 26. Місцеве самоврядування в Україні	241
§ 27. Судова влада в Україні	251
§ 27.1. Правосуддя і принципи судоустрою в Україні. Конституційний суд	251
§ 27.2. Система судоустрою	260
§ 27.3. Судді та присяжні. Вища рада правосуддя	265
§ 28. Правоохоронні органи України та адвокатура	270
§ 28.1. Прокуратура. Національна поліція України. Служба безпеки України	270
§ 28.2. Адвокатура, органи юстиції, нотаріат	280
Завдання для формування та перевірки ключових і предметних компетентностей	287
 Додатки	
Практичне заняття 1. Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн	288
Практичне заняття 2. Громадянство	289
Практичне заняття 3. Норми права	290
Практичне заняття 4. Види систематизації правових актів	291
Практичне заняття 5. Розв'язання правових ситуацій	292
Практичне заняття 6. Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання	293
Практичне заняття 7. Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля	294
Практичне заняття 8. Міжнародні гарантії прав дитини	295
Практичне заняття 9. Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні	296
Практичне заняття 10. Запобігання та протидія корупції у сфері прав людини	297
Практичне заняття 11. Вибори органів місцевого самоврядування	298
Практичне заняття 12. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини	299
Ключові терміни і поняття	301
Література	309

Шановні десятикласники і десятикласниці!

Ви розпочинаєте вивчати профільний предмет «Правознавство», програма якого складається з трьох змістовно-тематичних блоків — «Основи теорії держави і права» (вивчатимете в першому семестрі 10 класу), «Основи публічного права України» (в другому семестрі 10 класу вивчите лише перший розділ цього блоку — «Конституційне право України»), «Основи приватного права України» (в курсі 11 класу).

Програмовий матеріал 10 класу передбачає опанування основ теорії держави і права а також загальнотеоретичних основ конституційного права як однієї з галузей публічного права. Це відображено у структурі підручника: два блоки, три розділи, загалом 28 тем, передбачених програмою «ПРАВОЗНАВСТВО. 10–11 класи. Програма для закладів загальної середньої освіти (профільний рівень)», затвердженою МОН України у 2017 році, а також матеріали для 12 практичних занять, згідно з програмою курсу. Засвоївши програмовий матеріал курсу, ви зможете орієнтуватись у системі національного законодавства, вміти використовувати положення нормативно-правових актів, пояснювати зміст юридичного документа та шляхи його застосування, а також пояснювати, аналізувати та розв'язувати життєві ситуації з використанням правових знань. Та найголовніше — навчитесь реалізовувати свої права та захищати їх, допомагати іншим людям у захисті їхніх прав, оцінювати та регулювати власну поведінку у різних сферах відповідно до норм права.

Тож пропонуємо вам не лише теоретичний матеріал, а й багато цікавих практичних завдань, що сприятимуть виробленню потрібних умінь і навичок та отриманню нових знань.

Авторський колектив

Побудова підручника

Підручник структурований за розділами, параграфами (вони відповідають окремим темам, передбаченим програмою) та підпараграфами. Один параграф можна опрацювати впродовж кількох уроків. На початку параграфа — перелік важливих для засвоєння теми термінів і понять, зазначених в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Об'єднує теми курсу система рубрик із завданнями для роботи в класі чи вдома. Програма курсу передбачає удосконалення навичок спільної роботи, тому пропонуємо рубрику «**Виконайте в команді**», завдання якої передбачають умовно-графічну візуалізацію навчального матеріалу, перетворення та зіставлення інформації, використання додаткових джерел інформації та роботу з ними, колективне обговорення проблем та пошуки рішень.

Виконайте в команді

1. Вчіться комунікувати та працювати в команді. Мисліть критично, дійте креативно.
2. Визначайте проблему та шляхи її розв'язання; формуйте ключові компетентності.
3. Учіться співпрацювати з іншими, розв'язувати проблеми, знаходити компроміс.

Для візуальної зручності і полегшення орієнтування в підручнику всі необхідні для опрацювання **витяги з нормативно-правових актів** виділено зеленим фоном назви рубрики (умовно: «закон — на зеленому»), а жовтим фоном виділено назви рубрик із завданнями для **практичної діяльності** — застосування отриманих знань, аналізу правових ситуацій. **Найважливіші терміни** позначено «*nota bene*» (зверни увагу, запам'ятай) та виділено червоним фоном.

Мовою нормативно-правового акту

Ознайомтеся з положеннями нормативно-правового акту.

Дізнайтеся, які приписи встановлено правотворчими суб'єктами для врегулювання тієї чи іншої ситуації. За потреби зверніться до запропонованого інтернет-ресурсу.

Практичне завдання до § 27.3

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

Виконайте завдання, запропоновані в цій рубриці, щоб застосувати знання з теми, поглибити засвоєння інформації та сформувати вміння і навички.

Практичне завдання 2

Застосуйте знання з теми для аналізу правових ситуацій:

Fiat justitia! — Хай здійсниться правосуддя! — такими словами в Давньому Римі завершували розгляд судової справи, зачитуючи остаточне рішення суду. Розв'яжіть правову ситуацію, запроповану в цій рубриці, та завершіть свою відповідь словами «Fiat justitia!». Обговоріть результат.

Найважливіші терміни і поняття. Ви маєте розуміти їх суть, знати їхні ознаки та властивості, структурні елементи, вміти застосовувати в усному та письмовому мовленні.

Для закріплення теми

Завдання для узагальнення та повторення найважливіших понять та проблем теми, яку вивчали впродовж кількох уроків. Відповідають очікуваним результатам навчально-пізнавальної діяльності учнів, передбаченим програмою профільного курсу.

Це важливо!

Практичне заняття 1

Попрацюйте практично, використовуючи додаткові джерела інформації, набувайте ключових та правової предметної компетентностей.

Блок 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Вступ

**«Ми не можемо творити великі справи —
а тільки маленькі справи з великою любов'ю».**

*Мати Тереза, католицька черниця, засновниця добродійних місій,
лауреатка Нобелівської премії миру*

Сьогодні суспільству і державі, які перебувають у досить складних умовах, потрібні активні освічені громадяни та професійно компетентні члени суспільства з необхідними правовими знаннями й уміннями, ціннісними орієнтаціями і сформованими компетентностями. Вивчення цього профільного предмету і має допомогти вам стати такими.

Метою профільного предмета «Правознавство» є:

- формування в учнів/учениць системних уявлень про державу та право як основних засобів упорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті;
- формування правової компетентності учнівської молоді, що забезпечує її здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство в розв'язанні суспільних проблем;
- виховання в учнів/учениць поваги до людської гідності, дотримання прав людини, демократичних цінностей, верховенства права, справедливості, рівноправ'я;
- розвиток правової та соціальної грамотності школярів і школярок, толерантності, комунікабельності, здатності до активної участі в житті суспільства;
- сприяння професійному визначенню випускників і випускниць у майбутньому.

Завдання, реалізація яких забезпечить досягнення цієї мети:

- 1) опанування поняттєвим апаратом, загальнотеоретичною основою для розуміння сутності сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування й розвитку, ролі та функцій в організації суспільних відносин;
- 2) поглиблення знань про соціальні норми, верховенство права, державний устрій України;
- 3) формування системного уявлення про права та свободи людини і громадянина та механізми захисту прав і свобод;
- 4) формування позитивного ставлення до дотримання правових норм, ініціативності в реалізації своїх прав;
- 5) усвідомлення тісного зв'язку між правовими знаннями й суспільними відносинами, розуміння системи загальнолюдських принципів і цінностей, відображених у Конституції та законах України, правової системи в цілому;
- 6) вироблення вміння аналізувати суспільно-політичні події, правові явища і процеси;
- 7) розвиток вміння користуватися правовими актами, правничою літературою, Інтернет джерелами;

8) формування уміння застосовувати норми права в конкретних життєвих ситуаціях.

Зміст предмета «Правознавство» (профільний рівень), який вивчатимете в 10-11 класах, відповідно до затвердженої Міністерством освіти і науки України програми, структурно містить три змістовно-тематичні блоки:

Блок I. Основи теорії держави і права.

Блок II. Основи публічного права України.

Блок III. Основи приватного права України.

Матеріал до першого блоку (усі його розділи і теми), що ви осягатимете в 10 класі, а також до першого розділу другого блоку висвітлений у цьому підручнику, решта тем публічного права та приватного права – в 11 класі.

Якою є побудова підручника, які рубрики в ньому передбачено та як із ним працювати, висвітлено в передмові. Сподіваємося, вам буде зручно і комфортно, бо працювали над підручником з любов'ю до вас!

Окрім підручника, важливо користуватися нормативно-правовими актами, чинність яких доцільно перевіряти кожного разу, коли вам потрібно ними скористатися. Найкраще це робити за допомогою офіційного сайту Верховної Ради України:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws>

The screenshot shows the official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. The main heading is 'Конституція України'. Below it, the document number and edition are displayed: 'Державні 254к/96-ВР чинної остання редакція - Редакція від 01.01.2020, ністава - 27-5К'. A date selector dropdown is open, showing a list of dates from 20.08.1998 to 01.01.2020. A search bar is visible on the right side of the page. The page also features the Ukrainian coat of arms and the text 'КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Шляхетні Верховної Ради України (ВРР), 1996, № 30, ст. 141)'. At the bottom, there is a list of document numbers and dates: '№ 2222/97 від 08.07.2004, ВРР, 2004, № 2, ст.44', '№ 2222/97 від 01.07.2001, ВРР, 2001, № 10, ст.68', and '№ 156/99 від 18.05.2003, ВРР, 2003, № 11, ст.172'.

Так, ви одразу зорієнтуєтесь, чи цей нормативно-правовий акт є чинним, коли відбулася його остання редакція. У віконечку біля стрілки ліворуч — є можливість відкрити будь-яку попередню редакцію цього акту, а стрілка праворуч показує, як додатково відкрити зміст документа для зручної навігації. Кнопка лупи на панелі праворуч дозволяє також швидко знайти потрібне слово або

словосполучення в нормативно-правовому акті. На цьому сайті є й багато інших корисних можливостей.

Зміст документа

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

КНИГА ПЕРША. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ I. ПОНЯТТЯ ВИБОРІВ

Стаття 1. Вибори як форма безпосередньої де...

Стаття 2. Законодавство про вибори

Стаття 3. Типи виборів

Стаття 4. Порядок обчислення округів

Стаття 5. День голосування

Розділ II. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО П...

Стаття 6. Вибори прав громадян України

Стаття 7. Загальні виборчі права

Стаття 8. Документи, які підтверджують право...

Стаття 9. Права виборців на участь у виборч...

Стаття 10. Право бути обраним

Стаття 11. Право висути кандидата на виб...

Стаття 12. Право виборчих прав

Стаття 13. Проти виборчих прав

Стаття 14. Вільні вибори

Стаття 15. Добровільність участі у виборч...

Стаття 16. Таємне голосування

Стаття 17. Свобода голосування

Стаття 18. Використання інноваційних метод...

Стаття 19. Час виборів. Відповідальність за н...

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48)

(По зміщенні, введеному згідно із Законом
№ 720-IX від 11.06.2020 ВВР, 2020, № 47, ст.408
№ 801-IX від 14.07.2020 ВВР, 2020, № 36, ст.273
№ 883-IX від 11.09.2020 ВВР, 2020, № 31, ст.483
№ 916-IX від 29.09.2020
№ 1038-IX від 14.07.2021 ВВР, 2021, № 38, ст.321
№ 2107-IX від 02.03.2022)

Цей Кодекс відповідає до Конституції України вимогам гарантії права громадян на участь у виборів, результату відомості та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів.

(Принципи і заходи, викладені в статті 11 Закону № 801-IX від 14.07.2020)

КНИГА ПЕРША. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ I. ПОНЯТТЯ ВИБОРІВ

Стаття 1. Вибори як форма безпосередньої демократії

1. Вибори в Україні є способом форми народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення волі Українського народу.

2. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом загального голосування.

Стаття 2. Законодавство про вибори

1. Підготовка та проведення виборів регулюється Конституцією України (цей Кодекс), законами України "Про Центральне виборче агентство", "Про Ліквідаційний реєстр виборців", іншими законами України, а також приписами відповідно до них прийнятими актами законодавства та актами Центрального виборчого комітету.

Стаття 3. Типи виборів

У змісті нормативно-правових актів, зазвичай, є преамбула (вступ), а нормативні приписи структуруються у книгах (як у Виборчому кодексі України чи Цивільному кодексі України), розділах, главах, статтях. Статті можуть мати частини (які зазвичай нумеруються, якщо ж нумерації нема, то для зручності виділяються абзацами), пункти і підпункти. Здійснюючи посилання на нормативний припис, варто вказувати детально в якій структурній частині нормативно-правового акту він міститься (зазначати своєрідну адресу цієї правової норми). Наприклад, презумпція невинуватості закріплена в ч.1 ст.62 Конституції України.

Програмою передбачено практичні заняття, що мають конкретну назву. Але їх тематика є орієнтовною, вчитель може її змінювати і самостійно добирати зміст діяльності, обираючи її форми та методи з врахуванням специфіки регіону, особливостей навчального закладу та класного колективу, вікових й індивідуальних особливості учнів, може провести практичне заняття за іншою тематикою та використати відведений програмою час для повторення й узагальнення на власний розсуд в рамках основних питань розділу, тому ми лише пропонуємо.

Що ж, друзі, ваш час настав, беріться за роботу!

Розділ 1. Держава

§ 1. Виникнення держави і права

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- суспільство • влада • історичні типи держав • додержавний період

«Держава для народу — це те саме, що власна хата для родини. То духовна будова, що в ній народ виховується, живе своїм вільним життям, сповняє вільно і гідно свої обов'язки супроти Бога і ближнього, влаштовує щасливо і справедливо своє туземне життя і дає в мирі свою духовну і матеріальну частку для співжиття всіх народів».

Йосип Сліпий, український церковний діяч, Верховний Архієпископ — предстоятель Української греко-католицької церкви

1.1. Влада і суспільство у додержавний період

Люди з'явилися на нашій планеті дуже давно. Усвідомлюючи, що гуртом легше виживати і протистояти небезпекам, вони об'єднувалися в колективи. Взаємно полювали, піклувалися про дітей, обмінювалися життєвим досвідом, спільно працювали. Це сприяло згуртуванню первісної спільноти. Визначальними в людському суспільстві стали родинні стосунки. Поступово родинна громада зростала кількісно, розділялася на менші групи, які господарювали самостійно. Громади, які мешкали поруч, спільно вирішували питання, що стосувалися життя певної спільноти. Тож зрозуміло, що суспільство виникло набагато раніше, ніж держава.

У своєму розвитку суспільство пройшло низку еволюційних етапів від первісного ладу до сучасних цивілізацій. Первісний лад був найтривалішим. Його тому й називають ладом, що первісному суспільству вже була притаманна певна організованість, яка забезпечувала гармонійну взаємодію людини і природи та відповідала тогочасним потребам.

У суспільстві діють різні види *соціальної влади* — влада глави сім'ї, влада власника засобів виробництва, духовна влада. Всі названі види відносяться чи до індивідуальної, чи до корпоративної, чи групової влади. Влада виникає (хоч і в прихованій формі) там, де є сталі об'єднання людей, де існують реальні можливість і здатність впливати на поведінку людей за допомогою будь-яких засобів.

Влада — цілеспрямований вплив одного суб'єкта на іншого суб'єкта або їх сукупність, що здійснюється за допомогою будь-яких засобів (включаючи силу), щоб підвладний суб'єкт чинив так, як того вимагає носій влади.

Влада характеризується такими ознаками:

- є явищем завжди соціальним (суспільним), бо може існувати і функціонувати тільки в межах суспільних відносин, тобто відносин між людьми;
- виступає невід'ємним атрибутом суспільства на всіх етапах його розвитку, адже суспільство є складним соціальним організмом, який постійно потребує управління, упорядкування;
- виступає як інтелектуально-вольовий процес;
- як правило, базується на силі.

Влада в первісному суспільстві здебільшого базувалась на єдності людей на підставі спорідненості, спільності праці чи майна. Їй були притаманні риси первинної демократії, суспільного самоврядування, спиралась вона на повагу, авторитет, традиції. Влада була єдиною і забезпечувала взаємодопомогу та співробітництво у суспільстві, де були відсутні класові протиріччя.

Нормами поведінки (соціальними нормами), які регулювали суспільні відносини, були звичаї — правила поведінки, що історично склалися в результаті багаторазового застосування.

Так первісний лад послідовно проходить у своєму розвитку декілька етапів, але тільки на певному з них він став переростати в державно організоване суспільство, де влада стає публічною і політичною.

Історики вважають, що перші, схожі на державні, утворення виникли в Африці й Азії в IV–III тис. до н. е., а на інших континентах — значно пізніше.

Держава — політична організація суверенної влади частини або всього населення, яка реалізує свої повноваження на певній території через систему спеціально створених органів управління, з допомогою яких здійснюється політичне, економічне, ідеологічне керівництво суспільством, а також управління загальносуспільними справами.

Слід усвідомлювати той факт, що держава як суспільний інститут не є злом. Держава — це альтернатива анархії, безладдю. Вона відіграє роль організатора, диригента спільної діяльності людей, засобу цивілізованого розв'язання соціальних протиріч і конфліктів. Держава з допомогою права і правових інститутів здатна забезпечити захист суспільства і кожної особистості від зловживань з боку більш сильного, гарантувати життя та основні права людини. При цьому не слід ідеалізувати державу, оскільки вона виникає в соціально-неоднорідному суспільстві і віддзеркалює всі його недоліки і суперечності.

Соціальна сутність держави полягає в її здатності задовольнити потреби та інтереси певної спільноти (народу, нації, соціальної верстви, групи).

1.2. Причини виникнення держави і права

Довгий час історія не знала інституту держави. Основними формами суспільної організації були рід, община, плем'я, союз племен. Держава, як і право, закономірно виникла в результаті тривалого історичного розвитку цивілізації. Для кожної нації чи народності поява власної держави і свого права — це свідчення і доказ переходу від первісного ладу (дикунства і варварства) до більш високого ступеню суспільного розвитку або від пригнобленого колоніального стану до справжньої самостійності і незалежності.

Причини виникнення держав у різних народів були різними. Так, в Афінах держава виникає як результат суперечностей всередині первісного суспільства, у римлян виникнення держави пришвидшується боротьбою між патриціями (римською родовою знаттю) і плебеями (прийшлим населенням), у германських племен — потребою ведення завойовницьких походів. У народів Давнього Сходу важливу роль для виникнення державності відіграла необхідність організації робіт для будівництва зрошувальних каналів. У інків і майя утворення державності прискорене розвитком землеробства. У східнослов'янських племен держава виникла як результат поступового перетворення органів військової демократії на державні органи.

Отож, аналізуючи історичний розвиток людства, можемо побачити закономірності виникнення держави у різних народів і узагальнити, які з них стали найбільш суттєвими. У літературі зазвичай вказують загальні причини виникнення держави.

Загальні причини виникнення держави:

- ✓ перехід від споживчого господарства до виробничого;
- ✓ розвиток знарядь праці сприяв зростанню її продуктивності і зумовив можливість окремих людей накопичувати статки;
- ✓ поява груп людей, які отримали можливість не працювати, а привласнювати продукцію, створену іншими;
- ✓ розшарування суспільства на групи людей (класи), які мають різний майновий стан, різні інтереси, часом суперечливі;
- ✓ необхідність вирішення соціальних суперечностей, упорядкування відносин між людьми;
- ✓ недостатність влади первісного суспільства для врегулювання цих суперечностей, які ставали дедалі все гостріші;
- ✓ особливості розвитку психіки та свідомості людини;
- ✓ усвідомлення таких понять, як права та обов'язки, а також виникнення почуття провини;
- ✓ рівень духовного розвитку суспільства; поява релігії та письма;
- ✓ необхідність удосконалення владних повноважень, потреба у новому засобі влади з удосконаленим апаратом і можливістю здійснювати примус;
- ✓ загроза втрати не лише продуктів своєї праці, а й життя, змушувала людей до такої організації співжиття, яка б не тільки захистила їх фізично, але сприяла б узгодженню, захисту різноманітних їхніх інтересів.

Власне, держава стала єдиною можливою формою організації суспільного життя, що з'явилась там, де суспільство розділилось на прошарки з протилежними інтересами (стало соціально-неоднорідним), а організація влади первісного суспільства неспроможна була врегулювати конфлікту між ними.

1.3. Теорії походження держави і права

Вченими запропоновано досить широке коло теорій виникнення держави, що по-різному пояснюють її походження:

Патріархальна теорія (*pater* — лат. батько), за якою держава «виросла» з сім'ї, а державна влада утворилася з влади батька. Її засновниками вважають Платона (427-347 до н.е.) і Аристотеля (384-322 до н.е.).

Теологічна теорія (*teo* — грец. Бог) виникнення держави пояснює Божественною волею. Засновниками її є А. Августин (354-430 рр.) та вчений-богослов Ф. Аквінський (1225-1274 рр.). Проголошуючи походження держави від Бога, вони обґрунтовували її вічність і непорушність, вважали, що будь-яке посягання на державу, замах на владу, — злочин.

Договірна теорія обґрунтовує, що держава виникла в результаті *суспільного договору* між людьми на підставі добровільної згоди, досягнутої між правителями і населенням певної території з метою забезпечення порядку й організації суспільного життя: одні будуть управляти, а інші виконувати їх управлінські рішення. Виникла вона у Стародавній Греції, а сформована й обґрунтована була пізніше у працях Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Д. Локка, Т. Гоббса, Д. Дідро та інших.

Прихильники теорії насильства (Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг та ін.) стверджують, що держава виникла як наслідок завоювання одних народів іншими, щоб тримати у покорі завойовані народи.

Психологічна теорія пов'язує походження держави і права з особливими властивостями людської психіки, якій властива потреба у спілкуванні, покорі, усвідомленні залежності від видатної особи. Серед засновників цієї теорії були Л. Петражицький, Г. Тард, Д. Фрезер.

Соціально-економічна, або класова (марксистська) теорія, акцентує увагу на двох аспектах, які стали причинами виникнення держави: виникнення класів і протиріч між ними та економічний розвиток суспільства: поділ праці, перехід від родової до приватної власності. Отже, держава — це продукт природно-історичного розвитку суспільства.

В органічній теорії державу розуміють як результат соціальної (органічної) еволюції, витвір самої природи, як організм, що має самостійну волю і свідомість, своє політичне тіло (що складається з клітин, якими є люди) і виконує певні функції. Обґрунтував цю теорію англійський вчений-філософ Г. Спенсер, хоч ідеї співставлення держави і людського організму розвивав ще древньогрецький філософ Платон.

Звичайно, наведений перелік теорій виникнення держави не є вичерпним, існують і інші доктрини, концепції та обґрунтування. Зокрема, крім згаданих класичних, мають раціональне зерно і менш популярні теорії (іригаційна, расова, дифузна, спортивна тощо), а також сучасні теорії (теорія еліт, теорія загального благоденства, олігархічна теорія та ін.).

Жодна із запропонованих ученими теорій не в змозі охопити і розкрити у повній мірі як сутність держави, так і передумови її походження. Але в кожній з них є раціональне зерно, тому лише у своїй єдності вони відображають відносно повну картину походження держави.

1.4. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід

Науковці для класифікації всіх держав, які існували в історії людства, використовують два підходи:

формаційний, який ґрунтується на послідовному історичному розвитку виробничих, економічних відносин, які й обумовлювали зміну історичних формацій;

цивілізаційний, в якому за основу для класифікації держав беруть духовно-моральні й культурні чинники суспільного розвитку.

За формаційним підходом вирізняють такі історичні типи держав:	За цивілізаційним підходом різні вчені визначають неоднакову кількість цивілізацій:
<ul style="list-style-type: none"> ✓ рабовласницька держава, ✓ феодальна держава, ✓ буржуазна держава, ✓ соціалістична держава, ✓ капіталістична держава, ✓ сучасна держава, ✓ держава соціальної демократії (виникнення якої прогнозується у майбутньому). 	<p>А. Тойнбі нараховує 21 цивілізацію, але всі цивілізації, виходячи з ступеня духовності народу, розвитку культури, національного характеру, менталітету та інших чинників, поділяють на первинні і вторинні. До первинних цивілізацій відносять давньосхідну цивілізацію (Єгипет, Шумер, Персія, Вавилон тощо), еллінську (Спарта, Афіни), римську, середньовічну; до вторинних — сучасні держави Західної Європи, Східної Європи, Північної Америки, Латинської Америки та ін.</p>

З позицій загальнолюдських цінностей, цивілізаційний підхід є більш привабливим, бо дозволяє розкрити сутності будь-якої історичної епохи через людину, сукупність уявлень кожної особи у певний період про характер громадського життя, цінності та мету власної діяльності. Через цивілізаційний підхід ми бачимо в державі

не лише інструмент політичного панування вищого класу, але й важливий чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Виконайте в команді

Охарактеризуйте історичні типи держав за таким планом: а) коли і де вони виникають, б) який класовий поділ їм притаманний, в) що спільного є в таких державах.

Практичне завдання до § 1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

Класифікуйте відомі Вам причини виникнення держави і заповніть таблицю:

Причини виникнення держави				
економічні	політичні	психологічні	соціальні	культурні

Для закріплення теми «Виникнення держави і права»:

1. Назвіть причини виникнення держави.
2. Поясніть, що таке держава.
3. Опишіть історичні типи держав.
4. Розкажіть, як врегульовувалися суспільні відносини у додержавний період.
5. Оцініть значення виникнення держави як соціального та політико-правового інституту.
6. Схарактеризуйте зміст кількох теорій виникнення держави, які вам імпонують.

§ 2. Поняття, ознаки, сутність держави

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- держава • ознаки держави • суверенітет • функції держави
- правова держава • громадянське суспільство

«Кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів».

Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького

§ 2.1. Сутність держави

2.1.1. Поняття та ознаки держави

Держава — особлива політико-територіальна організація влади, за допомогою якої здійснюється управління суспільством.

Кожна держава має універсальні ознаки, які проявляються на всіх етапах її розвитку і відрізняють її від інших організацій суспільства. Такими ознаками є:

1) держава охоплює все населення країни у просторових кордонах. **Територія** — матеріальна основа існування держави. Сама територія не є державою, але створює простір, у межах якого держава

поширює владу на населення, яке проживає у ній;

2) територія породжує **громадянство** — юридичний зв'язок особи з державою, що виражається у наявності взаємних прав і обов'язків, отже, невід'ємною ознакою держави є **населення**, яке пов'язане з нею громадянством чи підданством;

3) вона має організацію особливої **публічної влади**, яка формально представляє все суспільство; це система спеціальних професійних органів, що виконують функції і завдання, пов'язані з управлінням загальносуспільними справами;

4) це організація влади, яка має у своєму підпорядкуванні **апарат примусу** (поліція, виправні установи, антикорупційні органи, армія), побудований на правовій основі;

5) це організація **суверенної влади**. Суверенітет є політико-юридичний стан держави, що передбачає її неподільність, недоторканість, незалежність та єдність влади і території. Він, як ознака держави, має **внутрішній** (верховенство, єдність, повнота і неподільність державної влади в межах території держави) і **зовнішній** (незалежність й рівноправність держави як суб'єкта міжнародних відносин) прояви;

6) це організація влади, яка фінансово забезпечена завдяки **податкам**;

7) невід'ємною ознакою держави є наявність **загальнообов'язкових правил поведінки** (правових норм), які розробляє, схвалює і охороняє держава. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно управляти суспільством, забезпечувати виконання своїх рішень.

Характеризуючи цей соціально-політичний інститут, можна виділити й інші ознаки — атрибути держави, такі як символіка, грошова система, мова, однак вони не є сутнісними.

Отже, основними ознаками держави є **територія, населення, публічність влади, апарат примусу, суверенітет, податки, правові норми**.

Суверенна держава свою територію, на яку поширюється державна влада та чинність правових норм, має чітко визначити. Державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору. Так визначено Законом України «Про державний кордон України». Мати чітко встановлені й непорушні кордони — суверенне право кожної держави. Для реалізації цього права проводяться **делімітація кордонів** (взаємне узгодження кордонів між суміжними державами шляхом переговорів і укладення угод) і **демаркація кордонів** (закріплення лінії кордону на місцевості спеціальними прикордонними знаками).

Після проголошення незалежності України доволі швидко було досягнуто домовленостей про визнання та правове оформлення кордонів з Польщею, Словаччиною, Угорщиною. Згодом провели

делімітацію та демаркацію кордонів з Румунією, Молдовою, Білоруссю. Демаркація сухопутної частини українсько-російського кордону, розбіжності в питанні делімітації Азовського моря та Керченської протоки досі залишаються проблемними.

Після того, як державні кордони визначені і встановлені, вони є недоторканими, як і територія держави. Порухення територіальної недоторканності, цілісності держави є порушенням міжнародного права. Захоплення чужих територій може називатися по-різному, залежно від того, в який спосіб воно відбувається. Якщо захоплення території відбувається під час збройного конфлікту, коли територією держави просуваються війська ворога, то це **окупація**. За міжнародним правом окупація є тимчасовим станом. Світова прогресивна спільнота сприймає Україну в межах її державних кордонів станом на момент проголошення незалежності, тож захоплені Російською Федерацією українські території мають статус тимчасово окупованих. Міжнародним злочином є **анексія**. Це насильницьке приєднання чужої території до складу держави-агресора, яка намагається створити чи віднайти для цього правову основу (змінити правовий статус захоплених територій), хоча це не робить анексію законною. Анексія не перериває режим окупації, тобто протиправно анексований РФ півострів Крим є тимчасово окупованим.

Додаткова інформація

Про острів Зміїний:

Із 2004 по 2009 рік в Міжнародному суді Організації Об'єднаних націй розглядали судовий процес «Румунія проти України». Позов проти України щодо делімітації морських кордонів у Чорному морі поблизу острова Зміїний внесла Румунія. Неподалік цього острова напередодні виявили поклади нафти і газу. Румунська сторона наполягала на тому, що Зміїний — не острів, а скеля, а отже, територія навколо нього не може розглядатися як українська прибережна економічна зона. Міжнародним судом ООН було визначено виключні економічні зони Румунії та України, а також встановлено морські кордони між цими державами. Суд одноголосно ухвалив рішення, яким підтвердив українську приналежність острова на наявність українських територіальних вод навколо нього.

Острів Зміїний є важливим для охорони українського кордону. Там постійно перебували працівники маяка, прикордонники. Офіційно на острові в 2007 році було засновано українське селище Біле. На науково-дослідній станції «Острів Зміїний» вахтовим методом працювали науковці: гідрографи, геофізики, іхтіологи.

Росія напала на острів Зміїний 24 лютого 2022 року і захопила в полон 13 українських бійців. Сили були нерівні — проти наших солдатів виступав великий російський військовий корабель. Цей спротив загарбникам українські митці зобразили на знаменитій поштовій марці.

30 червня 2022 року російський гарнізон зі Зміїного було поспіхом евакуйовано, а 4 липня українські військові підняли на острові прапор України.

2.1.2. Суверенітет та його види

Суверенітет є невід'ємною ознакою кожної держави.

Декларація про державний суверенітет України була прийнята Верховною Радою УРСР **16 липня 1990 р.** У Декларації, зокрема у преамбулі, було проголошено, що державний суверенітет України — це верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в межах її території і незалежність та рівноправність у зовнішніх зносинах.

Вона складається з преамбули і 10 розділів. Основні її положення:

1. *Самовизначення української нації:* Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

2. *Народовладдя:* єдиним джерелом державної влади є народ України, який складають його громадяни. Повновладдя народу України реалізується як безпосередньо, так і через народних депутатів. Від імені народу може виступати виключно Верховна Рада України.

3. *Державна влада:* Україна є демократичною державою, механізм якої функціонує у відповідності з принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

4. *Громадянство:* Україна має своє громадянство, де всі мають рівні права, рівні перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, мови, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;

5. *Територіальне верховенство:* територія України є недоторканою і неподільною. Вона не може бути змінена та використана без її згоди.

6. *Економічна самостійність:* Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування та розпорядження багатством України.

7. *Екологічна безпека:* Україна самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території республіки, гарантії екологічної безпеки і раціонального природокористування.

8. *Культурний розвиток:* держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, гарантує всім національностям, які проживають на території України право їх вільного національно-культурного розвитку;

9. *Зовнішня і внутрішня безпека:* Україна проголосила право на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Україна проголосила намір стати постійно нейтральною державою, позаблоковою, неядерною;

10. *Міжнародні відносини*: як суб'єкт міжнародного права Україна здійснює безпосередні зносини з іншими державами, бере участь в діяльності міжнародних організацій, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларація про державний суверенітет України стала політико-правовою основою проголошення незалежності та закріплення повної самостійності України поза СРСР.

Крім державного суверенітету, розрізняють ще народний і національний суверенітет.

Народний суверенітет — це повновладдя народу, наявність механізмів, засобів і шляхів реальної участі громадян в управлінні державою. Принцип народного суверенітету закріплено у Конституції України, де встановлено, що народ є єдиним джерелом влади, яку здійснює як безпосередньо, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Національний суверенітет — це повновладдя нації, право і можливість їй самій визначати своє життя, зокрема шляхом створення власної національної держави, адже кожна нація має право на самовизначення.

2.1.3. Поняття та види функцій держави

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави та її органів, в яких розкриваються її соціальна сутність і призначення.

Держава виконує велику кількість функцій, які не є сталими, постійно змінюються. Їх можна класифікувати за різними ознаками.

Класифікація функцій держави

- за соціальним значенням державної діяльності — **основні** (безпосередньо характеризують соціальну сутність та призначення держави) і **неосновні**;
- за територіальною спрямованістю — **внутрішні** (здійснюються в межах території держави та характеризують її внутрішню політику) і **зовнішні** (які визначаються у діяльності держави на міжнародній арені);
- за сферою суспільного життя — **гуманітарні** (забезпечення, охорона і захист основних прав людини), економічні (сприяти формуванню соціально орієнтованої ефективної ринкової економіки), **політичні** (створювати умови для формування і діяльності державної влади на засадах демократії), **соціальні** (соціальний захист особи, охорона і відновлення здоров'я, соціальне забезпечення), **екологічні** (забезпечення екологічної безпеки особи, захист навколишнього природного середовища) тощо;
- за часом виконання — **постійні** (здійснюються протягом усього часу існування даної держави), **тимчасові** (здійснюються протягом лише певного проміжку часу існування держави. Наприклад, під час стихійного лиха, війни).

Форми здійснення функцій держави — це діяльність конкретних органів стосовно їх реалізації. Так, за характером наслідків діяльності розрізняють правові форми (які мають правові наслідки) і неправові (організаційні) форми.

Правовими формами реалізації функцій держави є правотворча діяльність — створення нових правил поведінки загального характеру; **правозастосовна** — прийняття державно-владних рішень в індивідуально-конкретних справах; **правоохоронна** — захист прав і свобод людини і громадянина, запобігання правопорушенням і притягнення до юридичної відповідальності винуватих осіб. **Організаційні форми реалізації функцій держави** полягають у вирішенні різноманітних управлінсько-розпорядчих питань, пов'язаних з функціонуванням конкретного державного органу, але не є юридично значущими діями, які тягнуть за собою правові наслідки.

Внутрішні функції держави, які здійснюються в межах території держави та характеризують її внутрішню політику, в свою чергу, можуть поділятися за сферами:

в економічній сфері — це діяльність держави у процесі регулювання економічних відносин;

у соціальній (гуманітарній) сфері — забезпечення реалізації та законодавче забезпечення основних прав і свобод особи, людини в сфері соціального забезпечення і соціальної допомоги населенню, охорони здоров'я, освіти, культури;

у політичній сфері — створення демократичних умов, інститутів для виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, забезпечення умов збереження та розвитку націй, які проживають на території держави.

Зовнішні функції, що визначають діяльність держави на міжнародній арені, у взаємодії держави з іншими суб'єктами міжнародних відносин, бувають:

в економічній сфері — участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу й інтеграції виробництва і праці; участь у розв'язанні господарських, наукових проблем;

у гуманітарній сфері — участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; матеріальна допомога населенню інших країн; участь у захисті природного середовища; участь у міжнародному культурному співробітництві;

у політичній сфері — організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальноновизнаних принципів міжнародного права; оборона своєї країни від зовнішнього нападу, анексії; участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку (у тому числі з використанням військових засобів).

При здійсненні функцій держави зазвичай використовуються такі основні методи:

переконавання — шляхом правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів;

заохочення — шляхом пропаганди досвіду та надання різних пільг чи нагород колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними;

примус — шляхом застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення заходів покарання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам.

Додаткова інформація

Про захист державою своїх громадян:

Держави зобов'язані захищати своїх громадян від масових злочинів, якими є воєнні злочини, етнічні чистки, геноцид, злочини проти людства. Міжнародна спільнота бере на себе обов'язок втручатися і захищати людей, що опинилися під загрозою. Однак наразі не існує дієвого механізму запобігання війні. Україна подала низку заяв і позовів проти Російської Федерації до Європейського суду з прав людини. У них йдеться про масові та серйозні порушення прав людини, скоєні Росією з моменту повномасштабного вторгнення її військ в Україну. Наша держава звинувачує російські війська та інші збройні формування, які перебувають під контролем Росії, у вбивствах, пораненнях, затриманнях чи зникненнях безвісти тисяч цивільних осіб. А також РФ звинувачується у руйнуванні сотні тисяч об'єктів власності та в тому, що мільйони людей змушені залишити свої будинки. Безумовно, втрачених життів не повернути, але зупинити військових злочинців треба. Існують міжнародно-правові механізми притягнення до відповідальності за злочини проти людства, воєнні злочини, геноцид.

Виконайте в команді

1. Об'єднайтеся в команди.
2. Укладіть короткий перелік ознак і атрибутів держави.
3. Умовно «вилучайте» котрись із ознак держави та обговорюйте ймовірні результати відсутності конкретної ознаки держави для спільноти.
4. Чи матиме такий же суттєвий вплив відсутність котрогось із атрибутів держави? Обговоріть.

Практичне завдання до § 2.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

Заповніть таблицю за зразком:

Функція держави	Її класифікаційні ознаки
Матеріальна допомога населенню інших країн	<ul style="list-style-type: none"> ✓ неосновна; ✓ зовнішня; ✓ соціальна (гуманітарна); ✓ тимчасова.
Охорона здоров'я	
Виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп	
Оборона країни від зовнішнього нападу, анексії	

§ 2.2. Правова держава. Громадянське суспільство

2.2.1. Правова держава та її основні ознаки

З утвердженням суверенності народу і загально визнаною необхідністю підпорядкування держави суспільству пов'язана ідея

правової держави. Правова держава — це новий етап у становленні і розвитку державності.

У словосполученні «правова держава» ключовим словом є «право», а на другому місці «держава». Це означає, що право відіграє основну роль, а держава визнає автономію особи, захищає, охороняє від свавілля права людини, які стають ядром усієї правової системи.

Становлення правової державності обумовлюється свідомим прагненням змусити державу поважати права громадян. Юридично це означає визнання свободи людини і суспільства від необмеженого втручання держави в їх справи, зобов'язання держави у всій своїй діяльності дотримуватись гуманних і справедливих законів, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, демократичність формування та функціонування державних органів, визнання і забезпечення незалежності суду.

Правова держава — це така держава, в якій на основі права і правовими засобами реально забезпечується реалізація і здійснюється захист основних прав і свобод людини.

Ознаки правової держави:

- закріплення в конституції та законах основних прав людини, загальнолюдських цінностей та ідеалів;
- панування в суспільному та державному житті законів, які виражають волю більшості населення;
- неухильне виконання законів усіма суб'єктами суспільного життя, насамперед державними органами;
- урегулювання відносин між особою і державою на основі загально-дозвільного принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом»;
- чіткий розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- взаємовідповідальність між особою і державою;
- висока правова культура, юридична обізнаність та інформаційна поінформованість населення;
- юридична захищеність особи, тобто наявність ефективних механізмів охорони і захисту основних прав людини;
- доступність судового захисту та незалежне й авторитетне становище в суспільстві та державному житті судових органів як вирішальної і найбільш надійної юридичної гарантії прав людини.

Визначаючи суть правової держави, тобто такої, де панує право, треба йти не від закону і навіть не від права взагалі, а від громадянського суспільства, сучасне розуміння якого склалося паралельно з удосконаленням уявлень про демократичну правову державу. Що таке «громадянське суспільство» розглянемо з вами далі.

2.2.2. Громадянське суспільство

Держава і право породжуються суспільством, відбивають (відображають) його рівень розвитку та відносин, що в ньому склалися. З цього вихідного положення випливає необхідність глибокого вивчення суспільства в рамках якого функціонують певні

державно-правові інститути. Слід врахувати, що зазначені інститути в свою чергу теж впливають на суспільство, але не здатні докорінно його змінити, оскільки значна частина суспільних відносин існує незалежно від держави і права, а суспільство в цілому має відносно держави і права первинний, а не вторинний (похідний) характер. У зв'язку з цим для характеристики сучасної моделі суспільства, в рамках якого може розвиватись демократична правова держава, останнім часом застосовується термін «громадянське суспільство».

Громадянське суспільство — це соціальний простір, в якому люди взаємопов'язані і взаємодіють між собою як незалежні один від одного і від держави індивідууми.

Якість суспільства залежить від якостей особистостей, які його складають. Основними рисами особистостей як основи громадянського суспільства є розумність і здатність мислити; відповідальність; можливість передбачати результати своїх вчинків; індивідуальність; певна міра свободи. Це система самостійних і незалежних від держави відносин, що мають забезпечити в різних суспільних сферах умови для самореалізації окремих індивідуумів та колективів. Держава як елемент громадянського суспільства, а разом з нею і право, забезпечують поєднання інтересів суспільства в цілому і окремих індивідів та колективів.

Отже, **громадянське суспільство** — це суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; це суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Риси громадянського суспільства

головною його цінністю є людина, її права та свободи;
пріоритет суспільства над державою яка існує як регулятор суспільних відносин та гарант здійснення прав особи;
різноманітність і недоторканість всіх форм власності;
забезпечення економічної свободи громадян та їх об'єднань;
надійна якісна система соціального захисту особи;
ідеологічна та політична свобода особистості;
врахування і забезпечення здійснення різноманітних інтересів індивідів та соціальних груп.

Виконайте в команді

Чинна Конституція України у статті 1 закріплює, що наша держава є правовою (де-юре). Оцініть за 10-бальною шкалою наскільки це положення відповідає дійсності (де-факто)? Що, на ваш погляд, потрібно удосконалити, щоб Україна стала дійсно правовою державою?

Для закріплення теми «Поняття, ознаки, сутність держави»:

1. Назвіть основні ознаки держави, види функцій держави.
2. Поясніть значення термінів і понять: держава, суверенітет, функції держави, правова держава, громадянське суспільство.
3. Опишіть форми реалізації та методи здійснення функцій держави.
4. Які види суверенітету розрізняють?
5. Визначте соціальну сутність держави.
6. Схарактеризуйте сутність правової держави.
7. Оцініть шляхи формування правової держави в Україні та співвідношення правової держави і громадянського суспільства.

§ 3. Державний лад

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- державний лад • монархія • республіка • унітарна держава
- федерація • імперія • конфедерація • тоталітаризм • авторитаризм
- метрополія • колонія

«Я не думаю, що в республіці можна знайти що-небудь більш негідне, ніж коли закон приймають і його не дотримуються, і вже тим більше, коли закону не дотримується сам законодавець».

Нікколо Макіавеллі, політичний діяч, мислитель

§ 3.1. Державний лад як форма держави

3.1.1. Державний лад, форма держави та її елементи

Будь-яка держава є певним чином організована, має внутрішню структуру, а здійснення нею влади відбувається конкретними методами, способами та за певними принципами.

Державний лад — це визначена Конституцією і законами будова держави для забезпечення упорядкованості, злагодженості та гармонії її діяльності.

Державний лад охоплює структурні (організаційні) та функціональні основи держави, насамперед політичну, економічну, соціальну, культурну та інші основи.

Хоча поняття «державний лад» є сутнісно ширшим, його часто ототожнюють з поняттям «форма держави». «Форма держави» є одним з найважливіших понять державознавства, яке охоплює сукупність певних загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільне явище.

Форма держави — це спосіб, порядок організації та здійснення державної влади.

Поняття «форма держави» розкривається при характеристиці трьох її елементів:

1. *Форма державного правління* вказує як організована вища державна влада (верхівка держави).

2. *Форма державного устрою* показує на які частини поділяється територія держави і наскільки вони самостійні та незалежні у здійсненні державної влади.

3. *Форма державного (політичного) режиму* вказує як здійснюється державна влада, хто є її джерелом, чиї інтереси забезпечуються нею.

3.1.2. Форма державного правління

Форма державного правління — це організація верховної влади в державі, котра показує спосіб створення, структуру вищих державних органів влади, розподіл повноважень між ними, характер їхніх взаємовідносин тощо.

Основними формами державного правління є республіка та монархія.

Республіка (від лат. — «справа громади») — форма правління, за якої вищу державну владу здійснює колегіальний орган, обраний населенням країни на певний строк.

Республіка — одна з найдавніших форм правління, вона формувалась і вдосконалювалася разом із вдосконаленням державності як такої, починаючи з часів античності.

Республіки бувають:

Парламентські — це форма правління, за якої вищу державну владу здійснює парламент, перед котрим уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. Президент не може впливати на склад і політику уряду, який формує тільки парламент і який підзвітний лише йому (Австрія, ФРН, Індія, Туреччина, Італія).

Президентські — це форма правління, де глава держави-президент, обраний всенародним голосуванням, одноособово або з наступним схваленням парламенту, формує уряд. Він поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Обраний парламент приймає закони, здійснює інші повноваження, але ніяк (або майже ніяк) не впливає на діяльність виконавчих органів. Разом з тим, в більшості держав парламент має право накладати вето на президентські укази (США, Аргентина, Мексика, Бразилія, Росія).

Парламентсько-президентські або **президентсько-парламентські (змішані)** — мають ознаки парламентської і президентської республік: глава держави — президент пропонує склад уряду, насамперед кандидатуру прем'єр-міністра, який підлягає

обов'язковому затвердженню або погодженню в парламенті (Фінляндія, Україна, Франція).

Монархія (від грец. — єдиновладдя) — форма правління, де вища державна влада безстроково повністю або частково зосереджена у руках одноособового глави держави — монарха (короля, князя, імператора) і передається, як правило, за спадком.

Історія світової цивілізації знає різні види монархій, які можна класифікувати на дві групи: обмежені; необмежені.

Необмежені монархії — це монархії, в яких влада ніким і нічим необмежена. Це стан, коли у країні не існує ні органів, ні законів, що могли б відмінити волю монарха.

До необмежених монархій відносять:

Деспотична монархія — це форма правління, за якої владу монарха обожнювали, а його офіційно визнавали божеством. Цей різновид був поширений у державах рабовласницького типу, насамперед у країнах стародавнього Сходу.

Абсолютна монархія — це форма правління, де влада була зосереджена цілком і повністю в руках самодержця, завдяки його належності до правлячої династії (прикладом є Франція за Людовіка XIV, який на престолі перебував протягом 72 років і відомий своїм кредо «Держава — це я!»).

Обмежені монархії — це монархії, в яких влада монарха більше чи менше, але обмежена повноваженнями певних державних органів. Розрізняють такі її різновиди:

Дуалістична монархія — за цією формою правління передбачено двопалатний парламент, нижню палату якого обирає населення, а верхню — призначає монарх, уряд формує монарх і контролює він сам або через призначеного прем'єр-міністра; глава держави має право вето щодо актів парламенту (країни Африки, Близького Сходу).

Парламентська монархія — це форма держави, де влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади і за яким лише формально зберігається статус глави держави й тільки з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формує парламент і який лише йому підзвітний (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія).

Різновидами монархії є також **теократична монархія**, коли монарх є одночасно і главою держави, і главою церкви (Ватикан, Саудівська Аравія); **виборна монархія**, де монарх обирається на певний строк (наприклад, в Малайзії король обирається на 5 років з-поміж султанів).

Нетиповою, єдиною і унікальною формою правління до 2011 року була **джамахірія** (Лівія), що у перекладі з арабської — країна мас. У державному управлінні брало участь усе

доросле населення країни, об'єднане в первинні (основні) народні конгреси. Народні конгреси вибирали свої виконавчі органи (народні комітети), члени яких автоматично ставали делегатами народних конгресів провінцій.

Виконайте в команді

1. Зіставте поняття «державний лад» і «форма держави». Яке з них є ширшим і загальним, а яке конкретнішим?
2. Спробуйте візуалізувати поняття «форма держави» з урахуванням усіх трьох його складників.

Практичне завдання до § 3.1.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть з історії та сьогодення приклади держав, різних за формою правління, а також визначте різновид республіки чи монархії до кожного конкретного прикладу. Скористайтеся за потреби додатковими джерелами інформації.
2. Укладіть схему / таблицю / ментальну мапу «Види республік» так, щоб у ній було відображено відмінності у способі обрання парламенту і глави держави та обсяг їхніх повноважень щодо уряду.

§ 3.2. Форми державного устрою та режиму

3.2.1. Форма державного (територіального) устрою

Форма державного устрою характеризує державу з точки зору її територіального поділу та відповідної організації державних органів.

Форма державного устрою — це національно-територіальна й адміністративно-територіальна організація державної влади, яка характеризує співвідношення частин держави та її органів між собою і з державою в цілому.

Форма державного устрою — це способи поділу держави на певні складові частини та розподіл влади між ними. Державний устрій може проявлятися у простій чи складній формі. До простої форми належить унітарна держава.

Унітарна (проста) держава — це єдина держава, частини якої (адміністративно-територіальні) не мають суверенітету та ознак державності.

В сучасному світі більшість держав унітарні (Іспанія, Італія, Англія, Україна). Щоправда деякі держави (наприклад, Україна, Іспанія, Італія, Португалія) мають автономні утворення.

Складна держава — держава, частини якої держави мають суверенітет і всі ознаки державності.

Складні держави поділяються на такі різновиди:

Федерація — союзна держава, частини якої мають ознаки державності та наділені суверенітетом (Канада, США, Німеччина).

Конфедерація — союз держав, що створюється для виконання певних завдань (кожна держава зберігає свою незалежність, форму,

тому деякі вчені не вважають конфедерацію елементом форми державного устрою). У своїй переважній більшості конфедерація це досить нестійка, перехідна форма від співіснування повністю незалежних держав до федерації або утворення нової унітарної держави (наприклад, початковий етап створення США; колишня Швейцарія).

Імперія — складна держава, яка, як правило, створена насильно, включає головну державу (метрополію) і підвладні їй колонії (несуверенні, залежні держави), що утримується за допомогою державного примусу з боку метрополії. Історія знає приклади імперій (Римська імперія, Британська імперія, Австро-Угорська імперія), хоч сьогодні де-юре імперій не існує.

До найважливіших ознак унітарної держави належать такі:

до складу унітарної держави не входять державні утворення, що наділені ознаками суверенітету;

вона має єдину систему державних органів;

в унітарній державі діє єдина Конституція і єдина система законодавства;

у ній існує єдине громадянство;

Типи федерацій

федерація заснована на договорі, суб'єкти якої — суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень аж до права виходу із складу федерації;

федерація заснована на автономії, суб'єкти якої — державні утворення, що не мають ознак суверенітету, але мають певну самостійність у вирішенні питань місцевого (автономного) значення.

Основні ознаки федерацій:

наявність Конституції федерацій в цілому і конституцій у кожного з її суб'єктів, а також наявність системи законодавства всієї федерації так і її суб'єктів;

існування громадянства як всієї федерації, так і громадянства кожного з її суб'єктів;

в міжнародних стосунках може виступати як федерація в цілому так і кожен з її суб'єктів.

Складні за формою устрою держави слід відрізнити від міждержавних об'єднань:

особистої унії — це найпростіша форма міждержавного об'єднання, що виникає тоді, коли монарх здобуває право на корону іншої держави. Особиста унія не створює юридичний союз і не передбачає створення загальних державних органів. Прикладами особистої унії є унія між Саксонією і Польщею (1697–1763), унії між Великобританією і Ганновером (1714–1837), Нідерландами і Люксембургом (1815–1890), що виникли в результаті спадкування монархом однієї держави корони іншої;

реальної унії — це правовий союз держав на основі створення загального інституту глави держави — монарха й інших загальних органів державної влади. В рамках реальної унії може зберігатися суверенітет союзних держав. Прикладами можуть бути унія Швеції і Норвегії (1814–1905), Австро-Угорська унія (1867–1918);

протекторату — це правовий союз між державами, за якого одна держава надає зовнішньополітичну і військову допомогу іншій, залежній від неї державі. У внутрішній політиці остання має певну самостійність. Протекторат можливий на початковому етапі відносин між колишніми колоніями і їхньою метрополією;

співдружності держав — це своєрідний, добровільний союз суверенних держав,

створений на підставі міжнародного договору з метою об'єднання і концентрації зусиль для здобуття певних цілей і координації важливих напрямків державної діяльності відповідно до спільно визначених засад формування цього об'єднання (СНД — співдружність незалежних держав, Британська Співдружність Націй, Європейська Співдружність на Європейському континенті тощо).

3.2.2. Форма державно-політичного режиму

Державний (політичний) режим — це елемент форми держави, що визначає методи та прийоми здійснення політичної влади. Виділяють демократичний і антидемократичний режими.

Демократичний режим — це форма державного режиму, за якої державну владу здійснюють з реальною участю населення. Він заснований на визнанні принципу рівності та свободи всіх людей, конституційному закріпленні й гарантуванні прав і свобод громадян.

Основні риси демократичного режиму:

- джерелом влади визнають народ, участь народу в управлінні справами держави, наявність правових конструкцій, які забезпечують ефективний контроль суспільства за діяльністю державного апарату;
- високий ступінь політичної свободи;
- усі громадяни рівні перед законом;
- демократизм і незалежність правосуддя, пріоритет методів переконання над методами примусу;
- гарантованість та забезпечення конституційних прав і свобод громадян;
- розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову, професіоналізм публічної влади;
- проведення виборів лише на демократичних та альтернативних засадах;
- чітка структурна організація громадянського суспільства;
- реальна політична та ідеологічна багатоманітність.

Антидемократичний державний режим характеризується позбавленням населення можливості у здійсненні державної влади, недотриманням основних прав людини, верховенством держави над правом; підконтрольністю всіх сфер суспільства державі та її мілітаризації. Антидемократичні режими поділяються на авторитарні й тоталітарні.

Авторитарний режим — це стан політичного життя, коли влада зосереджена в руках однієї особи або правлячої верхівки; за якою державну владу здійснюють шляхом скасування або обмеження основних прав людини; народ не визнають основним носієм і сувереном влади; дії державних органів і громадських організацій суворо регламентовані, а можливості опозиції зведені до мінімуму, допускаються політичні репресії; на місцях представницькі органи влади перетворюються на

маріонеткові установи, що виконують волю централізованої влади; основною характерною рисою діяльності апарату є адміністративно-командний метод керівництва: розпорядження, накази, директиви з вимогою їхнього безапеляційного виконання, нема розподілу влади — законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, яка зосереджена в руках глави держави, котрому підпорядковано уряд. Парламент перетворюється на декоративну установу.

На відміну від тоталітарного режиму авторитарним формам влади притаманні певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості й суспільства в неполітичних сферах.

Тоталітарний режим — це спосіб організації державної влади, за якого здійснюють монопольний контроль над усіма сферами життя суспільства і над особистістю. Тоталітаризму характерні такі ознаки: утворення партійно-державної монополії влади, ліквідації демократичних прав і свобод в інтересах соціальної або національної спільноти, панування офіційної ідеології, усунення будь-якої опозиції режиму, масовий терор населення, терористична ротація кадрів усередині керівної верхівки, агресивна зовнішня політика, схвалення вождизму тощо. Тоталітаризм — це відкрита терористична диктатура найреакційніших сил (гітлерівська Німеччина, військова диктатура в Чилі, путінська Росія та ін.).

Виконайте в команді

1. Спробуйте візуалізувати поняття «форма державного устрою» з урахуванням усіх його складників.
2. Укладіть схему / таблицю / ментальну мапу «Види державно-політичних режимів». Доповніть її прикладами держав. Зазначте форму державного устрою кожної із запропонованих держав. Чи є, на вашу думку, зв'язок між формою державного устрою та формою державно-політичного режиму?

Практичне завдання до § 3.2.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть з історії та сьогодення приклади держав, різних за формою державно-політичного режиму. Визначте різновид недемократичного режиму у кожному конкретному прикладі. Скористайтеся за потреби додатковими джерелами інформації, до прикладу підручником всесвітньої історії для 10 класу.
2. Пригадайте, що вам відомо про діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Визначте форму держави, створення якої було метою цього товариства.

Для закріплення теми «Державний лад»:

1. Що таке державний лад?
2. Назвіть елементи форми держави.
3. Який критерій в основі розподілу республік на парламентські, президентські і змішані?
4. Що таке монархія і як їх класифікують?
5. Які види федерацій розрізняють?
6. Визначте форму державно-політичного режиму в Україні.
7. Схарактеризуйте демократичну державу.
8. Порівняйте федерацію й конфедерацію, федерацію й унітарну державу.

§ 4. Народовладдя

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- народовладдя • вибори • виборче право • референдум • абсентеїзм
- форми демократії • види виборів • види виборчих систем
- види референдумів

«Демократія є механізм, що гарантує, що нами управляють не краще, ніж ми на те заслуговуємо».

Бернард Шоу, драматург, критик, публіцист та політичний активіст

§ 4.1. Народовладдя — демократія

4.1.1. Поняття народовладдя та народного волевиявлення

Народовладдя, український відповідник поняття «демократія», є одним з фундаментальних принципів державного ладу України і означає належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади.

Термін «демократія» вперше почав використовуватися у V ст. до н. е. для позначення політичної системи, яка тоді існувала у деяких грецьких містах-державах. Наприклад, в Афінах, де сформувалася перша в світі демократична система, будь-який громадянин мав право (і навіть обов'язок) брати участь у роботі Народних зборів. Щоправда давньогрецька демократія стосувалася тільки вільних громадян, залишаючи без політичних прав рабів і жінок, які становили більшість населення. Іноземці та звільнені раби теж не мали прав громадян і не могли брати участь в управлінні державою.

З тих часів «демократія» як ідея народовладдя розвивалася, збагачувалася традиціями середньовічних міст-держав, досвідом розвитку представницьких органів влади (парламенту) у новий час, і нині викликає інтерес вчених, політиків, громадян. Особливо гостро проблема демократії постала перед країнами, які здійснюють модернізацію суспільства, перехід від авторитарно-бюрократичних режимів до ефективних форм демократії.

Ідеальної демократії сьогодні не існує, та й демократичний режим врядування є сьогодні скоріш орієнтиром для більшості держав. Втім, в усьому світі люди поступово приходять до думки, що демократія є необхідністю. Демократія покликана забезпечувати рівноправну участь людей в управлінні та прийнятті рішень, соціальну рівновагу, консенсус різних соціальних груп і сил. Консенсус передбачає достатньо високий рівень соціальної солідарності між людьми, що існує як форма взаєморозуміння, і відповідні раціональні соціальні дії (йдеться про форми спілкування і комунікації між людьми, через які якраз і досягається певний консенсус, згода щодо поняття «спільного добра»).

Отже, сьогодні немає загальноприйнятої матриці демократії, але є певний ідеал, який покладений в її основу — народовладдя у політично, економічно, культурно зрілому суспільстві, і реальне його здійснення показує ступінь віддаленості сучасної демократії від демократичного ідеалу.

4.1.2. Безпосередня та представницька демократії

Народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні має безумовне й пріоритетне право на здійснення її безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Повновладдя народу України здійснюється на основі Конституції України і реалізується через інститути безпосередньої (прямої) демократії та інститути представницької (виборної) демократії.

Інститути безпосередньої демократії забезпечують пряме волевиявлення або безпосереднє здійснення волі громадян у питаннях державного і суспільного життя. Іншими словами, **безпосередня демократія** — це особиста участь громадян або участь у складі об'єднання громадян в управлінні справами суспільства і держави. Стаття 69 Конституції України фіксує деякі інститути прямої демократії, зазначаючи, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Інститути представницької демократії — засіб забезпечення реалізації волі громадян через обраних ними представників — депутатів чи інших виборних осіб. Іншими словами, представницька демократія — це участь громадян в управлінні державою і суспільством не безпосередньо, а через (за допомогою) представників, яких вони обрали в органи держави. Обрані народом особи є повноважними представниками населення, від імені та за дорученням якого вони приймають рішення, обов'язкові для виконання на всій території держави.

Конституція України в статті 38 передбачає для громадян України право брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Виконайте в команді

1. Поясніть, чи підтримуєте ви твердження «Ідеальної демократії сьогодні не існує». Чому ви так вважаєте?
2. Обговоріть реалізацію безпосередньої демократії в давнину (зокрема, в Давній Греції, і сьогодні. Які відмінності можна визначити? В чому ви вбачаєте переваги, а в чому недоліки народовладдя? Подискутуйте.

Практичне завдання до § 4.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Прочитайте витяг з відомої «Надгробної промови» на урочистих похоронах захисників Афін у Пелопонеській війні афінського державного діяча Перікла, у якій той говорить про особливості афінської демократії. Чому Перікл називає Афіни демократією?
2. Сформулюйте відповідь тезами: по-перше, ..., по-друге,, по-третє, ...:

«...Наша конституція називає нашу державу демократією тому, що влада перебуває в руках народу, а не меншини. Коли йдеться про розв'язання приватних конфліктів, усі рівні перед законом; коли йдеться про те, щоб покласти на когось велику відповідальність перед суспільством, для нас важлива не приналежність людини до певного класу, а її реальні здібності. І якщо людина здатна служити державі, вона не може бути позбавлена цієї можливості через свою бідність.

...У нашому приватному житті ми вільні і терпимі, проте в суспільних відносинах ми дотримуємо закону. Ми добровільно підкоряємося тим, кого ми обрали до органів управління, а також суворо дотримуємо законів, особливо законів, що захищають права пригноблених, і тих неписаних законів, порушувати які вважається ганьбою. ...

У нашій країні кожного турбують не тільки свої власні проблеми, а й проблеми держави в цілому: навіть ті, хто опікується виключно своїми справами, прекрасно поінформовані в галузі політики — і в цьому наша особливість...».

Фукідід «Історія» (Афіни: 140-144 – промова Перікла)

§ 4.2. *Вибори як інститут демократії*

4.2.1. *Поняття і види виборів. Виборче право*

Згідно з Конституцією України **вибори** — це форма прямого народовладдя, волевиявлення народу шляхом таємного голосування з метою обрання Президента України, формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. **Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.**

Підготовка та проведення виборів регулюються Конституцією України, Виборчим Кодексом України від 19 грудня 2019 року, законами України "Про Центральну виборчу комісію" від 30 червня 2004 року, "Про Державний реєстр виборців" від 22 лютого 2007 року, іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства та актами Центральної виборчої комісії.

Відповідно до Конституції України в Україні проводяться такі **типи виборів**:

- 1) вибори Президента України;
- 2) вибори народних депутатів України;
- 3) місцеві вибори:
 - а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
 - б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
 - в) вибори сільського, селищного, міського голови;
 - г) вибори депутатів районної ради;
 - ґ) вибори депутатів обласної ради;
 - д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради).

Види виборів

<i>За територіальною ознакою:</i>	<ol style="list-style-type: none">1) загальнонаціональні (загальнодержавні), які відбуваються на території всієї країни, наприклад, вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України;2) місцеві — вибори до представницьких органів місцевого самоврядування.
<i>За часом проведення:</i>	<ol style="list-style-type: none">1) чергові — проводяться у визначений період, коли закінчується строк повноважень, передбачений Конституцією і законами для функціонування певного виду виборного органу або посади;2) позачергові або дострокові — проводяться у разі дострокового припинення повноважень виборного органу;3) повторні — проводяться у випадках, коли вибори визнані недійсними або такими, що не відбулися;4) проміжні — проводять у разі дострокового припинення повноважень депутата, обраного в одномандатному окрузі.

Виборче право (в об'єктивному, широкому розумінні) — це система правових норм, які регулюють усі, пов'язані з виборами, суспільні відносини.

Виборче право (в суб'єктивному, вузькому розумінні) — це можливість кожного громадянина брати участь у виборах, що включає можливість обирати (активне виборче право) та можливість бути обраним (пасивне виборче право).

Принципами виборчого права є засади, за якими здійснюються вибори і відповідно до змісту яких вибори можна вважати реальним волевиявленням народу.

Основні засади (принципи) виборчого права в Україні

вибори є **вільними** — недопустимість будь-якого тиску на виборців з метою примусити їх голосувати всупереч своїм переконанням, або на угоду іншим особам чи структурам; брати участь у виборах є правом громадян України, а не обов'язком, тому вони самостійно приймають це рішення;

всезагальність виборів — право обирати (активне виборче право) мають усі громадяни України, які на день голосування досягли необхідного віку, крім осіб, яких суд визнав недієздатними;

право бути обраним (пасивне виборче право) має свої особливості залежно від виду виборів. Заборонені будь-які обмеження виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних переконань, роду і характеру занять;

рівність виборчих прав — усі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах, кожний виборець має лише один голос. Виборчі округи утворюють з приблизно однаковою кількістю виборців;

пряме виборче право — кандидатів обирають безпосередньо виборці, без будь-яких посередників та проміжних ланок;

таємність голосування — будь-який контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це забезпечується особистим голосуванням виборця в ізольованих кабінах або кімнатах, обладнаних для таємного голосування. При заповненні бюлетеня заборонена присутність будь-кого, крім того, хто голосує.

Мовою нормативно-правового акту

Конституція України,

поточна редакція від 01.01.2020

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

...

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

.../ Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.
Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

У деяких державах може діяти принцип *непрямого (багатоступеневого) виборчого права*, який означає, що виборець обирає лише посередників, які потім уже формують виборний орган. Двоступеневими виборами обираються, наприклад, президент США, Рада штатів Індії. Такі вибори називаються непрямыми.

У деяких державах участь у виборах — це обов'язок і за ухилення від участі передбачена відповідальність аж до позбавлення волі.

Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років і є повністю дієздатними.

Виборчі цензи — визначені законодавством умови для набуття або здійснення активного та пасивного виборчого права. Наприклад, ценз громадянства, віковий ценз, майновий ценз, ценз осілості, ценз дієздатності, мовний ценз, ценз судимості, освітній ценз, моральний ценз, ценз здоров'я та інші.

4.2.2. Поняття та види виборчих систем

Виборча система — це порядок формування представницьких органів (верховних, місцевих, регіональних) державної влади, обрання Президента України та здійснення виборцями своїх прав.

Види виборчих систем:

1. Мажоритарна — це система виборів, за якої обраним у виборчому окрузі вважається кандидат, який отримав більшість голосів виборців. У мажоритарній системі є три різновиди. Якщо кандидат має одержати більше половини голосів тих, хто взяв участь у голосуванні, то йдеться про *мажоритарну систему абсолютної більшості*. У разі, коли жоден кандидат не одержав більше, ніж половину голосів, проводять другий тур виборів, у якому беруть участь лише два кандидати — тоді для перемоги потрібно набрати просту більшість голосів.

Якщо обраним вважається кандидат, за якого проголосувало більше виборців, ніж за інших кандидатів (тобто не обов'язково набирати більше половини від усієї кількості голосів), то така система називається *мажоритарною системою відносної більшості*. У цьому разі голосування відбувається в один тур.

Якщо законодавчо встановлено, що кандидат має набрати визначену більшість голосів, яка перевищує половину, наприклад $2/3$ або $3/4$, то це *мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості*. Її застосовують в поодиноких випадках.

Усі вибори всіх шести президентів України відбувались за мажоритарною системою абсолютної більшості, де в разі проведення другого туру переможцю достатньо було набрати більше голосів, ніж його опонент.

2. Пропорційна — система виборів, за якою розподіл місць у парламенті між партіями відбувається пропорційно тій кількості голосів, яку вони отримали під час голосування. При цьому виборчі списки партій можуть бути *жорсткими* (депутатами стає така кількість кандидатів за порядком від першого, скільки голосів набрала відповідна партія) та *напівжорсткими* (виборці голосують не лише за партію, а й за конкретного представника цієї партії, а депутатом стане той, хто очолює виборчий список, і ті кандидати, які набрали більшу кількість голосів).

3. Змішана (мажоритарно-пропорційна) — система виборів, яка поєднує в собі елементи двох згаданих уже систем. Тобто якщо кількісний склад Верховної Ради України становить 450 депутатів, то 225 депутатів обирають за пропорційною системою в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, а ще 225 депутатів обирають за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. Більшість виборів до Верховної Ради України в період з 1998 до 2015 року відбувалася саме за змішаною системою.

У багатьох державах із пропорційною або змішаною виборчою системою використовують прохідний бар'єр (виборчий поріг). Він визначає найменшу частку голосів, яку має набрати політична партія, щоб пройти до парламенту. Уперше запроваджений у Німеччині в 1963 р. На сучасному етапі він коливається від 8% у Ліхтенштейні до 0.67% — у Нідерландах. В Україні такий виборчий поріг становить 5% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

За роки незалежності Україна протестувала на собі всі виборчі системи, зрештою прийшла до пропорційної виборчої системи із відкритими списками. Ця виборча система була запроваджена в Україні з моменту набуття чинності Виборчим кодексом 1 січня 2020 року і вже восени була апробована на місцевих виборах. Тепер більшість колегіальних органів влади тепер обиратимуться саме таким чином: сільські,

селищні та міські ради, якщо кількість виборців у відповідній громаді становить 10 тисяч і більше, районні та обласні ради, а також Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Верховна Рада України. Мажоритарна система абсолютної більшості в Україні збережена на президентських виборах, а також використовується на місцевих виборах великих міст.

4.2.3. Виборчий процес

Виборчий процес — це здійснення протягом встановленого періоду часу суб'єктами, визначеними Виборчим Кодексом України, виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів.

Виборчий процес є безперервним та не може бути скасованим, зупиненим або перенесеним. Щоправда у разі введення в Україні чи в окремих її місцевостях воєнного або надзвичайного стану виборчий процес, що відбувається на цих територіях або їх частині, припиняється з дня набрання чинності відповідним указом Президента України на підставі рішення Центральної виборчої комісії, яким визначається порядок завершення виборчих процедур, що були розпочаті в межах відповідного виборчого процесу.

Суб'єктами виборчого процесу відповідних виборів є:

- 1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах;
- 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів;
- 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах;
- 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому Виборчим Кодексом;
- 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) — суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому Виборчим Кодексом.

Стадії (етапи) виборчого процесу не є раз і назавжди сталими для різних видів виборів. На їх кількість, зміст, правові форми, терміни впливають багато чинників, але чи не найголовнішим є різновид виборчої системи, від якої залежить порядок розподілу депутатських мандатів і механізм голосування.

Для прикладу розглянемо **виборчий процес формування складу Верховної Ради України**. Так, вибори народних депутатів України проводять на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати (далі — загальнодержавний виборчий список, регіональні виборчі списки) від партій.

Виборчий процес чергових виборів депутатів **розпочинається за 60 днів до дня голосування**. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше як за **61 день до дня голосування**.

Етапи виборчого процесу формування складу Верховної Ради України

1) *висування кандидатів у депутати* (розпочинається з першого дня виборчого процесу і закінчується за 45 днів до дня голосування; реєстрація кандидатів у депутати (подання документів до Центральної виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати закінчується за 40 днів до дня голосування);

2) *утворення окружних (не пізніше як за 28 днів до дня голосування) і дільничних (не пізніше як за 15 днів до дня голосування) виборчих комісій*, які є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів депутатів;

3) *проведення передвиборної агітації*;

4) *утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі* (утворюються окружними виборчими комісіями не пізніше як за 15 днів до дня голосування у стаціонарних лікувальних закладах, в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, на судах, які перебувають у день голосування у плаванні під Державним прапором України, на полярних станціях України та в інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування);

5) *складання списків виборців, їх перевірка та уточнення*;

6) *голосування* - кульмінаційний етап виборів, що проводиться з 8-ї до 20-ї години без перерв у спеціально відведених та облаштованих приміщеннях, у яких є місця видачі виборчих бюлетенів, кабінки для таємного голосування і виборчі скриньки;

7) *підрахунок голосів виборців* (відбувається відкрито і прозоро виключно членами дільничної виборчої комісії одразу після завершення голосування. Про результати підрахунку голосів складають протокол, який невідкладно разом з іншими виборчими документами і матеріалами доставляють до окружної виборчої комісії. Окружні виборчі комісії підсумовують результати голосування у загальнодержавному окрузі та одномандатних округах і надсилають оформлені протоколи та всі виборчі документи до ЦВК), *встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення*.

Виборчий процес формування складу Верховної Ради України **завершується через 15 днів після дня офіційного оприлюднення** Центральною виборчою комісією результатів виборів депутатів.

Після офіційного оголошення результатів виборів народних депутатів, обрані особи отримують «депутатський мандат» — уповноваження на строкове здійснення представницької влади. Депутатський мандат може бути **імперативним** (коли депутат має тісний зв'язок з територіальною громадою, звітує перед виборцями і може бути відкликаний), а може бути **вільним** (депутат вважається представником усього народу і виборці фактично не мають важелів впливу на свого обранця).

Виборчим округом називають територію, від якої виборці обирають депутата (депутатів) представницького органу або виборну посадову особу. Виборчі округи можуть бути **багатомандатними** (якщо в них обираються кілька депутатів, і за кожного з них

виборець голосує персонально) або **одномандатними** (якщо від округу обирається один депутат чи посадова особа).

Виборчий процес виборів Президента України включає такі етапи:

- 1) висування та реєстрація кандидатів на пост Президента України;
- 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
- 3) проведення передвиборної агітації;
- 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
- 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 6) голосування у день виборів Президента України;
- 7) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів голосування у день виборів Президента України та їх офіційне оголошення.

У разі необхідності виборчий процес виборів Президента України може включати також такі етапи: 1) повторне голосування; 2) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків повторного голосування і результатів повторного голосування Президента України та їх офіційне оголошення.

Докладніше про хід виборчого процесу можна дізнаватися на сайті Центральної виборчої комісії: <http://www.cvk.gov.ua/>

Сьогодні в більшості країн світу жінки мають право голосу, але боротьба за право голосу жінки була завершена порівняно недавно. Нова Зеландія, кажуть, є першою країною в світі, в якій ввели загальне виборче право у 1893 році, хоча тут жінкам надали право балотуватися до парламенту лише в 1919 році. Багато країн спочатку надали жінкам право голосувати, і лише через кілька років дозволили їм балотуватися на виборні посади. Саудівська Аравія надала жінкам право голосувати на виборах лише в 2011 році.

Сьогодні навіть у розвинених демократичних державах існують й інші верстви суспільства, які зазвичай включають в себе іммігрантів, робочих мігрантів, ув'язнених і дітей, яким не надається право голосу, хоча багатьом із них доводиться сплачувати податки і всі зобов'язані підкорятися законам держави, в якій вони живуть.

<https://www.coe.int/uk/web/compass/democracy>

4.2.4. Референдум та інші форми безпосередньої демократії

Референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом безпосереднього голосування законів або інших рішень із важливих питань загальнодержавного та місцевого значення.

Референдум є особливим інститутом демократії, одним із засобів демократичного управління державними справами.

Види референдумів

<i>За предметом і змістом:</i>	конституційні (голосування за проект Конституції або поправку до неї); законодавчі (голосування за проект закону).
<i>За наслідками проведення:</i>	консультативні (голосування за важливий принцип політики держави), вирішальні.

За
територіальними
ознаками:

всеукраїнський (вносяться питання загальнодержавного значення);
місцевий референдум (вносяться відповідні питання місцевого значення).

Всеукраїнський референдум — спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного значення. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Не допускається проведення референдуму з питань:

- 1) ціноутворення і оподаткування;
- 2) витрат із державного бюджету;
- 3) призначення і звільнення державних посадових осіб;
- 4) введення і припинення військового і надзвичайного стану;
- 5) амністії і помилування;
- 6) які віднесені до відання судової влади та прокуратури.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як **трьох мільйонів** громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у **двох третинах областей** і не менш як по **сто тисяч** підписів у кожній області.

Процедура проведення референдуму детальніше законодавчо досі не визначена, адже закони, що встановлювали правові засади, організацію та порядок його проведення, визнані неконституційними.

До інших форм прямої (безпосередньої) демократії також належать:

- **загальні зібрання громадян** — збори, на які скликають за місцем проживання громадян (села, селища, мікрорайону, житлового комплексу, вулиці, кварталу, будинку та іншого територіального утворення) для обговорення найважливіших питань місцевого життя;
- **народні законодавчі ініціативи** — внесення до парламенту офіційної пропозиції про ухвалення законопроекту, зміну або скасування нормативно-правового акту, якщо таку пропозицію підтримала певна кількість підписів виборців.

Всенародне голосування з територіальних питань, наприклад державної приналежності певної території або політичної долі держави, часто називають «плебісцит». Але на практиці «плебісцит»

і «референдум» можна використовувати як синоніми, істотної різниці між цими поняттями нема.

Виконайте в команді

1. Чому, на вашу думку, в деяких державах введено покарання за відмову брати участь у виборах? Як називається це явище? Чи несе воно загрозу демократії? Чому ви так вважаєте?
2. Обговоріть принципи виборчого права. Використайте формулу « Якщо не, то...» за зразком: «Якщо не буде забезпечено такий принцип виборчого права, як..., то ...».
3. Яку роль у виборчому процесі відіграє передвиборна агітація? Чи повинна держава її регламентувати? Скористайтеся додатковою інформацією.

Передвиборна агітація — це здійснення будь-якої діяльності для спонукання виборців голосувати чи не голосувати за певного кандидата в депутати або партію — суб'єкта виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах, що не суперечать Конституції та законам України. Принципами передвиборної агітації є: свобода агітації; створення юридично рівних можливостей усім кандидатам на виборах; неупереджене ставлення з боку держави, її органів, посадових осіб тощо до всіх кандидатів; контроль за використанням фінансово-матеріальних засобів на виборах.

Абсентеїзм (від лат. *absentia* — відсутність) — байдуже ставлення людей до своїх громадянських прав, що виявляється через свідоме ухилення від участі у виборах, зборах тощо.

http://pidruchniki.com/14940511/politologiya/absenteyizm_yogo_prichini

Практичне завдання до § 4.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте суб'єктів виборчого процесу.
2. Доберіть приклади застосування цензів у виборчому процесі різних держав. Скористайтеся додатковою інформацією, зокрема, з підручників історії України для 9 класу, всесвітньої історії для 9 і 10 класів.
3. Порівняйте мажоритарну і пропорційну виборчі системи.

Для закріплення теми «Народовладдя»:

1. Назвіть форми демократії, види виборів, види виборчих систем, види референдумів.
2. Застосуйте поняття і терміни: народовладдя, вибори, виборче право, референдум, абсентеїзм.
3. Опишіть виборчий процес та його стадії; порядок призначення та проведення референдумів.
4. Визначте значимість народного волевиявлення як основного принципу демократії.
5. Порівняйте активне і пасивне виборче право; мажоритарну та пропорційну виборчі системи.
6. Схарактеризуйте принципи виборчого права, види виборів та референдумів.
7. Висловіть судження щодо народного волевиявлення як основного принципу демократії.

§ 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- державний апарат • державний орган • парламент • уряд
- суд • місцеве самоврядування • імпічмент • апеляція • касація
- юрисдикція судів • органи законодавчої, виконавчої, судової влади
- правоохоронні органи • органи місцевого самоврядування

«Влада — це особливий привілей, за який треба платити. Зокрема й тим, що тебе нещадно критикують. І головне — завжди мають за що. Влада розбещує, її необхідно обмежувати, ставити їй червоні прапорці. Влада тільки тоді може діяти в інтересах суспільства, коли стає своєрідним хлопчиком для биття».

Юрій Андрухович, український письменник

§ 5.1. Державна влада та її суб'єкти

5.1.1. Поняття державної влади

Влада — це авторитетна сила, вольове відношення між людьми, у якому той, хто має владу визначає, використовуючи різні засоби і методи, поведінку підвладних осіб. Іншими словами, це реальна можливість здійснення своєї волі у соціальному житті суспільства, диктуючи її іншим людям з допомогою різних засобів і методів, включаючи і примус. У суспільстві влада є необхідною, тому що з її допомогою забезпечується нормальне функціонування всіх соціальних суб'єктів, вона стоїть на варті організованості і порядку, передбачає скоординованість дій різних елементів держави і суспільства.

Класифікацію влад можна здійснити на різних підставах:

а) у залежності від *сфери реалізації* розрізняють економічну і політичну владу;

б) *за суб'єктами*, що беруть участь у владних відносинах, — державну владу, владу формальних і неформальних об'єднань та інше.

Політична влада — це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи суспільства та різними неформальними об'єднаннями.

Державна влада — це влада, що здійснюється тільки державою і характеризується можливістю примусу, суверенністю, універсальністю і здатністю владно-примусового впливу на поведінку всіх людей і їх організацій, забезпеченого державно-правовими методами.

Політична і державна влада — поняття не тотожні. Політична влада ширша за змістом. В умовах правової держави та громадянського суспільства найбільш широкі повноваження у

здійснені політичної влади надаються громадським об'єднанням та іншим недержавним утворенням. Тобто політична влада здійснюється більш широким колом суб'єктів.

Державна влада — це політична влада, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм. Вона є найбільш ефективним видом соціальної влади.

Основні властивості державної влади:

- 1) **верховенство**: офіційна її зверхність над всіма іншими владами в державі;
- 2) **єдність**: неподільність її між соціальними групами та органами держави (при можливому розмежуванні її на законодавчу, судову, виконавчу владу, кожна з яких не має ознак державної влади в цілому);
- 3) **легітимність і легальність**: легітимність — юридична закріпленість і визнаність народом; легальність — функціонування влади в межах законів;
- 4) **загальність і універсальність**: поширення на всіх осіб у межах даної держави;
- 5) **примусовість і обов'язковість її приписів** для всіх осіб на даній території.

Як ви вже знаєте, джерелом державної влади в Україні є народ і він здійснює владу не лише безпосередньо, але й делегує це право своїм представникам, які утворюють цілісну систему.

5.1.2. Апарат і механізм держави

Юридично оформлена система всіх державних органів, які здійснюють її функції і завдання, і наділені владними повноваженнями називається **апарат держави**. Специфічним призначенням апарату держави є здійснення державної влади.

Інші інституції, які не мають владних повноважень, проте під керівництвом державних органів практично здійснюють функції держави в економічній, соціальній, культурній та інших

сферах, є державними підприємствами і державними установами. Вони разом з апаратом держави (державними органами) утворюють **механізм держави**.

Підприємства створюють матеріальні цінності, задовольняють суспільні інтереси, здійснюють інші економічні функції (заводи, фабрики, виробничі об'єднання, хлібопекарні, м'ясокомбінати). Для державних установ типовою є невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, освіти, культури, навчально-виховної діяльності (школи, лікарні, музеї, театри).

Державні підприємства і установи не можуть бути прирівняні до державних органів тому, що вони не є носіями державної влади. Ще вони відрізняються від державних органів характерною організаційною структурою та характером повноважень. Адміністрація підприємств і установ здійснює управлінські функції виключно в сфері своєї діяльності і у рамках цього підприємства чи установи.

5.1.3. Поняття і класифікація органів держави

Отже, апарат держави — це система всіх державних органів, що організують здійснення завдань, виконання її функцій і наділені державними повноваженнями.

Орган держави — це структурно організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців або один державний службовець, які наділені владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання певних завдань і функцій держави, який має притаманну йому структуру і здійснює державно-організаційні, розпорядчі, судові та інші функції, відповідно до свого призначення.

Від кожного державного органу, їхньої взаємодії, у великій мірі залежить рівень розвитку і ефективність діяльності державного апарату та механізму держави в цілому. Тому державні органи повинні бути самостійними, професійними і відповідальними ланками державного апарату.

Органи держави мають певні ознаки:	
✓	всі органи держави покликані виконувати визначені законом функції від імені держави у відповідній сфері діяльності;
✓	формуються безпосередньо державою (призначаються) чи населенням (виборцями);
✓	наділяються чітко і вичерпно визначеними державно-владними повноваженнями;
✓	діють у встановленому державою порядку;
✓	забезпечуються відповідними матеріальними засобами (будівлі, споруди, транспорт, оргтехніка тощо);
✓	мають юридично закріплену організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності;
✓	їх відношення мають певну субординацію;
✓	сукупність органів створює одну цілісну систему — апарат держави.

Наявність державно-владних повноважень є найбільш важливою ознакою державного органу. Державні владні повноваження реалізуються, проявляються:

а) у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних актів;

б) у здійсненні державними органами нагляду за точним і неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами;

в) у забезпеченні і захисті цих вимог від порушень шляхом застосування заходів виховання, переконання, стимулювання, а в певних випадках — заходів державного примусу.

Не зважаючи на те, що органи держави є складовими одного і того ж державного апарату, вони мають свою відмінність і тому їх можна класифікувати за певними критеріями:.

- *за місцем у системі державного апарату*: первинні, тобто такі, що створюються шляхом прямого волевиявлення всього народу, або певної його частини і вторинні — ті, що створюються первинними, походять від них і підзвітні їм;
- *за змістом діяльності*: органи законодавчої влади; органи державного управління — виконавчої влади; судові органи; глава держави; контрольно-наглядові органи;
- *за способом створення*: виборні, призначувані, такі, що успадковуються;
- *за часом функціонування*: постійні, тимчасові;
- *за складом*: одноособові, колегіальні;
- *за територією*, на яку поширюються їх повноваження: загальні (центральні), місцеві (локальні).

Виконайте в команді

1. Поясніть, як співвідносяться поняття апарат держави і механізм держави. Спробуйте візуалізувати це співвідношення.
2. Обговоріть афоризм англійського історика та політичного діяча Джона Актона «Влада розбещує. Абсолютна влада розбещує абсолютно».

Практичне завдання до § 5.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте співвідношення політичної і державної влади.
2. Доберіть приклади державних органів і визначте їхнє місце у класифікації державних органів за різними критеріями.

§ 5.2. Зміст діяльності державних органів

5.2.1. Законодавча влада

Основне призначення законодавчої влади:

- 1) виявляти право і формулювати його у вигляді позитивних законів держави, обов'язкових для всіх громадян;
- 2) затверджувати державний бюджет,
- 3) здійснювати парламентський контроль за виконанням Конституції та законів;
- 4) обирати, призначати або затверджувати вищих посадових осіб держави.

Отже, законодавча влада формулює стандарти права та юридичні норми життя держави і суспільства, визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики.

Органом законодавчої влади, як правило, є **парламент**, що складається з депутатів. Сучасні парламенти

складаються з однієї чи двох палат, хоча історії відомі випадки і більшої кількості палат.

За характером функцій, здійснюваних парламентами, а також їхніх взаємовідносин з органами виконавчої влади виділяють парламенти:

а) активні — відіграють значну роль як у прийнятті законів, так і у формуванні уряду та контролі за його діяльністю;

б) реактивні — на їх діяльність значний вплив мають уряди, хоча парламент зберігає значні повноваження у сфері контролю за виконавчою владою;

в) маргінальні — фактично повністю контролюються виконавчою владою, через що їхній внесок у формування політики держави досить незначний;

г) мінімальні — органи, які виконують декоративну функцію, утворюються з метою надання видимості легітимності правлячому режиму.

За структурою парламенти поділяють на однопалатні (монокамерні) та двопалатні (бікамерні).

5.2.2. Інститут президентства

До державних органів влади належать не тільки колегіальні інституції, а й одноособові представники народу. Таким класичним представником є президент.

У деяких державах президент може очолювати виконавчу гілку влади, а в деяких — структурно не входить до жодної гілки влади, є самостійним представницьким органом і виступати від імені держави як її глава, як це, наприклад, є в Україні.

Президент — глава держави з республіканською формою правління, який обирається громадянами держави на основі загального, рівного і, як правило, прямого виборчого права шляхом таємного голосування на певний строк.

Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини, громадянина.

Президент України може бути усунений з поста в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

5.2.3. Виконавча влада

Основне призначення виконавчої влади:

1) виконання та створення умов для виконання Конституції і законів, прийнятих законодавчою владою, а також інших нормативно-правових актів;

2) організація державно-владної, виконавчо-розпорядчої, підзаконної діяльності спеціально створеним апаратом для практичного здійснення завдань держави в господарській, соціально-культурній та адміністративно-політичній галузях.

Отже, виконавча влада неухильно реалізує право, її функціонування ґрунтується на законі і обмежується законом.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є уряд. Структурною ланкою виконавчої вертикалі є центральні органи виконавчої влади — це міністерства, державні комітети, інші центральні органи так звані «центральні відомства» — державні адміністрації, національні агентства, комісії тощо, які безпосередньо підпорядковуються уряду.

За змістом своєї діяльності кожний центральний орган виконавчої влади забезпечує втілення у життя державної політики у відповідній галузі державного управління, несе відповідальність перед урядом за стан справ.

Центральні органи є, як правило, єдиноначальними органами виконавчої влади, тобто владні повноваження цього органу здійснюються одноособово — міністром, головою комітету чи відомства.

Виконавчу владу в адміністративно-територіальних одиницях держави здійснюють місцеві виконавчі органи, й зокрема державні адміністрації. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

За загальним правилом на місцевому рівні органами міністерств, державних комітетів є управління, відділи, інші структури місцевих державних адміністрацій, які і підзвітні, і підконтрольні відповідним центральним органам виконавчої влади.

5.2.4. Місцеве самоврядування

Місцеве самоврядування — це самостійна діяльність громадян з врегулювання, управління та вирішення питань місцевого значення безпосередньо або через сформовані ними органи місцевого самоврядування в інтересах населення даної території.

Для існування місцевого самоврядування потрібні певні умови: коло місцевих проблем, вирішення яких можливе власними силами та засобами; ініціатива та бажання громадян самостійно й відповідально вирішувати ці проблеми; наявність правової основи (конкретних нормативних приписів), що дає можливість і гарантує реалізацію права населення на місцеве самоврядування; фінансово-бюджетні можливості території для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування; чітке розмежування власності між органом місцевого самоврядування й державними органами; узгодження місцевих інтересів з регіональними та

загальнодержавними; наявність кваліфікованих кадрів, здатних професійно реалізувати управлінські функції та ін.

В світі сформувалися та діють дві основні (загальні) моделі місцевого самоврядування: **англосаксонська** — відповідно до якої, місцеве самоврядування звільняється від державних функцій;

європейська (континентальна) — відповідно до цієї моделі місцеве самоврядування залучене до реалізації функцій держави.

В рамках англосаксонської моделі, яка отримала поширення у Великій Британії, США, Канаді, Австралії та інших країнах, представницькі органи місцевого самоврядування є формально автономними в межах наданих їм повноважень і пряме підпорядкування нижчих органів вищим відсутнє. Крім того, для англосаксонської моделі характерна відсутність на місцях уповноважених центрального уряду, які б опікали представницькі органи, що обираються населенням. Поряд з представницькими органами в країнах з даною системою місцевого управління (США) безпосередньо населенням можуть обиратись і деякі посадові особи.

В більшості країн світу, (континентальній Європі, франкомовній Африці, Латинській Америці, Близькому Сході) поширилась континентальна модель місцевого самоврядування. Вона базується на поєднанні державного управління на місцях і місцевого самоуправління. Ця модель також характеризується певною підпорядкованістю нижчих ланок вищим.

5.2.5. Судова влада

Правосуддя в державі здійснюється судами шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях різних справ, заяв і спорів. Органи судової влади посідають самостійне місце у системі розподілу влади і діють незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Суди від імені держави, в порядку, встановленому законом, здійснюють правосуддя з метою поновлення порушеного права і справедливості шляхом застосування заходів державного примусу до осіб, які посягають на інтереси, що охороняються законом.

Отже, основне призначення судової влади:

- 1) втілення реального верховенства права і панування закону у суспільному житті;
- 2) здійснення правосуддя від імені держави, в порядку, встановленому законом;

- 3) гарантування громадянського миру, прав і свобод громадян та юридичних осіб;
- 4) зміцнення законності і правопорядку у державі.

Таким чином, у неухильному забезпеченні права полягає одне з найважливіших призначень судової влади.

Суди і судді є незалежними. Будь-яке втручання у здійснення правосуддя забороняється. Судові рішення є обов'язковими для виконання. *Юрисдикція* судів (коло питань, які вони можуть розглядати і вирішувати) поширюється на всі правовідносини, що виникають в державі, на всі правові спори.

Система судів у державі будується, як правило, за принципами:

- **територіальності** (суди є в більшості міст, це забезпечує доступність правосуддя),
- **спеціалізації** (відома аксіома — що вужча сфера, якою займається людина, то майстернішою і досконалішою є її діяльність, тому в Україні є як спеціалізовані суди, так і окремі судді спеціалізуються на розгляді конкретних категорій справ),
- **інстанційності** (існування кількох інстанцій, тобто рівнів, дозволяє оскаржувати рішення суду першої інстанції, якщо сторона невдоволена, а це дає можливість перегляду цього рішення судом вищого рівня).

Якщо **місцеві суди** — це, як правило, суди першої інстанції, в яких справи розглядаються вперше, з самого початку, із дослідженням всіх доказів і ухваленням рішення, то **апеляційні** та **касаційні** суди — це суди вищої інстанції, які можуть переглядати судові рішення за скаргами (апеляцією чи касацією). В апеляційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції. У касаційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення суду апеляційної інстанції.

Апеляція	Касація
— це скарга на рішення нижчестоячого суду, при розгляді якої досліджуються нові докази, а також перевіряється відповідність рішення вимогам законодавства. Результат — нове рішення по суті, яке виноситься вищестоячим органом судової влади.	— це перевірка вищестоячим судовим органом правильності та законності рішення, прийнятого нижчестоящим органом. Результат — скасування або ствердження раніше винесеного рішення, яке набирає чинності після того.

Судді можуть призначатися або обиратися народом. У деяких країнах функціонують **суди присяжних**, де поряд з професійним суддею чи суддями, або й без них, громадяни держави безпосередньо беруть участь у відправленні правосуддя.

5.2.6. Правоохоронні органи

Держава створює й такі органи, які прийнято іменувати правоохоронними, і діяльність їх називається правоохоронною. **Правоохоронні органи** — це державні органи, основною функцією

яких є забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства та держави в цілому.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

- ✓ здійснення правоохоронної діяльності (забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства та держави в цілому);
- ✓ наявність в них для виконання правоохоронної діяльності відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання тими, кому вони адресовані;
- ✓ можливість безпосередньо застосовувати різні заходи примусу (наприклад, затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);
- ✓ перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем і наглядом, діяльність лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

Виконайте в команді

1. Поясніть, як організована діяльність органів виконавчої влади. Спробуйте візуалізувати систему виконавчої влади.
2. Обговоріть роль органів місцевого самоврядування в житті держави і суспільства і дві моделі місцевого самоврядування. Дізнайтеся назви органів місцевого самоврядування різних країн, скориставшись додатковими джерелами інформації.

Практичне завдання до § 5.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте, як поєднуються принципи територіальності та інстанційності в системі судів.
2. Доберіть приклади назв парламентів та урядів у різних країнах світу. Систематизуйте в таблиці. Які з назв представницьких органів вам відомі з курсу історії?

Для закріплення теми «Органи державної влади та місцеве самоврядування»:

1. Назвіть органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування.
2. Застосуйте поняття і терміни державний апарат, державний орган, парламент, уряд, суд, місцеве самоврядування, імпічмент.
3. Опишіть ознаки державного органу, основні завдання органів законодавчої, виконавчої та судової влади, конституційного суду, місцевого самоврядування; правоохоронні органи та їх завдання; повноваження суддів, суду присяжних.
4. Поясніть, що таке юрисдикція судів.
5. Порівняйте апеляцію і касацію.
6. Схарактеризуйте й порівняйте органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; моделі місцевого самоврядування.

§ 6. Держава, особа, суспільство

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- людина • індивід • особа • громадянин • іноземець
- апатрид • біпатрид • фізична особа • юридична особа
- правовий статус громадянина, іноземця, особи без громадянства
- підстави набуття і припинення громадянства

«Скільки нас, людства, вже є на планеті? Мільярдів шість? І серед них українці, дивна-предивна нація, яка живе тут з правіку, а свою незалежну державу будус оце аж тепер».

Ліна Костенко, українська поетеса

§ 6.1. Держава і людина

6.1.1. Співвідношення держави, особи, суспільства

Щоб зрозуміти як співвідносяться держава, особа і суспільство, варто звернути увагу на те, як і коли вони виникли в історичній ретроспективі.

Найпершою з цієї тріади виникла людина. Термін «людина» визначає людську істоту з природної точки зору як невід'ємну частину живої природи, живий організм, що підкоряється біологічним законам. Люди за своєю природою суспільні створіння і переважно не люблять самотності, тому почали об'єднуватися і жити разом. Так утворилося суспільство. І сьогодні людина живе не на безлюдному острові, а народжується в певній сім'ї, певному суспільстві, в певній соціально-історичній ситуації і впродовж свого життя спілкується з різними представниками суспільства, в якому вона живе. З огляду на приналежність людини до суспільства в юриспруденції більш використовуваним є поняття «особа».

Суспільство

виникло задовго до держави і тривалий час обходилося без нього. Але з часом, коли суспільство набуло складної внутрішньої будови, виникла об'єктивна потреба в державі.

З появою держави почалася складна і суперечлива історія її взаємодії з суспільством. Як форма організації суспільства і владна система, держава виконує функції в інтересах всього суспільства, дозволяє узгоджувати протиріччя, долати кризові ситуації. Держава здатна забезпечити умови, необхідні для здійснення та захисту прав людини. Створення таких умов — неодмінне соціальне покликання кожної цивілізованої держави, тож особа є основним об'єктом

підкування та захисту держави. Разом з тим іноді вона може відігравати і деструктивну роль — підніматися над суспільством, одержавлювати, зарегульовувати його, тобто проникати в усі суспільні сфери, обмежувати їх, послаблювати і руйнувати суспільний організм.

Держава і людина ніби протидіють. Людина прагне максимальної свободи. Проте безмежна свобода загрожує самій людині і суспільству загалом, переростає у вседозволеність, веде до конфліктів, а відтак до безладу. Річ у тім, що людина може зловживати своєю свободою, не вмюючи користуватися нею, порушує права й інтереси інших людей. Таке становище є неприйнятним.

Держава покликана упорядкувати взаємини через встановлення конкретних меж свободи кожного. Коли ж свободу обмежують надмірно, то такий «порядок» не прийнятний для людини, суспільства.

Таким чином, маємо три можливі варіанти взаємовідносин держави і суспільства:

1) суспільство сильне, слабка держава

— суспільство за слабкої держави фрагментується, починає ділитися на окремі групи, які схильні до конфліктів, радикалізують суспільство. Ослаблену державну владу можуть підпорядкувати своєму впливові окремі політичні сили, використовуючи її для досягнення своїх цілей;

2) сильна держава, слабке суспільство

— сильна держава за недостатньо розвинутого суспільства породжує численний і сильний бюрократичний апарат, який прагне підпорядкувати державні інтереси власним інтересам, пригнічує особистість, підпорядковує її, стирає відмінності між індивідуальним і публічним;

3) баланс суспільства і держави

— сильна держава і достатньо розвинуте суспільство спроможні встановити взаємини співпраці, партнерства. Така держава має підтримку, авторитет і здатна врівноважувати домагання людей; таке суспільство активне, контролює і обмежує державну владу, вдосконалює можливості держави в управлінні. За таким варіантом взаємовідносин держави і суспільства кожна людина поважає закон і прагне діяти в рамках закону, держава дбає про права кожної особистості.

Отже, відносна самостійність держави, її органів є необхідна і соціально виправдана. Без неї не може бути активного і цілеспрямованого впливу держави, її апарату на суспільство в цілому або на окремі суспільні сфери. Якщо політика держави відповідає потребам суспільства, то її результати будуть схвалені суспільством. Якщо ж діяльність держави суперечить цим потребам, то може заподіяти шкоду суспільству, викликати в ньому кризові явища, її політика стає антисоціальною. Таким чином, самостійність держави врівноважується, обмежується контролем суспільства за її діяльністю, а також оцінкою цієї діяльності.

Бюрократія (від фр. bureau — бюро, канцелярія та грец. κράτος — влада, панування) — спосіб побудови організації, що складається з ряду офіційних осіб, посади і пости яких утворюють ієрархію і які різняться формальними правами і обов'язками, що визначають їхні дії і відповідальність.

Сучасна держава розвивається разом з суспільством, поступово стає більш сучасною і цивілізованою, зберігаючи при цьому відносну самостійність по відношенню до суспільства. А особа, її життя, права і свободи, безпека і добробут — є найвищими соціальними цінностями, які вона має забезпечувати і захищати. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

6.1.2. Фізичні і юридичні особи

З правових позицій, людина як суб'єкт права і учасник правовідносин вважається **фізичною особою**. Але люди часто об'єднуються для досягнення спільних цілей, здійснення спільної діяльності, тому їх об'єднання, організації позначаються правовим терміном «**юридична особа**».

Юридичні особи створюються і діють суто у правовому полі, набуваючи прав та обов'язків з метою забезпечення потреб та законних інтересів фізичних осіб, які їх створили. При цьому в правовідносини з іншими юридичними та фізичними особами вони вступають від власного імені, але діють через своїх представників — фізичних осіб (власників, засновників, директорів, працівників).

Юридичні особи — це суб'єкти права, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести юридичні обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Основними правовими ознаками юридичної особи є:

- 1) організаційна єдність (певним чином організований колектив працівників, колективне утворення, тобто організоване об'єднання працівників);
- 2) наявність відокремленого майна (кожна юридична особа має своє власне майно, що робить її економічно незалежною організацією. Це майно відокремлене від майна держави, інших організацій і громадян);
- 3) здатність виступати від свого власного імені (кожна юридична особа має свою назву);
- 4) здатність нести самостійну відповідальність (оскільки вона має своє власне майно).

Виконайте в команді

1. Поясніть, яку відмінність ви вбачаєте між поняттями «людина» і «особа».
2. Обговоріть, який варіант взаємовідносин держави і суспільства існує в наш час в Україні. Як суспільство може контролювати державу?

Практичне завдання до § 6.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть приклади назв юридичних осіб. Визначте назви посад, які в цих юридичних особах можуть обіймати фізичні особи, що їх представляють.

§ 6.2. Категорії населення держави

6.2.1. Громадяни держави

Людина народжується не тільки в певному суспільстві, але й в певній державі. З конкретною державою вона підтримує найтісніші і сталі зв'язки.

Громадянство — це правова належність особи до певної держави, постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить своє вираження у взаємних правах і обов'язках.

Громадянин — це особа, що належить до постійного населення будь-якої держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави. Сукупність прав і обов'язків становить правовий статус громадянина в державі, відрізняє його від іноземних громадян та осіб без громадянства.

Якщо «особа» поняття загальнолюдське, то громадянином можна бути лише конкретної держави — України, США, Франції тощо. «Особою» можуть бути не тільки громадянин конкретної держави, а й іноземець та особа без громадянства, які проживають на території цієї держави. Водночас людина може не проживати на території даної держави, але бути її

громадянином. Громадянин — поняття суто політико-правове, пов'язане з існуванням держави та права.

Аналогічним за значенням до поняття «громадянство» є поняття «підданство». Єдина відмінність у тому, що громадянством називається правовий зв'язок особи з державою республіканської форми правління, а підданство, як правило, — з державою монархічної форми правління.

Громадянство зазвичай **набувається**:

- **за народженням** (за правом крові і правом ґрунту) — якщо батьки дитини, яка народилася, або хоч один із них, є громадянами держави, або є особами без громадянства чи іноземцями, але на законних підставах проживають на її території, або батьки її невідомі, та вона знайдена на території держави;
- **за територіальним походженням** — якщо особа сама чи її найближчі родичі (один із її батьків, дід чи баба, брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука) народилися або постійно проживають на її території;

- у результаті прийняття до громадянства — іноземець або особа без громадянства можуть клопотати про прийняття до громадянства, якщо дотримані визначені законодавством держави умови;
- у результаті поновлення у громадянстві — якщо особа припинила громадянство, а потім подала заяву про поновлення у громадянстві, вона реєструється громадянином держави незалежно від місця проживання;
- у результаті усиновлення — якщо особу всиновлюють громадяни держави або подружжя, один з якого є громадянином держави;
- у результаті встановлення над дитиною опіки чи піклування — й зокрема влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю, якщо опікуном або піклувальником призначено громадянина держави або осіб, одна з яких є громадянином .

Закон може передбачати і деякі інші підстави набуття громадянства.

Громадянство зазвичай *припиняється*:

- внаслідок виходу з громадянства (якщо громадянин постійно проживає за кордоном, він добровільно може вийти з громадянства за його особистим клопотанням);
- внаслідок втрати громадянства (підставами втрати громадянства можуть бути: добровільне набуття громадянином громадянства іншої держави; набуття особою громадянства держави через обман, свідоме подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою);
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами.

6.2.2. Іноземці, апатриди, біпатриди

Майже усі люди, що складають населення держави і постійно проживають на її території, є її громадянами, однак тут можуть перебувати і навіть постійно проживати також іноземці (особи, які є громадянами або підданими іншої держави чи декількох держав) або особи, які зовсім не мають громадянства.

Іноземці — особи, які не перебувають в громадянстві держави, в якій знаходяться, і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Апатриди — особи, що не мають громадянства жодної держави, правове становище яких визначається законодавством тієї держави, де вони перебувають.

Біпатриди — особи, що є громадянами одночасно двох держав.

Подвійне громадянство часом дає певні переваги його набувачам, однак часто в таких ситуаціях можливі колізії законодавства, скажімо, щодо виконання військового та інших обов'язків згідно з законодавством окремих країн. В Україні ця проблема вирішена так: якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

Виконайте в команді

1. Дізнайтеся значення термінів «філіація», «натуралізація», «оптація», «репатріація». Який із них означає «поновлення» в громадянстві?
2. Обговоріть, які переваги / недоліки дає наявність подвійного громадянства.

Практичне завдання до § 6.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть приклади ситуацій, за яких особа може стати апатридом. Чи поширюється на апатридів, які перебувають на теренах України, дія конституції і законів України?

Для закріплення теми «Держава, особа, суспільство»:

1. Назвіть підстави набуття і припинення громадянства
2. Застосуйте поняття і терміни: людина, індивід, особа, громадянство, іноземець, апатрид, біпатрид.
3. Визначте особливості фізичних і юридичних осіб.
4. Порівняйте правовий статус громадянина, іноземця, особи без громадянства.
5. Схарактеризуйте співвідношення держави, особи, суспільства.

**Завдання для формування та перевірки
ключових і предметних компетентностей до розділу 1 «ДЕРЖАВА»
(блок «ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»)**

Правові предметні компетентності

Інформаційна	<ol style="list-style-type: none">1. Знайдіть інформацію про малопоширені і сучасні теорії виникнення держави, зміст яких не розкрито у цьому підручнику. Складіть інформаційну довідку про одну з них.2. Підготуйте і систематизуйте в таблицю інформацію про державні органи, які можна вважати правоохоронними.3. Підготуйте повідомлення про авторитарні режими сучасності.
Логічна	<ol style="list-style-type: none">1-2. Складіть кросворд «Держава», використавши ключові поняття та терміни розділу. Підготуйте на вибір два види завдань до слів кросворду: а) офіційні визначення термінів; б) нестандартно-креативні загадки.3. Складіть тести для перевірки теоретичних знань з двох тем розділу «Держава» (по 10 запитань з кожної теми). Запропонуйте їх однокласникам / однокласницям. Спробуйте розв'язати їхні тести. Порівняйте результати.4. Порівняйте за змістом поняття «референдум» і «плебісцит». Чи є різниця між поняттями «демократія» і «народовладдя»?5. Чи залежить від виду виборчої системи те, який депутатський мандат матиме народний обранець — вільний чи імперативний?
Діяльнісно-процесуальна	<ol style="list-style-type: none">1. Схематично зобразіть систему державних органів, беручи за основу принцип розподілу влади на три гілки.2. Які форми і методи використовують при здійсненні функцій держави? Відобразіть це в графічній формі.3. Співставте основні моделі місцевого самоврядування. Яку з них ви вважаєте більш ефективною і чому?
Аксіологічна	<ol style="list-style-type: none">1. Чи погоджуєтеся ви з думкою Й.Сліпого, що «державна хата для народу — це те саме, що власна хата для родини»? Розв'яжіть цю тезу за аналогією, акцентуючи на тому, які можливості і зобов'язання це передбачає?2. Сформулюйте свою позицію щодо монархії: це ефективна чи застаріла форма правління в сучасному світі?3. Поміркуйте, чи може бути закон не правовим?4. Обґрунтуйте, чому поняття «правова держава» і «громадянське суспільство» зазвичай використовуються в одному контексті?5. Які з виборчих цензів ви вважаєте доцільними і чому?

Розділ 2. Право

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 7. Право як особливий вид соціальних норм

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

• соціальні норми • право • функції права • ознаки та види соціальних норм • основні ознаки права • об'єктивне право • суб'єктивне право

«Призначенням права є сутність: чесно жити, не шкодити іншому, кожному надавати своє».

Доміцій Ульпіан, давньоримський юрист та державний діяч

§ 7.1. Соціальні норми: поняття і види

7.1.1. Сутність соціальних норм, їх види

Кожне суспільство потребує соціального регулювання. Впорядкування суспільних відносин здійснюється за допомогою **соціальних норм** — історично обумовлених правил поведінки загального характеру, які встановлюють різноманітні суб'єкти і які регулюють різні сфери суспільних відносин, мають визначений зміст і забезпечуються засобами соціального впливу.

Соціальні норми створюються і реалізуються у житті суспільства різними шляхами, але загальним є те, що в них віддзеркалюється досвід різних варіантів поведінки у різних ситуаціях. При цьому найдоцільніший варіант поведінки знаходить своє відображення в соціальній нормі. Тому соціальна норма, яка регулює поведінку суб'єкта в суспільних відносинах є своєрідний досвід поведінки, переосмислений у свідомості людини, який визначає її доцільність і призводить до бажаних результатів.

У суспільстві діють моральні, релігійні, корпоративні, норми-звичаї, правові та інші соціальні норми.

Моральні норми — норми, принципи, правила, що оцінюють і регулюють поведінку людей під кутом зору категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного тощо та забезпечуються перш за все внутрішньою переконаністю й силою громадської думки.

Релігійні норми — норми, що регулюють поведінку і специфічні культові дії, які засновані на вірі в існування Бога (богів). Вони відображені в статутах, священних книгах, інших релігійних документах, релігійних книжках.

Корпоративні норми — правила поведінки, що встановлюються та забезпечуються недержавними інституціями (політичними

партіями, громадськими об'єднаннями, підприємствами, організаціями людей), містяться у статутах чи положеннях і регулюють поведінку членів (учасників) цих інституцій.

Звичаї — правила поведінки, що історично склались і закріпились у суспільній практиці в результаті багаторазового використання, застосування певного роду відносин й увійшли у звичку дій людей. Дуже близькі до звичаїв традиції — способи поведінки людей, соціальних груп, які склались у суспільстві та передаються з покоління в покоління.

Правові норми — це загальнообов'язкові, формально визначені в нормативно-правових актах чи інших джерелах правила поведінки, які держава встановлює (санкціонує), охороняє, захищає і гарантує.

Щоб показати, що право є особливим видом соціальних норм, слід порівняти ознаки правових і інших соціальних норм.

Правові норми:	Інші соціальні норми:
Виникають разом із виникненням держави;	Існують у будь-якому суспільстві;
Встановлюються чи санкціонуються державою;	Встановлюються чи санкціонуються іншими суб'єктами;
Виражають волю домінуючої частини суспільства;	Виражають волю різних частин суспільства;
Утворюють внутрішньо-погоджену цілісну, єдину структуру, тобто систему;	Можуть не бути внутрішньо погодженими, не мати властивостей системи;
Існують лише як одна (єдина) система норм у суспільстві;	Існують у вигляді кількох відносно самостійних систем нормативного регулювання;
Формують правила поведінки у вигляді прав і обов'язків;	Виражаються не тільки через права, а й через загальні принципи, цілі, гасла;
Мають цілком визначені форми зовнішнього виразу;	Можуть виражатись у будь-яких, не завжди фіксованих формах;
Мають точно визначені межі дії, чинності;	Не завжди мають точно визначені межі дії;
Забезпечуються, крім інших засобів, ще й державним примусом.	Забезпечуються тільки звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими позадержавними засобами.

7.1.2. Правові норми як особливий вид соціальних норм

Праву як особливому виду соціальних норм притаманні певні ознаки. Вони дають можливість показати місце норм права серед інших соціальних норм; визначити поняття та властивості права як основного засобу державного регулювання суспільних відносин.

Основними *ознаками правових норм* прийнято вважати:

- 1) нормативний характер, адже вони закріплюють правила поведінки;
- 2) це норми, що мають загальнообов'язковий характер, вони поширюються на всіх учасників правовідносин і виконуються ними без виключень і незалежно від ставлення до норм;

- 3) у нормах виявляється воля держави (встановлена нею чи санкціонована);
- 4) правові норми — це не просто сукупність, а єдина система, що діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та регулюють суспільні відносини;
- 5) це система формально визначених норм, зміст яких чітко визначено і формально закріплено в тексті правового документу (джерела права);
- 6) правові норми гарантовані державою, яка охороняє та забезпечує їх силою державного примусу;
- 7) правові норми формулюють правила поведінки у вигляді прав і обов'язків, тобто на відміну від соціальних норм вони не виражаються через загальні принципи, гасла та цілі.

Отже, серед усієї палітри соціальних норм правові норми мають найважливіше значення, а їх сукупність називають «правом».

7.1.3. Реалізація правових норм

Призначення правових норм — регулювати конкретні суспільні відносини, поведінку осіб, тобто вони повинні впроваджуватися в життя.

Реалізація правових норм — це здійснення їхніх приписів у практичних діях (діяннях) суб'єктів.

Залежно від виду правових норм (з огляду на те, який припис вони закріплюють — право, обов'язок чи заборону) існують такі форми реалізації права: використання, дотримання, виконання.

Використання — форма реалізації уповноважуваних правових норм, коли особа за власним бажанням використовує можливості, надані йому правовою нормою (наприклад, використовують право на вищу освіту, право на отримання спадщини, право на працю і інші права).

Дотримання — форма реалізації забороняючих правових норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені діяння (скажімо, законодавство не дозволяє і встановлює відповідальність за булінг, за перевищення швидкості, за крадіжку і інші діяння, що посягають на охоронювані державою цінності).

Виконання — форма реалізації зобов'язуючих правових норм, яка проявляється в активних діях суб'єктів, котрі незалежно від їхнього власного бажання, виконують свої юридичні обов'язки (наприклад, сплачують аліменти, заповнюють декларації, стають на військовий облік тощо).

Особливою формою втілення вимог правових норм у життя є **застосування** норм права, але застосовувати правові норми можуть лише компетентні уповноважені суб'єкти (й зокрема, державні органи, посадові особи). Застосування правових норм полягає у встановленні обов'язкових для виконання індивідуальних правил

поведінки конкретних суб'єктів з метою створення умов, необхідних для подальшої реалізації ними таких норм. Правильне застосування норм права вимагає юридичних знань, досвіду, послідовних логічних дій при розгляді справ.

Виконайте в команді

1. Спробуйте візуалізувати перелік ознак правових норм. Обговоріть результати роботи команд.
2. Поміркуйте, у чому полягають особливості застосування правових норм.

Практичне завдання до § 7.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть приклади різних видів соціальних норм. Перевірте, чи притаманні їм конкретні ознаки соціальних норм, а чи вони мають ознаки норм права.
2. Підготуйте повідомлення для учнів 9 класу про використання, дотримання, виконання як форми реалізації права. Доповніть його прикладами.

§ 7.2. Право і його сутнісні характеристики

7.2.1. Поняття і ознаки права

Право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Юридично воно розвивається в державно-організованому суспільстві як основний нормативний регулятор суспільних відносин.

Право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою норм поведінки, що відображають державну волю, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, регулюють суспільні відносини та охороняють соціальні цінності.

Поняття «право» вживають у різних контекстах і значеннях. У правознавстві цей термін може використовуватися у загально-соціальному (як суб'єктивне явище) та юридичному (як об'єктивне явище) значеннях.

Об'єктивне право

право, що діє в державі як загальна об'єктивна закономірність необхідності регулювання суспільних відносин людей. Це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які забезпечені державою і служать критерієм правомірної (дозволеної) та неправомірної (недозволеної) поведінки особи, тією основою, на базі якої визначають на практиці наявність або відсутність у особи юридичних прав і обов'язків.

Суб'єктивне право

закріплені правом певні юридичні можливості особи. Це право на свою юридично можливу поведінку, право на звернення до держави за захистом своїх юридичних можливостей.

Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, поки норма права є загальною і поширюється на всі випадки певної сфери життєдіяльності, вона об'єктивна. Коли ж ця норма торкається конкретної ситуації і реалізується в поведінці суб'єкта, то стає суб'єктивною.

Основні ознаки права:

- 1) системність;
- 2) загальнообов'язковість;
- 3) формальна визначеність;
- 4) нормативність;
- 5) забезпеченість права державою;
- 6) всезагальність;
- 7) ефективність.

7.2.2. Функції права

Соціальне призначення права, його місце і роль в системі соціального нормативного регулювання відображається в його функціях.

Функції права — це основні напрямки його впливу на людину і суспільство (суспільні відносини), в яких проявляється його соціальне призначення і сутність.

Функції права (правового регулювання) поділяються на загально-соціальні і юридичні.

1. Загальносоціальні — це основні напрямки правового впливу на різні сфери суспільного життя — економіку, політику, культуру тощо, напрямки взаємодії права та інших соціальних явищ, як єдності форми і змісту.

До загальносоціальних функцій належать:

- гуманістична (право охороняє та захищає право людства, народу, людини);
- організаторсько-управлінська (право суб'єктів правовідносин направлене на розв'язання певних соціальних проблем);
- комунікативна або інформаційна (право інформує людей про волю законодавця);
- оціночно-орієнтаційна (з позицій законів держави оцінюється поведінка людей, право вказує на допустимі і бажані шляхи і способи задоволення своїх потреб в межах правомірної поведінки);
- ідеологічно-виховна (право формує певний світогляд, виховує звичку дотримуватися чинного законодавства, дає зразки правомірної поведінки);
- та інші функції.

2. Юридичні функції права — це напрямки власне правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-соціальних (юридичних) функцій відносять:

- **регулятивну** (сприяє розвитку найбільш цінних для суспільства і держави соціальних зв'язків, регулює суспільні відносини);
- **охоронну** (похідна від регулятивної, покликана забезпечувати, здійснювати її за допомогою правових обмежень — зобов'язань, заборон, покарань тощо);
- також низку інших функцій, як-от: закріплююча (статична), обмежувальна, відновлююча та інші.

7.2.3. Принципи права

Принципи права — це провідні засади (ідеї права), які характеризують його зміст, визначають спрямованість правового регулювання. Вони зумовлені об'єктивними закономірностями існування і розвитку людини та суспільства.

Серед принципів права розрізняють:

- **загальносоціальні принципи** — це державні юридичні ідеали, які зумовлюються рівнем всесвітнього розвитку, цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки правової історії людства (наприклад, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими (груповими); верховенство права; юридична рівність однойменних суб'єктів перед державою і законом; взаємна відповідальність держави та особи та інші);

- **гуманістичні принципи** — справедливості, рівності, свободи, гуманізму тощо;

- **юридичні принципи права**, які в свою чергу можуть бути *загальними* (законності, пропорційності, правової визначеності, розумності, добросовісності, субсидіарності), *галузевими* і *міжгалузевими* (диспозитивності, змагальності, конфіденційності, невтручання у внутрішні справи держави тощо).

Серед принципів права виділяють також **правові презумпції** і **правові аксіоми**, тобто такі ідеї, положення, які сприймають або припускають без доведення. Наприклад, презумпція невинуватості — ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також притягнутий до кримінальної відповідальності, інакше як за вироком суду, або аксіоми — незнання закону не

звільняє від відповідальності, не може бути два покарання за одне й теж правопорушення.

Виконайте в команді

1. Спробуйте дібрати приклади до твердження «Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права».
2. Прочитайте статті 62 та 68 Конституції України. Обговоріть, чому презумпція невинуватості закріплена в Основному Законі. Чому теза «незнання закону не звільняє від відповідальності» є аксіомою?

Практичне завдання до § 7.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте загальносоціальні принципи права і поясніть, чому їх вважають державними юридичними ідеалами..
2. Поясніть, у чому полягають юридичні функції права.

Для закріплення теми «Право як особливий вид соціальних норм»:

1. Назвіть ознаки та види соціальних норм, основні ознаки права.
2. Застосуйте поняття і терміни соціальні норми, право, функції права.
3. Опишіть види соціальних норм, принципи права.
4. Визначте способи реалізації норм права.
5. Порівняйте об'єктивне і суб'єктивне право.
6. Схарактеризуйте право як особливий вид соціальних норм.
7. Оцініть право як один із ефективних способів суспільного упорядкування.

*Non scholae, sed
villae discimus*

§ 8. Система права

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- норма прав, • правовий інститут • галузь права • система права
- правові сім'ї • види правових систем і правових сімей
- елементи системи права • структура правової норми
- види правових норм • предмет і метод правового регулювання
- публічне і приватне право

«Право є мистецтво добра і справедливості».

Цельс, давньоримський філософ і мислитель

§ 8.1. Система права і її елементи

8.1.1. Системи права як внутрішня його організація

Право — це не просто механічна, хаотична сукупність правових норм, а визначена, внутрішньо-узгоджена система. Право має внутрішню форму, під якою необхідно розуміти його організацію, способи створення як кожної окремої норми права, так і об'єднання всіх норм в єдине ціле, у систему. Система права віддзеркалює внутрішню єдність, яка обумовлена системою існуючих суспільних відносин.

Система права — історично створена, об'єктивно обумовлена внутрішня структура права, визначена характером регулювання суспільних відносин, що передбачає об'єднання правових норм в інститути та галузі.

Первинним елементом системи права є **норма права** (або правова норма). Норми права об'єднуються і утворюють інші, більш великі складові частини системи права: інститути права, підгалузі і галузі права. Не може існувати юридичної норми, що не входила б до певного інституту і до певної галузі права.

Система права кожної країни відносно стабільна і динамічна, в залежності від зміни суспільних відносин, від появи нових сфер людської діяльності, яка потребує правового регулювання.

8.1.2. Норма права та її структура

Правова норма — первинний елемент системи права, що регулює типове суспільне відношення; свого роду «цеглинка», з яких побудоване все право.

Норма права — це офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке держава встановлює або санкціонує, охороняє від порушень, спрямовує на регулювання найважливіших суспільних відносин і охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів права.

Структура правової норми — це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня конструкція, що передбачає її поділ на окремі взаємопов'язані між собою елементи.

Кожна норма права також має свою специфічну внутрішню структуру. У повному обсязі правова норма включає три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію.

Гіпотеза — це така частина правової норми, в якій зазначені обставини, вказані умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило поведінки, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Диспозиція — це така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Це — центральна, основна частина юридичної норми, що вказує на дозволу (необхідну), чи недопустиму (заборонену) поведінку суб'єкта.

Санкція — частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу, в разі невиконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадку правопорушення (протиправної, винної, суспільно небезпечної — шкідливої діяльності чи поведінки). Призначення санкції — забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми.

Отже, гіпотеза — це припущення, диспозиція — розпорядження, а санкція — стягнення.

Логічну схему структури правової норми можна висловити так: «якщо..., тоді..., інакше...»

Наприклад, у ст.187 Кримінального Кодексу України встановлено відповідальність за розбій: *«Напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (розбій), — карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років».*

Диспозицією в цій нормі є заборона нападу з метою заволодіння чужим майном, **гіпотезою** — поєднання нападу з насильством, небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, або з погрозою

застосування такого насильства, *санкцією* — позбавлення волі на строк від трьох до семи років.

Перелічені три елементи має більшість правових норм, але з цього правила є винятки, оскільки існують різні види правових норм. Наприклад, є норми-дефініції (визначення), норми-принципи та інші, що мають специфічну конструкцію, тому може бути відсутня санкція та/або гіпотеза.

Слід врахувати, що поняття «норма права» і «стаття закону» не тотожні, бо правова норма — це теоретична конструкція норми, а стаття закону — це форма і спосіб фактичного викладу правової норми. Тому норма права може бути викладена у різних статтях закону або навіть у різних правових актах.

8.1.3. Види норм права

1. За значимістю і метою, предметом дії в регулюванні суспільних відносин правові норми можна розділити на такі види:

- **регулятивні норми** визначають порядок взаємовідносин між їх учасниками шляхом встановлення прав і обов'язків цих учасників. Залежно від характеру правил, які встановлені цими нормами, отже, і способу впливу на адресата, регулятивні норми поділяють на:

- ✓ *зобов'язуючі норми* (накладають на суб'єктів правовідносин обов'язок діяти згідно з визначеними у них правилами);
- ✓ *забороняючі норми* (зобов'язують утримуватися від заборонених ними дій; наприклад, забороняють скоювати правопорушення; забороняють розголошувати адвокатську таємницю, таємницю слідства та ін.);
- ✓ *уповноважуючі норми* (дають право конкретним суб'єктам вчинити визначені у них дії, наприклад, застосувати заходи впливу);
- ✓ *дозволяючі норми* (надають право діяти певним чином або утримуватись від певних дій, наприклад, право оскаржувати дії службових осіб).

- **охоронні норми** визначають ті цінності, що взяті під охорону державою, і передбачають конкретні заходи державного впливу, який має бути застосований до осіб, котрі посягають на згадані цінності;

- **спеціалізовані норми** забезпечують дію регулятивних і охоронних норм. Вони не виступають як самостійна нормативна основа для виникнення правовідносин, а слугують узагальнюючими правовими положеннями:

- ✓ *дефінітивні норми* (закріплюють юридичні поняття);
- ✓ *виняткові норми* (встановлюють винятки із загальних правил);
- ✓ *декларативні норми* (норми-цілі, що проголошують необхідність досягнення конкретних завдань, визначають принципи їх здійснення);

- ✓ *колізійні норми* (визначають порядок вибору норми права з декількох норм, тобто, зазвичай, встановлюють правила застосування нормативно-правового акту за часом, у просторі й за колом осіб);
- ✓ *оперативні норми* (встановлюють строки і порядок вступу, пролонгації та припинення дії нормативно-правового акту);
- ✓ *спеціальні норми* (поширюються лише на окрему категорію осіб — військовослужбовців, посадових осіб та ін.).

2. Залежно від виду суспільних відносин, що врегульовуються конкретними нормами, отже, від галузей права, до якої ці норми належать, норми поділяють на: конституційні, цивільно-правові, сімейні, трудові, адміністративні, кримінальні, кримінально-процесуальні, земельні тощо.

3. За способом встановлення правил поведінки, тобто залежно від характеру, ступеня визначеності й категоричності вимог, що закріплені у правових нормах, норми права бувають:

- ✓ **імперативні норми** зобов'язують безумовно дотримуватися встановленого у них правила, невиконання якого зумовлює правові наслідки, діють незалежно від волі суб'єктів правовідносин (наприклад, недотримання вимог нотаріального посвідчення заповіту, коли згідно з законом це є обов'язковим, зумовлює недійсність такого заповіту);
- ✓ **диспозитивні норми** дають право вибору поведінки особи, тобто допускають варіанти у поведінці учасників правовідносин (наприклад, якщо норма допускає і усну, і письмову форму договору, то яку з цих норм обрати в конкретному випадку, можуть визначити самі його учасники);
- ✓ **рекомендаційні норми** не є обов'язковими для виконання, але вони орієнтують учасників правовідносин на найдоцільніший варіант поведінки. Отже, порушення рекомендаційних норм наслідків не зумовлює.

Цей перелік видів правових норм не є вичерпним, а їх класифікацію можна продовжити й за іншими характерними рисами.

8.1.4. Правові інститути та галузі

Центральне місце у питанні внутрішньої побудови системи права має галузь, яка об'єднує норми права, виходячи із єдності предмета і метода правового регулювання характерних цим нормам.

Предмет правового регулювання — це сукупність якісно однорідних відносин у певній сфері суспільного життя, що врегульовані за допомогою правових норм (майнові відносини, трудові, сімейні, управлінські і т.д.).

Метод правового регулювання — це специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою норм та інших юридичних засобів.

Таким чином, предмет правового регулювання вказує на те, що саме регулюється правовими нормами, а метод правового регулювання дає відповідь на питання, яким чином, засобом (способом) держава вчиняє нормативний вплив на суспільні відносини.

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють визначену однорідну **сферу** суспільних відносин (трудових, сімейних, управлінських тощо) специфічним методом правового регулювання.

Галузі права можна класифікувати за різними підставами:

- ✓ залежно від предмету (сукупність суспільних відносин, які регульовані правом) і методу правового регулювання (специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів): конституційне; цивільне; адміністративне; трудове; кримінальне; земельне; сімейне; фінансове; кримінально-процесуальне; цивільно-процесуальне; виправно-трудова (виконавче); екологічне; господарське; житлове; міжнародне; аграрне; космічне; соціального забезпечення;

- ✓ за місцем, яке галузі права займають у правовій системі: основні — конституційне, цивільне, трудове, адміністративне тощо; комплексні — екологічне, господарське.

Крім того, основні галузі права поділяються на:

а) профілюючі (традиційні) — утворюють основну, обов'язкову частину системи права (конституційне, кримінальне, цивільне);

б) процесуальні галузі — утворюють порядок застосування матеріального права (кримінальний, цивільний, господарський та інші процеси);

в) спеціальні галузі — на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (земельне, сімейне, фінансове право).

Галузь права структурно може містити підгалузі і завжди містить інститути права.

Підгалузь — це складова частина галузі, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду. Наприклад, підгалуззями цивільного права є авторське право і винахідницьке право; фінансового — банківське право.

Інститут права — це відокремлена система юридичних норм, що регулюють певну **групу** однорідних суспільних відносин, це сукупність таких суттєвих і самостійних норм права, які утворюють окремий інститут права в межах галузі права. Інакше — це частина норм певної галузі чи підгалузі права, що регулює конкретний вид чи сторону однорідних відносин.

Правовий інститут є структурним елементом галузі права, що об'єднує споріднені правові норми й відрізняється від галузі права обсягом відносин, які регламентовані.

Серед інститутів розрізняють:

- ✓ галузеві, які утворюються нормами однієї галузі права (наприклад, інститут необхідної оборони в кримінальному праві чи інститут громадянства у конституційному праві);
- ✓ міжгалузеві, які об'єднують норми, що належать до різних галузей права (наприклад, інститут відповідальності за екологічні правопорушення чи інститут формування законодавчого органу нашої держави, котрі утворюються сукупністю норм).

8.1.5. Публічне і приватне право

Система права об'єднує дві відносно самостійні підсистеми:

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО	ПРИВАТНЕ ПРАВО
регулює суспільні відносини в тих сферах соціальної дійсності, які безпосередньо відносяться до держави і суспільства, зокрема: 1) устрій і функціонування держави, її інститутів; 2) інститути громадянського суспільства; 3) інституційні основи правової системи, правотворчості, правозастосування; 4) інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій. охоплює конституційне право, фінансове право, адміністративне право, кримінальне право та ін. галузі	регулює майнові і особисті немайнові відносини, засновані на рівності учасників таких відносин і на їхній економічній (майновій) незалежності, вільному волевиявленні суб'єктів та особистій відповідальності за зобов'язаннями і діями. Це цивільне право, сімейне, трудове та ін. галузі

Практичне завдання

Застосуйте знання з теми для аналізу правових ситуацій:

1. Визначте структурні елементи норми права, закріпленої в ч.8 ст. 10 Закону України «Про відпустки»:
«Працівникам, діти яких у віці до 18 років вступають до навчальних закладів, розташованих в іншій місцевості, за їхнім бажанням надається щорічна відпустка або її частина (не менш як 12 календарних днів) для супроводження дитини до місця розташування навчального закладу та у зворотному напрямі».
2. Визначте структурні елементи норми права, закріпленої в п.1 ч.1 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»:
«До повноважень уповноважених підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належить виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них».

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте систему права. Обговоріть асоціації, які дібрала для символічного зображення та чи та команда. Поміркуйте, що краще підходить для умовного пояснення суті системи права: дерево з гілками і листям чи книжкова шафа з полицями та шухлядами?

Практичне завдання до § 8.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте галузі публічного права. Що є визначальним при об'єднанні цих галузей у підсистему публічного права?
2. Поясніть, як предмет і метод правового регулювання визначають галузь права.

§ 8.2. Правова система і правові сім'ї

8.2.1. Поняття правової системи

Правова система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав.

До структури правової системи, як правило, включають:

✓ право — головний, цементуючий елемент правової системи, навколо якого інтегруються всі інші елементи. Це базова підсистема в системі. Саме вплив права визначає напрямки розвитку і функціонування системи в цілому;

✓ правовідносини, що виникають внаслідок переходу правових норм на основі відповідних юридичних фактів у фактичні суспільні відносини;

✓ права й обов'язки особи — своєрідну візитну картку цієї системи;

✓ правову культуру і правосвідомість, яким зараз надається особлива (ключова) роль і які є свого роду барометром правової системи;

✓ юридичну практику, в тому числі судову. Без цього елемента правова система була б мертвонародженим утворенням;

✓ правову поведінку;

✓ систему юридичної освіти;

✓ систему правової інформації;

✓ зв'язки між цими елементами, які визначають результат їхньої взаємодії (наприклад, законність, правопорядок).

Численність та різноманітність правових систем — це очевидність, що обумовлена різноманітністю людських суспільств, у межах яких існує і упорядковує життя право. Дослідження правової карти світу доводить, що правових систем існує принаймні стільки, скільки суверенних держав.

Спираючись на певні критерії (історичний розвиток правової системи, панівна правова ідеологія, структура права, система джерел права, провідні інститути і галузі, правова культура і традиції, механізм правозастосування тощо), ми можемо об'єднати різні правові системи у великі родини (сім'ї), що характеризуються спільністю рис.

8.2.2. Класифікація правових систем

Правова сім'я — це певна сукупність правових систем, об'єднаних спільністю історичного формування, структури права, його джерел, провідних галузей та інститутів, правозастосування, правосвідомості, понятійно-категоріального апарату юридичної науки тощо..

Найбільш поширена класифікація правових систем охоплює такі сім'ї:

1. Романо-германська сім'я, характерними рисами якої є:

- ✓ домінування нормативно-правового акта як джерела права;
- ✓ поділ системи права на публічне та приватне право;
- ✓ диференціація та кодифікація галузей права;
- ✓ нормативність права, розгляд норм права як загального правила поведінки, встановленого законодавцем.

2. Англо-американська правова сім'я, якій притаманні такі ознаки:

- ✓ відсутність рецепції римського права;
- ✓ суддівський за своєю природою та змістом характер права;
- ✓ розвиток загального права юристами-практиками;
- ✓ менш абстрактний характер норм, ніж у романо-германському праві;
- ✓ виокремлення в англосаксонському праві прецедентного та статутного права;
- ✓ непоширеність кодифікації.

3. Релігійна правова сім'я має такі характерні риси:

- ✓ нерозривний зв'язок з релігією;
- ✓ персональний характер дії права;
- ✓ часто не визнається принцип формальної рівності прав людини.

4. Традиційна (звичаєва) правова сім'я (японське право, далекосхідне право, звичаєве право) характеризується такими ознаками:

- ✓ домінуюче місце у системі джерел права-звичаїв і традицій, що мають, як правило, неписаний характер;
- ✓ юридична доктрина не відіграє суттєвої ролі в юридичному житті даних суспільств;
- ✓ законодавство та правовий прецедент не набувають певного значення як джерела права.

5. Сім'я соціалістичних правових систем, до якої відносять національні правові системи сучасних Китаю, Північної Кореї, Куби.

Слід зазначити, що класифікація правових систем має відносний характер. По-перше, в деяких правових системах можна знайти інститути права, галузі й навіть правові системи, що за своєю природою і характером належать до інших правових сімей. Так, у правовій системі штату Луїзіана (США) як колишньої колонії Франції історично склалися і значною мірою зберігаються основні ознаки романо-германського права. Водночас правова система США, в межах якої існує правова система Луїзіани, належить до сім'ї англо-американського права.

По-друге, відносний характер класифікації виявляється у взаємному переплетенні норм, інститутів, правових традицій різних правових сімей. Це обумовлено й тим, що правові сім'ї можуть

належати до однієї цивілізації. Так, сім'ї англо-американського та романо-германського права сформувався під впливом західної правової традиції і мають багато спільного.

По-третє, при класифікації слід враховувати об'єктивний процес зближення двох основних правових сімей — англо-американської і романо-германської, що зменшує різницю між цими правовими системами.

Виконайте в команді

1. Поміркуйте, до якої правової сім'ї належить правова система України? Чому ви так вважаєте?

Практичне завдання до § 8.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте відмінність понять «правова система» і «система права».

Для закріплення теми «Система права»:

1. Назвіть види правових систем і правових сімей, елементи системи права
2. Застосуйте поняття і терміни: норма права, правовий інститут, галузь права, система права.
3. Опишіть структуру правової норми, види правових норм, правові сім'ї.
4. Порівняйте публічне і приватне право.
5. Схарактеризуйте предмет і метод правового регулювання; основні галузі права України.

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 9. Джерела (форми) права

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правовий звичай • нормативно-правовий акт • нормативний договір
- міжнародний договір • правовий прецедент • форми права
- види нормативно-правових актів • нормативно-правовий акт
- нормативно-правовий договір • правовий прецедент • правовий звичай
- джерела права

**«Кращі закони не допоможуть,
якщо люди нікуди не годяться».**
Вільгельм Швобель

9.1. Співвідношення поняття «форма» та «джерело» права

Праву притаманна формальна визначеність. Суспільні відносини регулюються за допомогою чітких, формально визначених, загально-обов'язкових правил поведінки, які мають певні форми свого зовнішнього закріплення. Під формою права розуміють об'єктивне закріплення і прояв змісту права в певних актах державних органів, рішеннях суду, договорах, звичаях, інших джерелах. Призначення форми права — упорядкувати правовий зміст, надати йому властивостей державно-владного характеру.

У правовій теорії ще донедавна мала місце дискусія про правильність термінів, що позначають відповідні поняття — «джерело права» чи «форма права». Одні визнавали більш правильним вживання терміну «юридичне формальне джерело права», інші схилилися до терміну «форма права». Пропонувалося також відрізнити «джерело права в матеріальному значенні» (матеріальні умови життя суспільства, волю панівного класу) від джерел права «у формальному значенні», тобто від форми об'єктивного вираження і закріплення обов'язковості правових норм.

Нині ці суперечки можна вважати побореними, оскільки терміни «джерело права» та «форма права» вживаються як синоніми у значенні зовнішньої форми об'єктивації, зовнішнього виразу змісту права.

Джерело (форма) права — це офіційний спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це спосіб, форма вираження і закріплення правових норм.

9.1.2. Джерела (форми) права

До джерел права сьогодні відносять:

основні	
правовий звичай	санкціоноване (визнане і схвалене) державою звичаєве правило поведінки, що набуває загальнообов'язкового значення. Держава санкціонує не всі звичаї, що існують у суспільстві, а лише ті, які мають найбільше значення для суспільства, відповідають його інтересам і певному рівню розвитку
правовий прецедент	судове чи адміністративне рішення компетентного державного органу з конкретної справи, що набуває формально обов'язкового значення під час розгляду інших аналогічних справ і стає, по суті, юридичним правилом. Нині є важливим джерелом права в країнах англо-американської правової сім'ї
нормативно-правовий акт	офіційний формально визначний письмовий документ держави, який приймають компетентні державні органи, спрямований на регулювання певного виду суспільних відносин, є загальнообов'язковим і охороняється державою). Він є результатом діяльності компетентних суб'єктів держави. Нормативно-правовий акт має свою визначену форму: закони, укази, постанови, інструкції та ін. Це основне джерело права в Україні, країнах континентальної Європи, як і в інших державах романо-германської правової сім'ї
нормативно-правовий договір	правовий документ, що встановлює за спільною домовленістю кількох суб'єктів взаємні права й обов'язки з економічних, політичних чи інших соціальних питань і забезпечується державою (наприклад, колективний договір у трудовому праві, конституційний договір). Різновидом нормативно-правового договору є міжнародний договір — угода між суб'єктами міжнародного права, які пройшли встановлені процедури підписання та і ратифікації і є обов'язковими для усіх країн, між якими вони були укладені
додаткові	
міжнародно-правові акти	документи міжнародної співдружності, що після ратифікації поширюються на території держави і стають частиною національного

	законодавства (наприклад, декларації)
юридична доктрина	думки авторитетних вчених з питань права, наукові теорії і вчення. У країнах англо-американської правової сім'ї судді нерідко обґрунтовують свої рішення, посилаючись на праці вчених, якщо під час розгляду справи відсутній необхідний нормативний акт або судовий прецедент
релігійно-правові норми	релігійні канони та інші релігійні звичаї, яким надано загальнообов'язкового характеру. Застосовуються як джерело права у країнах, де релігія не відділена від держави — в деяких країнах мусульманського Сходу, Ватикані.
традиційні моральні норми	зберігають безпосередній вплив у Японії, Китаї, де поряд з релігією істотно значення для врегулювання правових відносин мають положення конфуціанства й інших моральних вчень
принципи права	комплекс основних ідей права. В ряді країн мусульманського Сходу шариат і його принципи вважаються основним джерелом права. У сучасному світі досить поширені міжнародні принципи права

Додаткова інформація

Про ратифікацію і денонсацію міжнародних актів:

Ратифікація — (від лат. *ratus* — затверджений + *ficio* — роблю) — затвердження вищим органом державної влади (монархом, президентом, парламентом; в Україні — Верховною Радою) міжнародного договору та надання йому таким чином юридичної сили для держави.

Денонсація — (франц. *denunciation*, від лат. *denuntiatio* — повідомлення) — відмова держави від укладеного нею договору з дотриманням порядку і строків, передбачених у самому договорі. Це найпоширеніший спосіб правомірного припинення чинності міжнародних договорів.

Практичне завдання до § 9

Застосуйте знання з теми для аналізу правових ситуацій:

1. Проаналізуйте зміст Конституційного договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>) Дайте обґрунтовані відповіді на запитання, користуючись положеннями цього документа:

1. Між ким був укладений цей договір?
2. Які причини спонукали до укладення цього договору?
3. Чи є цей договір нормативно-правовим?
4. Коли і чому цей договір втратив чинність?

Для закріплення теми «Форми права. Джерела права»:

1. Назвіть форми права; види нормативно-правових актів.
2. Застосуйте поняття і терміни: правовий звичай, нормативно-правовий акт, нормативний договір, міжнародний договір, правовий прецедент.
3. Визначте особливості нормативно-правового акту.
4. Порівняйте нормативно-правовий акт і нормативно-правовий договір; правовий прецедент і правовий звичай.
5. Схарактеризуйте джерела права.

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 10. Законодавство

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- законодавство, • закон, • підзаконний нормативно-правовий акт
- конституція; • структура законодавства; • ознаки конституції
- індивідуальний акт

«Сутність закону — людинолюбство».

Вільям Шекспір, англійський драматург і поет

§ 10.1. Система законодавства

10.1.1. Право і законодавство

Зв'язок права і закону, а також обґрунтування їх співвідношення слід починати з розуміння, що закон як відображення державної волі має бути адекватним формулюванням права, яке об'єктивно виникає в суспільстві. Коли мовимо про відповідність закону праву, під останнім розуміємо насамперед «природне право», що є похідним від самої природи людини, органічно притаманне кожній людині лише тому, що вона як живий організм народилася саме людиною. Природне право не залежить від людської волі чи бажання, воно стверджує існування вищих, незалежних від держави, понять — таких як свобода, рівність, справедливість. Саме воно (як ідеал) і служить критерієм для оцінки чинного позитивного права, закону.

Співвідносяться право і законодавство як **зміст і форма**, як «дух закону» і «буква закону», тож закон може і повинен бути правовим явищем як форма вираження права. Жодних розбіжностей між духом і буквою закону не повинно бути.

Правовий закон — законодавчий акт, що створений на основі принципу верховенства права і регулює суспільні відносини з метою забезпечити розвиток людини, громадянського суспільства і держави в правових межах. Інакше кажучи, правовий закон — це право, що набуло офіційного, формального вираження, конкретизації і забезпечення, тобто набуло легалізованої, законної сили завдяки суспільному визнанню.

Загально-соціальні ознаки правового закону:

- 1) він втілює справедливість, розуміння якої властиве певному суспільству;
- 2) він є мірою свободи, що сформувалася в суспільстві,
- 3) він є джерелом, зовнішньою формою закріплення права;
- 4) він виражає потреби, інтереси, солідарну волю народу;
- 5) він підтверджує, забезпечує і захищає права і свободи, честь і гідність людини і громадянина;
- 6) він розумно поєднує дозволи, зобов'язання і заборони, але без переваги останніх;
- 7) він відповідає міжнародним стандартам прав людини;
- 8) він стимулює розвиток правосвідомості і культури суспільства, має високий ступінь впливу на суспільство.

У державах, де нормативно-правовий акт (закон) є основним джерелом права, поняття «право» і «законодавство» загалом можуть використовуватися як взаємозамінні. Однак не варто ототожнювати їх, як і протиставляти. Вони існують на різних рівнях правової реальності. Право через закони знаходить свій текстуальний вираз. А різноманіття джерел (форм) права не вичерпується законом, хоч би цей закон і був правовим.

10.1.2. Система законодавства

Законодавство — це комплекс усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, насамперед законів, які приймаються уповноваженими правотворчими органами, та які є формою вираження правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальнообов'язковості.

Система законодавства — це упорядкована за різними об'єктивними критеріями, обумовлена потребами соціального регулювання, життєдіяльності суспільства певна множина нормативних актів, що формується для найбільш ефективного використання правових норм.

Ознаки системи законодавства:

- **цілісність** (системність, внутрішня узгодженість), адже кожен окремий нормативно-правовий акт хоча й діє самостійно, але повинен відповідати цілям і завданням, що закріплені в інших нормативно-правових актах, не повинен суперечити їх нормам;
- **ієрархічність**, що проявляється у зв'язках одного нормативно-правового акта з іншими нормативно-правовими актами;
- **інтегративність**, система законодавства одночасно виступає і джерелом права, і формою його існування.

Основним елементом системи законодавства є нормативно-правовий акт.

Структура системи законодавства — це зумовлена системою права внутрішня організація нормативних актів, що полягає у розподілі законів і підзаконних нормативно-правових актів за галузями та інститутами законодавства.

Система законодавства за структурою поділяється на два основних види:

- **галузевий** (тобто за предметом правового регулювання), обумовлений конкретними суспільними відносинами. Цей вид ще називають горизонтальною системою законодавства;
- **ієрархічний** (субординаційний), що відображає ієрархію державної влади та нормативно-правових за їхньою юридичною силою. На вершині цієї системи — конституція, далі — закони,

потім інші підзаконні акти. Таку систему законодавства ще називають вертикальною.

У федеративних за устроєм державах і система законодавства за структурою є **федеративна**, адже передбачає наявність двох основних рівнів законодавства: федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації (наприклад, структура системи законодавства ФРН, США).

Галузева структура законодавства за обсягом нормативного матеріалу дозволяє виділяти галузі законодавства і інститути законодавства.

Галузь законодавства — це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за сферою правового регулювання. Як правило, галузі законодавства цілісності та узгодженості надає кодифікований нормативно-правовий акт — кодекс. Внутрішня будова галузі законодавства складається з **інститутів законодавства (нормативних інститутів)**, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим. При цьому в одних випадках галузі права повністю збігаються з галузями законодавства: цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному — кримінальне; в іншому випадку — існує галузь права, а галузі законодавства нема (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства не існує), оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт. Окрім того, в межах однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у фінансовому праві є податкове, банківське, бюджетне законодавство, у конституційному праві — виборче, інформаційне законодавство тощо.

Виконайте в команді

1. Уявіть, що в шкільній їдальні в меню є картопляне пюре і картопля в мундирах. У кожній з цих страв є «зміст» (картопля, клітковина) і форма. Ще один асоціативний приклад: вітаміни, як зміст, і яблуко, яблучний сік, таблетки - як форма, у якій ми можемо спожити ці вітаміни. Спробуйте пояснити співвідношення змісту і форми між правом і законодавством, дібравши інші аналогії.
2. Поміркуйте, в чому різниця між правовим законом і, до прикладу, законом Ома чи законом всесвітнього тяжіння. Чи застосовують слово «закон» ще в якихось інших значеннях?

Практичне завдання до § 10.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Порівняйте структуру системи законодавства із системою права. Визначте спільне і відмінне.
2. Візуалізуйте в схемі / таблиці / ментальній мапі горизонтальну та ієрархічну структури законодавства.
3. Зіставте галузь права і галузь законодавства.

§ 10.2. Поняття і види нормативно-правових актів

10.2.1. Види нормативно-правових актів

Нормативно-правовий акт є найпоширенішою, основною, а іноді й єдиною формою (джерелом) права в багатьох державах, для багатьох правових систем сучасності, зокрема, у країнах з романо-германською моделлю правової системи.

Нормативно-правовий акт — письмовий документ, що містить формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, наділений відповідною юридичною силою, спрямований на врегулювання суспільних відносин і є результатом правотворчої діяльності спеціально на це уповноважених органів держави.

Характерними рисами нормативно-правового акту є те, що він:

- а) виражає державну волю народу;
- б) містить нормативні приписи — загальнообов'язкові правила поведінки загального характеру, що поширюються на всю сферу однотипних суспільних відносин;
- в) має владний характер і юридичну силу;
- г) має встановлену форму;
- ґ) є результатом правотворчої діяльності уповноважених державних органів в межах їхньої компетенції або народу;
- д) його виконання забезпечується силою примусу, заохочення, переконання, його охороняє держава.

Від нормативно-правових актів слід відрізнити офіційні юридичні документи, які не містять норм права і не вносять безпосередньо змін у законодавство. Наприклад, акти затвердження положень, правил, статутів, тощо.

Нормативно-правові акти нерівнозначні з огляду на формальну обов'язковість, залежно від суб'єкта прийняття — ця властивість відображається юридичною силою (це специфічна властивість нормативно-правових актів, яка розкриває їхнє співвідношення та залежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем правотворчого органу в апараті держави). За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони (що мають вищу юридичну силу) і підзаконні акти (що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання).

Центральною в системі законодавства є конституція, яка є юридичною основою для законодавчої і всієї правотворчої діяльності органів державної влади.

Конституція — це особливий політико-правовий нормативний акт держави (основний закон), прийнятий вищим органом законодавчої влади або народом, який має найвищу юридичну силу, закріплює і врегулює базові питання суспільного та державного життя: основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, найважливіші права, свободи й обов'язки громадян, характер власності, місцеве самоврядування, державну символіку та ін.

Для конституції характерні такі ознаки:

- 1) це, перш за все нормативно-правовий акт виняткової ваги і значення;
- 2) їй властиве юридичне верховенство, тобто найвища юридична сила;
- 3) вона є основою законодавства, яке розвивається на основі закріплених у ній принципів і норм;
- 4) для неї характерний особливий порядок прийняття і внесення змін;
- 5) вона має політичний характер і об'єднувальну силу, бо охоплює правовим регулюванням всі верстви населення;
- 6) має особливий захист.

Залежно від критеріїв конституції поділяють на:

- писані, неписані, змішані;
- даровані і народні, які в свою чергу, діляться на ті, які прийняті парламентом; прийняті через референдум; ті, які прийняла конституційна асамблея (зібрання); договірні;
- гнучкі та жорсткі,
- постійні та тимчасові.

Закон — це нормативно-правовий акт парламенту або народу, який приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою.

Види законів:

- **конституційні закони** (їх приймають для регулювання найважливіших питань суспільних відносин. Це можуть бути, крім конституцій, закони, які вносять зміни і доповнення в текст конституції, та закони, необхідність видання яких передбачена в самій конституції).
- **звичайні закони** (приймають з інших питань державного життя. Вони можуть бути як *кодифіковані* (основи законодавства, кодекси), так і *поточні*).

Підзаконний нормативно-правовий акт — це нормативний акт компетентних правотворчих органів, який видають на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Залежно від юридичної сили підзаконні акти поділяють на:

- **загальні** — поширюються на всю територію і населення (укази і розпорядження Президента України; постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України, Постанови Верховної Ради України);

- **відомчі** — поширюються на певну сферу суспільних відносин (накази, інструкції та розпорядження міністерств і відомств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади);
- **місцеві** — мають чинність на території певної адміністративної одиниці (нормативні акти місцевої державної адміністрації; рішення органів місцевого та регіонального самоврядування);
- **локальні** акти — регламентують діяльність конкретних підприємств, установ і організацій (нормативні накази, розпорядження та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій).

Підзаконні нормативно-правові акти — це документи компетентних органів, які видаються на підставі закону, відповідно до нього і для його виконання. Отже, підзаконні акти регламентують лише ті відносини, які вже регулюються за допомогою законів, тому вони не можуть суперечити законам, Конституції, повинні відповідати принципам і вимогам права.

10.2.2. Відмінність нормативних актів від індивідуальних

Нормативно-правові акти слід відрізнити від актів застосування норм права, тому що останні не містять нормативних приписів, тільки **індивідуальні приписи**, що адресовані певним суб'єктам і призначені для вирішення конкретних справ, засвідчення тих чи інших фактів.

Правозастосовний акт — це спосіб зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації. Оформленням такого акта завершується діяльність правозастосовних органів, в ньому фіксується прийняте рішення і таким чином йому надають офіційного значення і вольового характеру. Щодо конкретних осіб акт застосування права є категоричним, обов'язковим до виконання велінням.

Правозастосовний акт має ряд особливостей:

- 1) його можуть приймати компетентні органи держави;
- 2) він має індивідуально визначений (персоніфікований) характер;
- 3) не може мати зворотної дії в часі;
- 4) має встановлену законом форму.

Правозастосовний акт і нормативний акт мають багато спільного, але разом з тим суттєво відрізняються. Акт застосування норм права виступає як один із засобів державного управління і засіб вирішення юридичних справ, що виконує функції індивідуального регулювання поведінки суб'єктів в конкретних правових відносинах, видається у

певній формі і передбаченому законом порядку, має юридичну силу і забезпечується відповідними засобами.

Нормативні акти містять у собі нормативні приписи, тобто веління до невизначеного кола осіб, характеризуються можливістю неодноразової їх реалізації, тобто це правовий акт, який містить норми права і спрямований на регулювання суспільних відносин.

Як видно з наведених визначень, нормативні і правозастосовні акти мають низку *спільних рис*: а) це правові акти; б) приймаються і забезпечуються компетентними органами; в) мають владний характер. *Відмінними ж рисами* є такі: а) правозастосовні акти ухвалюють на основі нормативних; б) правозастосовні акти мають персоніфікований характер, тобто конкретних адресатів; в) правозастосовні акти не є джерелом права, адже містять індивідуальні, а не нормативні приписи; г) правозастосовні акти є юридичними фактами.

Виконайте в команді

1. Доберіть приклади підзаконних нормативно-правових актів різної юридичної сили. Поміркуйте, нормативним чи правозастосовним (індивідуальним) актом є Указ Президента України про відзначення державними нагородами певного кола осіб. Обґрунтуйте.

Практичне завдання до § 10.2.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте відмінність між правозастосовними та нормативними актами, проілюструвавши відповідь конкретними прикладами.

§ 10.3. Чинність нормативно-правових актів у часі, просторі та щодо кола осіб

10.3.1. Чинність у часі

Чинність нормативно-правових актів у часі характеризують такі показники:

а) *момент набрання чинності нормативно-правового акта* (тобто початку його дії, запровадження формальної обов'язковості загальних правил поведінки, що у ньому закріплені).

Якщо в нормативному акті є пряма вказівка щодо моменту набрання ним чинності (з певної календарної дати, з настанням певного факту та ін.), — відповідь на питання про момент набрання чинності є очевидною. При цьому слід мати на увазі, що у разі, коли для позначення цього моменту вживаються слова (вислови); «після» або «з дня» чи «з моменту» (прийняття,

опублікування, підписання тощо), то це, як правило, означає: на наступний день (добу) після дня, коли мало місце прийняття, підписання, опублікування акта.

Якщо ж зазначена вказівка відсутня, в Україні слід керуватись конституційною нормою (ст. 94 Конституції України): *«Закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування».*

Офіційними друкованими виданнями, в яких здійснюється опублікування, тобто офіційне оприлюднення нормативно-правових актів є: «Офіційний вісник України», «газета «Урядовий кур'єр», газета «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України». Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо.

б) *напрямок чинності норм права у часі* (тобто його дія стосовно правовідносин і фактів, які виникли вже після набрання ним чинності, а також тих, які виникли ще до його ухвалення, але існують, тривають після набрання ним чинності).

За цим показником розрізняють так звану пряму, зворотну й переживаючу чинність (дію) нормативно-правового акта в часі.

Пряма дія. Нормативно-правовий акт поширює свою дію на факти, які а) виникли після набрання ним чинності (тобто на нові факти) і б) виникли до набрання ним чинності, але продовжують існувати, тривають і після того (тобто на старі факти), проте поширюється тільки з моменту набрання ним чинності.

Зворотна дія. Нормативно-правовий акт поширює свою дію на факти, які виникли до набрання ним чинності (старі факти), але вже з моменту їх виникнення; тобто відбувається перегляд, коригування попередніх рішень щодо таких фактів вже за новим нормативно-правовим актом.

Переживаюча дія. Новий нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на триваючі старі факти (тобто факти, які виникли до набрання ним чинності і не припинили свого існування) продовжує діяти попередній нормативно-правовий акт.

Пряму дію в часі завжди мають всі акти; зворотну і переживаючу — якщо це спеціально передбачено у законодавстві (оскільки загальна правова аксіома полягає у тому, що закон зворотної та переживаючої дії не має).

Можливо, єдиним винятком, коли нормативно-правовий акт має тільки зворотну дію, є законодавчі акти про амністію.

в) момент та підстави зупинення чинності нормативно-правових актів.

Зупинення (призупинення) чинності нормативного акту — це тимчасова, неостаточна перерва його дії, яка зумовлюється певними обставинами й здійснюється у порядку, що передбачений законодавством. Її слід відрізнити від припинення (скасування) чинності такого акта, тобто вже остаточної втрати ним юридичної сили.

г) момент втрати чинності нормативно-правового акта (тобто припинення чи скасування його дії).

Чинність нормативно-правових актів припиняється внаслідок:

- завершення строку, на який було передбачено чинність акта;
- завершення подій (ситуацій, станів), з існуванням яких офіційно пов'язувалась чинність акта;
- скасування акта тим органом, який його прийняв або вищим органом;
- прийняття з цього ж питання іншого (нового) нормативного акта тим самим органом;
- офіційного визнання акта недійсним (нечинним) шляхом встановленої законом судової процедури. Так, в Україні Конституційний суд України може визнавати нечинними закони України та інші нормативні акти (або їх частину), якщо вони суперечать Конституції України.

10.3.2. Чинність у просторі

Просторова (територіальна) чинність нормативно-правових актів характеризується обсягом того фізичного простору, у межах якого на відповідних суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість таких актів (а точніше — обов'язковість нормативних приписів, що в них закріплені).

Це залежить насамперед від того, як розуміти поняття цього простору (території держави). В Україні ст.1 Закону України «Про державний кордон» від 7 листопада 1991 р. передбачає, що *державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору*. Вся територія в межах державного кордону — це територія України, на яку розповсюджується чинність нормативно-правових актів. У цьому самому законі визначено, які води належать до територіального моря України та до її внутрішніх вод (ст. 5, 6).

До державної території, на яку поширюється чинність її актів, також зазвичай відносять територію посольств, консульств, торговельних представництв, місій за кордоном, територію літаків, які знаходяться за межами держави, територію торгових кораблів у

відкритому морі (океані), а також військових кораблів, що перебувають за кордоном.

За міжнародними (зокрема міждержавними) угодами можуть передбачатись ситуації, коли на території держави може застосовуватись закон іншої держави.

Також залежно від юрисдикції державного органу і територіальної поширеності його діяльності, нормативно-правові акти можуть діяти як на всій території держави (наприклад, закони, укази Президента України тощо), так і лише на частині її території (місцеві, локальні акти).

10.3.3. Чинність щодо кола осіб

Чинність нормативних актів щодо кола осіб характеризується тим, на яких саме суб'єктів права поширюється формальна обов'язковість нормативних приписів, закріплених у нормативно-правових актах. Ця юридична властивість значною мірою визначається розглянутими вище параметрами чинності — чинністю у часі та чинністю у просторі, адже будь-яка особа перебуває в просторі (тобто на території, де поширюється або ж не поширюється чинність акта) і діє у певному часі (на який також поширюється чи не поширюється чинність акта). І все ж чинність нормативно-правового акта за колом суб'єктів не ототожнюється з двома попередніми проявами його чинності.

За загальним правилом чинність законодавства держави поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території. Це впливає з суверенності державної влади. У такий спосіб реалізуються насамперед засади рівності всіх людей перед законом, державою, судом незалежно від їхніх соціального становища чи індивідуальних особливостей, що найбільше відповідає концепції прав людини.

Проте із цього принципу є винятки: наприклад, законодавство України про кримінальну та адміністративну відповідальність не поширюється на відповідальних працівників зарубіжних посольств, консульств, представництв, на глав держав та урядів, що перебувають в Україні з офіційним візитом.

Дипломатичний імунітет — сукупність прав та привілеїв, наданих дипломатичним керівникам та працівникам дипломатичних установ на території конкретної країни, а також у країнах їхнього перебування. Це право включає в себе: недоторканність особи, службових приміщень, житла і власності, звільнення від податків, митного огляду, гарантує дипломатам право безпечного проїзду та захисту від цивільного позову або кримінального переслідування відповідно до законодавства країни перебування). Обсяг дипломатичного імунітету встановлюється внутрішнім законодавством держав, а також міжнародними договорами (Віденська конвенція).

Особи, які не мають українського громадянства, позбавлені можливості реалізувати окремі свої права (скажімо, не можуть займати певні посади, обирати й бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування), а також не здійснюють окремих обов'язків (наприклад, не несуть військової служби).

Законодавство України повністю зберігає свою чинність і щодо тих громадян України, які перебувають за кордоном. Наприклад, для того, щоб вони могли реалізувати своє активне виборче право, створюється закордонний виборчий округ, який об'єднує виборчі дільниці, що розташовані за межами території України, і складається із приміщень для голосування в посольствах та консульствах України.

Безперечно, не поширюються на всіх суб'єктів так звані спеціальні акти (нормативні приписи), які адресуються певним категоріям, групам громадян (студентам, пенсіонерам, військовослужбовцям та ін.) або певним різновидам організацій чи соціальних спільнот.

Правила щодо чинності норм звичайно встановлюються законодавством відповідної держави. Знання цих правил — неодмінна передумова належної реалізації та застосування нормативних приписів.

Виконайте в команді

1. Утворіть три команди. Доберіть приклади, що ілюструють дію нормативно-правових актів у часі, просторі та щодо кола осіб (на вибір чи жеребкуванням). Обміняйтеся напрацюваннями.
2. Обговоріть доцільність / недоцільність встановлення напрямку чинності норм права у часі.

Практичне завдання до § 10.3.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте момент набрання чинності Закону України, якщо в ньому вказано, що він вступає в дію 01.05.2022. Закон опубліковано 15.04. 2022 в журналі «Галицькі контракти», 27. 04. 2022 в газеті «Урядовий кур'єр», 03. 05. 2022 в газеті «Голос України»..

Для закріплення теми «Законодавство»:

1. Назвіть види нормативно-правових актів; види законів та підзаконних нормативно-правових актів.
2. Застосуйте поняття і терміни: законодавство, закон, підзаконний нормативно-правовий акт, конституція
3. Опишіть структуру законодавства; ознаки конституції
4. Визначте співвідношення понять право і законодавство.
5. Порівняйте закон і підзаконний нормативно-правовий акт; нормативно-правовий акт та індивідуальний акт.

§ 11. Правотворення. Систематизація законодавства

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правозастосування • тлумачення норм права • інкорпорація
- кодифікація • консолідація • види реалізації норм права
- види систематизації законодавства • способи тлумачення правових норм
- етапи правотворчої діяльності

«Закон можна вважати якісним у тому випадку, якщо смисл його є точним, якщо вимоги його справедливі, якщо він формує чесноти в громадян».

Френсіс Бекон, англійський державний діяч, філософ

§ 11.1. Правотворчість

11.1.1. Правотворчість як процес організації права

Почати розгляд цієї теми варто з усвідомлення, що правотворення і правотворчість — це не тотожні поняття.

Правотворення включає в себе всі форми і засоби виникнення, розвитку і зміни права. В першу чергу, звичайно, його зовнішнє вираження в юридичних письмових документах (нормативних актах, договорах, судових прецедентах тощо). Але незаперечним є існування права в неінституційних формах (правосвідомість, правові принципи, правові теорії і концепції, конкретні правовідносини і т.д.), а також його виникнення в правових моделях поведінки і їх фактичній реалізації.

Отже, **правотворення** — це категорія, яка найбільш широко охоплює виникнення, дію, вдосконалення та розвиток права.

Правотворчість — це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою суб'єктів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільнот із встановлення, зміни чи скасування правових норм.

Іншими словами, правотворчість — це процес створення нормативно-правових актів і вдосконалення законодавства. Відтак, правотворчість є однією із форм правотворення.

Головне призначення правотворчості — вироблення і прийняття нових правових норм або санкціонування усталених норм поведінки. Звідси виділяють основні **функції правотворчості**:

вироблення і прийняття нових нормативно-правових актів, юридичних норм;

зміна чи доповнення чинних норм права;

відміна застарілих актів;

систематизація чи впорядкування чинного нормативно-правового матеріалу.

Правотворчість здійснюється на основі принципів демократизму, гуманізму, законності, професіоналізму, гласності, науковості та ін.

Правотворчість має такі **різновиди**:

✓ встановлення нормативно-правових актів компетентними державними органами, й зокрема законотворчість — ухвалення законів законодавчим органом — парламентом;

✓ безпосередня правотворчість народу в ході референдуму;

✓ санкціонування державою правових звичаїв або корпоративних норм, прийнятих організаціями;

✓ укладення нормативних договорів, які встановлюють правові приписи.

11.1.2. Етапи правотворчої діяльності

Процес створення нормативно-правових актів є сукупністю послідовних організаційних дій, які передбачені конституційними та іншими правовими нормами.

Загальноприйнятим є виділення у правотворчій діяльності трьох етапів:

1. Підготовка проєкту нормативно-правового акту, яка може охоплювати такі стадії:

✓ прийняття рішення компетентного органу про необхідність розробки проєкту (наприклад, в результаті реалізації права законодавчої ініціативи);

✓ визначення учасників цієї розробки, створення робочої групи;

✓ підготовка проєкту (усталеною є практика, коли розробка проєкту нормативно-правового акту здійснюється у відповідних комітетах, комісіях вищого представницького органу);

✓ обговорення та узгодження проєкту із зацікавленими організаціями. Форми обговорення можуть бути різні: наради, розширені засідання підготовчих комісій, опублікування проєктів у пресі, оголошення їх по радіо і телебаченню; рецензування проєкту навчальними та науково-дослідними закладами;

✓ доопрацювання проєкту, усунення протиріч та зауважень, врахування пропозицій, редагування тексту.

Перший етап вважається неофіційним етапом, оскільки той чи інший проєкт проходить не усі названі стадії послідовно.

2. Прийняття нормативно-правового акту — є офіційним етапом, адже ця процедура чітко визначена в регламентах правотворчих органів і включає такі стадії:

✓ внесення проєкту на обговорення в правотворчий орган, включення його розгляду у порядок роботи;

✓ обговорення проєкту (може проходити у два і більше читань, адже усі зауваження і пропозиції, поправки до проєкту фіксуються і розглядаються відповідними комісіями, комітетами, яким доручено доопрацювання проєкту);

✓ ухвалення проєкту (голосування). Це найбільш важлива стадія правотворчого процесу. Так, в Україні Конституція і

конституційні закони вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало 2/3 від конституційного складу депутатів, що називається кваліфікованою більшістю і якщо більше 1/2 складу за інші, поточні закони;

- ✓ підписання нормативно-правового акта. Якщо це законопроект, то в Україні його підписання здійснює і голова парламенту, і Президент України, який має 15 днів, щоб підписати його і направити на опублікування або накладити вето і повернути законопроект зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями для повторного розгляду.

3. Опублікування нормативно-правового акту — кінцева стадія правотворчого процесу. Далі закон вступає в силу через 10 днів з дня його офіційного обнародування, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Додаткова інформація

Про законодавчу процедуру

Законодавчу процедуру в Україні встановлює Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України від 10 лютого 2010 року. Так ним передбачено розгляд і прийняття законопроектів за процедурою трьох читань:

- 1) перше читання — обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу;
- 2) друге читання — постатейне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні;
- 3) третє читання — прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження, в цілому.

Інколи можуть перші і другі читання можуть проводитись повторно.

Під час другого і третього читань розглядаються порівняльні таблиці законопроектів, а щодо законопроектів про внесення змін до законів порівняльні таблиці розглядаються і в першому читанні.

Якщо Президент України застосував право вето щодо прийнятого Верховною Радою закону і повернув його, результати голосування скасовуються і відкривається процедура його повторного розгляду у Верховній Раді. Після його підготовки у головному комітеті такий законопроект розглядається позачергово на пленарному засіданні Верховної Ради, не пізніш як через 30 днів після його повернення, якщо Верховною Радою не прийнято іншого рішення. Якщо б при наступному повторному розгляді закон не отримав необхідної кількості голосів народних депутатів на підтримку, він вважається відхиленим. Якщо ж після доопрацювання він був прийнятий, то Голова Верховної Ради України його підписує та невідкладно направляє Президентові України.

Виконайте в команді

1. Утворіть дві команди. Візуалізуйте бачення командою правотворчості / правотворення (на вибір чи жеребкуванням). Порівняйте результати діяльності.

Практичне завдання до § 11.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Розкажіть про «шлях» проєкту нормативно-правового акту від моменту внесення його на обговорення в правотворчий орган до набрання чинності.

§ 11.2. Застосування і тлумачення права

11.2.1. Правозастосування

Як ви вже знаєте, особливою формою реалізації вимог правових норм є застосування норм права. Норми права застосовуються тоді, коли права та обов'язки не можуть бути реалізовані без певної владної діяльності. До прикладу, громадянин хоче використати право на оренду земельної ділянки. В такому разі йому необхідно звернутися до відповідного державного органу (до керівництва села, району або в Держгеокадастр), отримати дозвіл і розробити проєкт землеустрою, узгодити його і затвердити, після чого державний орган видає дозвіл користуватися землею на правах оренди. Це і є актом правозастосування. Інший приклад правозастосування: особі потрібно захистити своє порушене право. Скажімо, власник квартири здав її в оренду знайомому, але строк договору оренди закінчився, а знайомий не звільняє житло і на всі вимоги власника не реагує. В цьому випадку, власнику слід звернутися до суду, який, перевібивши всі факти і обставини, ухвалить рішення про повернення майна з чужого незаконного володіння. Воно також буде правозастосовним актом.

Застосування правових норм — це діяльність компетентних державних органів, уповноважених осіб, яка полягає у встановленні обов'язкових для виконання індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

По суті, це діяльність з встановлення (зміни або припинення) індивідуальних приписів для суб'єктів права, які мають реалізувати норму права.

У правозастосовному процесі можна виділити кілька стадій:

- ✓ встановлення юридично значимих фактів та відшукування норми, яку можна застосувати до них (тобто зміст першої стадії — здобуття, аналіз, формування знань щодо певних явищ, дій і подій, яким закон надає юридичного значення. Фактично, це професійна юридична пізнавальна діяльність, об'єктом якої є конкретні ситуації, факти. Також до цієї стадії належать нормативно-правова оцінка певного факту та встановлення відповідної юридичної норми);
- ✓ перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми (полягає у визначенні та конкретизації певних юридичних властивостей знайденої юридичної норми, що виявляються у засвідченні правильності тексту, чинності документів);
- ✓ з'ясування змісту правової норми (означає пізнання точного змісту її структурних елементів, усіх слів і речень, з яких вона складається);
- ✓ прийняття рішення у справі (по суті, це резолютивна частина, що спирається на результати попередніх стадій, підсумовує їх);

- ✓ оформлення рішення певним актом застосування (сюди відносять зовнішню, як правило, письмову фіксацію рішення, вираз його в правозастосовному акті).

Застосовувати правові норми необхідно правильно, дотримуючись:

законності (прийняття правозастосовного рішення лише в межах компетенції, на підставах, за процедурою, у формі та у цілковитій відповідності із законодавством);

обґрунтованості (прийняття такого рішення на основі знань про юридично значимі факти, що є істинними, правильними, вірогідними та передбачені гіпотезою норми, яку застосовують);

доцільності (правозастосовне рішення повинно закріплювати оптимальний варіант поведінки, який дасть можливість найкраще досягти правової мети).

11.2.2. Правозастосовний акт

Діяльність правозастосовних органів завершується оформленням відповідного індивідуального акту, який фіксує прийняте рішення і надає йому офіційного значення і вольового характеру. По відношенню до конкретних осіб акт застосування права встановлює індивідуальний припис, обов'язковий до виконання.

Правозастосовний акт або акт застосування права — це правовий акт компетентного органу або посадової особи, прийнятий на основі юридичних фактів і норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

Види правозастосовних актів:

1. За суб'єктами прийняття:	а) акти державних органів (акти Президента України про призначення на посаду чи звільнення з посади, про нагородження державними нагородами тощо; рішення суду); б) акти недержавних органів (рішення органів місцевого самоврядування, акти уповноважених органів громадських об'єднань).
2. За значенням:	а) основні (вирок суду); б) допоміжні (передують виданню основних, наприклад, ухвала суду про обрання запобіжного заходу).
3. За характером правового впливу:	а) регулятивні (наказ про підвищення по службі); б) охоронні (постанова про накладення адміністративного стягнення).
4. За формою:	а) окремий документ (укази, вироки, рішення, накази та ін.) — це юридична форма; б) резолюція на заяві; в) усна форма.
5. За характером юридичних наслідків:	а) правоконстатуючі (правопідтверджувальні); б) правовстановлюючі; в) правозмінюючі; г) правоприпиняючі.

Письмовий правозастосовний акт повинен мати такі складові частини: вступна, констатуюча, мотивувальна, резолютивна.

Вступна частина це — назва самого акту (розпорядження, ухвала, рішення, вирок тощо), назва органу, місце і дата прийняття акту;

констатуюча частина це — опис, характеристика і аналіз фактів, а також висновки, джерела, докази, які їх підтверджують;

мотивувальна частина — у ній подається посилання на правову норму, яка обґрунтовує саме таку юридичну оцінку;

резолютивна — це виклад самого правила поведінки індивідуального характеру; а також засвідчувальний підпис відповідної посадової особи, або кількох таких осіб.

Правозастосовний акт і нормативний акт, як вже згадувалося у попередніх темах, мають багато спільного, але в той же час суттєво відрізняються. Акт застосування норм права виступає як один із засобів державного управління і засіб вирішення юридичних справ, що виконує функції індивідуального регулювання поведінки суб'єктів в конкретних правових відносинах, видається у певній формі і передбаченому законом порядку, має юридичну силу і забезпечується відповідними засобами. Нормативні ж акти містять у собі нормативні приписи, тобто веління до невизначеного кола осіб, характеризуються можливістю неодноразової їх реалізації, тобто цей акт містить норми права і спрямований на регулювання суспільних відносин.

Практичне завдання до § 11.2.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

Порівняйте два Укази Президента України і визначте, котрий з них є нормативно-правовим актом, а котрий - правозастосовним (індивідуальним):

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №167/2023	УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №854/2022
<p>Про присвоєння О.Корнійчуку звання Герой України</p> <p>За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народу постановляю: Присвоїти звання Герой України з врученням ордена “Золота Зірка” КОРНІЙЧУКУ Олександрові Вікторовичу – майору.</p> <p style="text-align: right;">Президент України В. ЗЕЛЕНСЬКИЙ 20 березня 2023 року</p>	<p>Про День прав людини</p> <p>З метою утвердження і забезпечення прав і свобод людини, що є головним обов'язком держави, посилення консолідації українського суспільства, підтримуючи рішення Генеральної Асамблеї ООН про відзначення 10 грудня на честь ухвалення Загальної декларації прав людини Дня прав людини, постановляю:</p> <ol style="list-style-type: none">1. Установити в Україні День прав людини, який відзначати щороку 10 грудня.2. Цей Указ набирає чинності з дня його опублікування. <p style="text-align: right;">Президент України В. ЗЕЛЕНСЬКИЙ 9 грудня 2022 року</p>

11.2.3. Тлумачення норм права

Для всіх форм реалізації правових норм — дотримання, використання, виконання і особливо для застосування норм права необхідне правильне тлумачення правових норм. У процесі тлумачення встановлюються умови дії правової норми, юридичні права і обов'язки учасників правовідносин, межі юридичної відповідальності за невиконання приписів та значення нормативного припису, основна мета, ціль і соціальна направленість, місце в системі правового регулювання.

Тлумачення норм права — це діяльність суб'єктів по з'ясуванню (усвідомленню) і роз'ясненню (інтерпретації) змісту правових норм з метою їх правильного застосування і реалізації..

Разом з тим, тлумачення не повинно змінювати зміст нормативних приписів, закріплених у нормативно-правових актах, не повинно підміняти правотворчий процес.

Тлумачення права охоплює єдність двох процесів: **з'ясування (усвідомлення)** змісту норм права — це внутрішній розумовий процес, що не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора; **роз'яснення змісту** норм права — це зовнішня об'єктивна інтерпретація правової норми.

Необхідність тлумачення норм на практиці викликана такими причинами:

- неповною відповідністю правових норм фактичним умовам життя. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували або не були помітними на момент видання певної правової норми, але при потребі правового регулювання вони підпадають під її дію;

- вживання у правових нормах специфічних правових понять, які мають багатозначний характер. Так, людині, що не має юридичної підготовки, важко зрозуміти сутність понять — «необхідна оборона», «джерело підвищеної небезпеки», «крайня необхідність», «власність»;

- в нормах права нерідко використовуються оціночні поняття, що виражають соціальну оцінку вказаних явищ. Тому без спеціальних знань важко визначити, які дії є «особливо жорстокі», що означають «тяжкі наслідки», «злісне хуліганство», «істотна шкода», «великі розміри» тощо;

- трапляється й нечіткість формулювань у приписах нормативних актів, коли воля законодавця знаходить свій вираз занадто схематично, а встановити їх зміст можливо тільки тлумаченням;

- необхідність тлумачення норм права іноді виходить із змісту самого нормативного акту. Так, в нормативному приписі можуть використовуватись вирази «і т.д.», «інші», «тощо». Встановити їхнє істинне значення можливо лише за допомогою тлумачення.

11.2.4. Види тлумачення-з'ясування і тлумачення-роз'яснення

Види тлумачень-з'ясувань: за способом і за співвідношенням тексту норми та її дійсного змісту.

За способом:

мовне (граматичне) тлумачення — це усвідомлення змісту правової норми шляхом аналізу її тексту на основі використання словесних формулювань, правил філології;

системне тлумачення — це з'ясування змісту правової норми на основі встановлення її системних зв'язків з іншими правовими нормами;

історичне тлумачення — це з'ясування змісту норм права на основі дослідження конкретних історичних умов, при яких вони були прийняті, які цілі ставились перед ними;

логічне тлумачення — це з'ясування змісту норми права шляхом безпосереднього використання законів формальної логіки.

Залежно від співвідношення тексту норми та її дійсного змісту застосовуються тлумачення норм права з точки зору обсягу їхнього змісту. Воно поділяється на буквальне (адекватне), розширене, обмежувальне.

Буквальне — зміст норми цілком відповідає її текстуальному виразу.

Розширене — зміст норми ширший ніж її словесний вираз, текст. Приклад, судді незалежні і підкоряються тільки закону, але ця норма поширюється і на народних засідателів.

Обмежене — зміст норми є вужчий від її тексту. Наприклад — повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги і піклування. Але ми розуміємо, що цей обов'язок не може бути покладений на повнолітніх, але непрацездатних дітей.

Види тлумачення-роз'яснення (інтерпретації) за суб'єктами тлумачення

Офіційне тлумачення — це тлумачення правової норми, яке здійснюється компетентними органами і має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми права.

Нормативне тлумачення розраховане на всі випадки застосування норм права, характеризується загальнообов'язковістю, розповсюдженням на широке коло суспільних відносин.

Казуальне тлумачення (казус — випадок) стосується певних осіб, має на увазі конкретні обставини і є

Аутентичне (авторське), при якому зміст норми роз'яснює той же орган, який її встановив

Легальне (делеговане), коли норму права тлумачить орган, який її не приймав, але спеціально уповноважений законом давати її обов'язкове роз'яснення. В Україні, наприклад, таке тлумачення здійснює Конституційний Суд України.

Судове — дається судовими органами при розгляді конкретних справ, і знаходить свій вираз у вироках чи рішеннях з цих справ.

обов'язковим для осіб, стосовно яких воно проводиться і повинно використовуватись в процесі реалізації права.

Адміністративне — здійснюється міністерствами, відомствами, місцевою державною адміністрацією (напр., наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги).

Неофіційне тлумачення — це тлумачення правової норми, що здійснюється будь-яким суб'єктом і не є формально обов'язковим, так як не забезпечується державним примусом. Може виражатися в усній та письмовій формі. Його суб'єктами можуть бути громадяни, вчені-юристи, практичні працівники, наукові організації, громадські об'єднання.

доктринальне — науково обґрунтоване тлумачення вчених

компетентне (професійне) — тлумачення юристів-практиків, адвокатів, роз'яснення в юридичних консультаціях, консультації, в ЗМІ з окремих питань права,

повсякденне (буденне) — тлумачення, яке здійснюється будь-яким суб'єктом права на основі життєвого досвіду — його значення для правозастосовчої діяльності пов'язане з виявленням правової свідомості широкого кола суб'єктів правовідносин.

Офіційне тлумачення має правові наслідки. Воно відрізняється від неофіційного своєю формою і особливим порядком здійснення.

За формою офіційне тлумачення виражається в інтерпретаційних актах, які мають деякі ознаки нормативно-правових актів, але такими не є.

Інтерпретаційно-правовий акт (акт офіційного тлумачення норм прав — це формально обов'язкове волевиявлення компетентного органу, яке містить офіційне роз'яснення змісту певної правової норми.

Ознаками актів офіційного тлумачення є:

- формальна обов'язковість для адресатів застосування і реалізації цих актів;
- закріплення в таких актах сутності розуміння норми;
- наявність характерних спеціальних письмових форм виразу (роз'яснення, інструктивний лист та ін.);
- приймаються лише правотворчими або спеціально уповноваженими органами;
- мають у часі пряму і зворотну дію.

Виконайте в команді

1. Поміркуйте, яке значення в правозастосовчому процесі має кожна з його стадій. Чи можете виділити «найголовнішу» зі стадій? Поясніть.
2. Спробуйте візуалізувати співвідношення процесів з'ясування змісту та роз'яснення змісту в тлумаченні норм права. Чи є можливою відмінність в тлумаченні норм права різними суб'єктами?

Практичне завдання до § 11.2.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

2. Поясніть, у чому полягає відмінність між правозастосовним та нормативним актами.
3. Визначте особливості офіційного тлумачення норм права.

§ 11.3. Систематизація законодавства

11.3.1. Поняття і значення систематизації законодавства

Для того, щоб система законодавства залишалася саме системою (охоплювала необхідну і достатню сукупність елементів, була внутрішньо узгодженою, несуперечливою), нормально функціонувала, а також удосконалювалась і розвивалася, вона потребує постійної дії на неї спеціального процесу — систематизації чинних актів.

Систематизація законодавства — це цілеспрямована діяльність із впорядкування, вдосконалення і зведення нормативно-правових актів у певний внутрішньо узгоджений комплекс, систему, шляхом створення єдиних нормативно-правових актів чи їх збірок.

Систематизація нормативно-правових актів:

- ✓ спрощує користування нормативно-правовими актами;
- ✓ забезпечує зручність їхнього застосування у провадженні конкретних юридичних справ;
- ✓ сприяє науковому аналізу та вивченню законодавства у державі;
- ✓ допомагає ліквідувати дублювання юридичних норм, усунути наявні суперечності між ними;
- ✓ робить чинне законодавство держави доступним для всіх;
- ✓ дає змогу виявляти й усувати прогалини у праві.

11.3.2. Способи систематизації законодавства

Правові акти систематизують такими основними способами: кодифікація, інкорпорація, консолідація.

Кодифікація — це спосіб систематизації законодавства, що регулює певну галузь суспільних відносин і полягає в змістовній переробці й узгодженості групи юридичних норм та об'єднанні їх у єдиному нормативно-правовому акті.

Завдяки кодифікації: змінюють і скасовують старі правові норми; встановлюють нові правові норми; заповнюють прогалини у праві; усувають наявні суперечності між нормами права.

Розрізняють такі види кодифікації:

- за обсягом — галузева, міжгалузева і спеціальна;
- за формою виразу — основи законодавства, кодекси, закони, положення, правила і статuti.

Інкорпорація — це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику (хронологією, алфавітом, предметом тощо), не вносячи ніяких змін у зміст норм права цих актів. Результат інкорпорації — видання збірників законів, інших нормативних актів. Це проста форма впорядкування законодавства, що полягає у зовнішній обробці всіх виданих нормативних актів без внесення змін.

Розрізняють такі види інкорпорації:

- за юридичним значенням — офіційна і неофіційна;
- за обсягом — загальна і галузева, міжгалузева і спеціальна;
- за критерієм об'єднання — предметна, хронологічна та суб'єктна.

Консолідація — це спосіб систематизації, який поєднує ознаки кодифікації і інкорпорації, полягає в поєднанні нормативно-правових актів з однакових або близьких за змістом питань і зведення їх в один акт, з пристосуванням його до нових відносин. Зміст правовідносин при консолідації не змінюється.

Виконайте в команді

1. Утворіть три команди. Доберіть командою приклади кодифікації, інкорпорації, консолідації (на вибір чи жеребкуванням). Поділіться напрацюваннями. Скористайтеся допомогою вчителя / вчительки, знаннями з історії та інтернетом.

Практичне завдання до § 11.3.

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

4. Поясніть, у чому полягає значення і завдання систематизації нормативно-правових актів.

Для закріплення теми «Правотворення. Систематизація законодавства»:

1. Назвіть види реалізації норм права; види систематизації законодавства.
2. Застосуйте поняття і терміни правозастосування, тлумачення норм права; інкорпорація, кодифікація, консолідація.
3. Опишіть способи тлумачення правових норм.
4. Порівняйте інкорпорацію і кодифікацію.
5. Схарактеризуйте етапи правотворчої діяльності.

§ 12. Правовідносини

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правовідносини • юридичні факти • правосуб'єктність • правоздатність
- дієздатність • деліктоздатність • структура правовідносин
- види юридичних фактів • суб'єкти і об'єкти правовідносин
- зміст правовідносин

«Для мене не важливо, на чісму боці сила; важливо те, на чісму боці право».

Віктор Гюго, французький письменник, громадський діяч

12.1. Поняття та ознаки правовідносин

Правовідносини — це врегульовані правовими нормами суспільні відносини, учасники яких (фізичні чи юридичні особи) виступають одночасно як носії юридичних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Основні ознаки правових відносин:

- виникають на основі норм права (норми права є базою для виникнення, зміни або припинення правовідносин, отже — однією з важливих передумов існування правовідносин);
- характерні наявністю сторін, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки (учасники правовідносин пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, які виникають у суб'єктів права за настання відповідних юридичних фактів);
- є видом суспільних відносин фізичних і юридичних осіб, організацій, спільностей (правовідносини розуміють як особливу форму соціального взаємозв'язку);
- носять вольовий характер (по-перше, пов'язані з державною волею, вираженою у праві; по-друге — з індивідуальною волею, оскільки правовідносини реалізуються через свідомість і волю їх учасників. Крім того, значна частина правовідносин виникає, змінюється і припиняється за волею їх суб'єктів);
- їм притаманна індивідуалізація (в правовідношенні визначені як його учасники, так і чітко окреслена їхня поведінка. Індивідуалізація може бути як двосторонньою, коли визначені обидві сторони (зобов'язальні відносини в цивільному праві), так і односторонньою (правовідносини власності));
- здійснення суб'єктивних прав чи дотримання юридичних обов'язків у правовідносинах контролює і забезпечує держава, оскільки вони є результатом вираженої в праві державної волі.

З урахуванням вказаних основних ознак правовідносини можна визначити як вольові індивідуалізовані суспільні відносини, які охороняє держава, учасники котрих пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками.

12.2. Види правовідносин

Правовідносини мають дуже різноманітний характер, і їх видів дуже багато.

Види правовідносин

- 1) за галузевою ознакою: конституційні, цивільні, сімейні тощо;
- 2) залежно від розподілу обов'язків і прав між сторонами: односторонні, двосторонні;
- 3) за кількісним складом суб'єктів: прості (лише між двома суб'єктами), складні (між трьома і більше суб'єктами);
- 4) за терміном тривалості: тимчасові та постійні;
- 5) за змістом суспільних відносин: політичні, економічні, міжнародні;
- 6) за характером поведінки зобов'язального суб'єкта: активні, пасивні;
- 7) за ступенем індивідуалізації: відносні, абсолютні, загальні;
- 8) залежно від функціонального призначення: регулятивні, охоронні;

12.1.3. Структура правовідносин

Структура правовідносин (сукупність елементів правовідносин): суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, права й обов'язки суб'єктів правовідносин.

Структура правовідносин

1. Учасник правовідносин Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота	3. Зміст правовідносин Що можуть учасники Що повинні робити учасники Що роблять учасники	1. Учасник правовідносин Фізична особа Юридична особа Соціальна спільнота
2. Об'єкт правовідносин — те, що стає метою і причиною правовідносин: матеріальні або нематеріальні блага, а також дії суб'єктів чи результати їх діяльності		

I. Суб'єкти правовідносин — правоздатні суб'єкти суспільного життя, носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства) та юридичні особи (комерційні й некомерційні організації, установи, органи держави, держава в цілому та інші). У деяких правовідносинах можуть брати участь соціальні спільноти, нації, народи.

Суб'єкти правовідносин повинні володіти **правосуб'єктністю**: правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю — такими правовими властивостями, які не можна ні продати, ні передати, ні подарувати.

Правоздатність — це здатність мати права і обов'язки. Вона виникає у громадян України з дня народження і припиняється з моменту смерті. Для юридичних осіб вона виникає з часу державної реєстрації і внесення відповідного запису в Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Припиняється правоздатність юридичних осіб з моменту:

- 1) їхньої реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення);
- 2) їхньої ліквідації.

Дієдатність — здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. На відміну від правоздатності, дієдатність характеризується тим, що діяльність суб'єктів мусить бути усвідомленою, з необхідністю оцінювати суспільні та економічні явища, тобто вона залежить від віку, досвіду та стану здоров'я. У різних галузях права питання про набуття особою дієдатності вирішують по-різному. Повна дієдатність у громадян настає з досягненням ними повноліття (18-річного віку), а у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієдатності з моменту реєстрації шлюбу. В окремих, передбачених законодавством випадках, повна цивільна дієдатність може бути надана неповнолітній фізичній особі, як правило, за рішенням суду. Обмежити дієдатність або визнати особу недієдатною може лише суд у випадках, визначених законом. Не в повному обсязі наділяються дієдатністю неповнолітні віком від 14 до 18 років, вони можуть бути учасниками багатьох цивільних правовідносин, що виникають з договорів купівлі-продажу, майнового найму, дарування, страхування, факту винаходу, створення творів науки, літератури, мистецтва. Всі інші правочини вони вправі укладати за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників. Неповнолітні, які не досягли 14 років самі правочини (крім внесення вкладів, дрібних побутових правочинів для задоволення разових потреб) не можуть укладати. Від їхнього імені діють батьки (усиновителі), опікуни.

Деліктоздатність — це здатність нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за вчинення різних правопорушень. У різних галузях права деліктоздатність настає з різного віку: в цивільному праві за майнову шкоду — з 14 років; в кримінальному — з 16 років (за особливо тяжкі злочини — з 14 років), в адміністративному — з 16 років тощо.

II. Об'єкти правовідносин — це ті матеріальні або нематеріальні блага, а також поведінка людей, з приводу яких склалися правовідносини. На їхню охорону спрямовані взаємні суб'єктивні права й юридичні обов'язки (річ, ділова репутація і т. д.)

В цілому, об'єкти правовідносин поділяють на:

- ✓ матеріальні (засоби виробництва, майно, речі, що знаходяться в цивільному товарообігу)
- ✓ нематеріальні (життя, честь, гідність, здоров'я, безпека)
- ✓ продукти духовної та інтелектуальної творчості (твори мистецтва, культури, винаходи)
- ✓ дії суб'єктів (послуги)
- ✓ гроші, цінні папери, лотерейні білети, офіційні документи тощо.

III. Права й обов'язки суб'єктів правовідносин. Вони становлять зміст правовідносин. Зміст правовідносин характерний синтезом фактичного і юридичного.

Юридичний зміст — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, тобто можливість дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язальних суб'єктів.

Фактичний зміст — це сама поведінка суб'єктів, їх діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін.

Основою виникнення правовідносин є дві умови. Перша — наявність правової норми, що регулювала б даний вид відносин. Друга — конкретна обставина, що виникає, змінює чи припиняє правові відносини — юридичний факт.

Юридичні факти — передбачені правовими нормами конкретні життєві обставини, з настанням яких виникають, змінюються і припиняються правовідносини.

Щодо волі суб'єктів правовідносин юридичні факти поділяють на події, дії, бездіяльність, стан.

Подія — те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихійне лихо, закінчення термінів, природна смерть тощо).

Дія — це активна поведінка суб'єкта з його волі. У свою чергу, дії бувають правомірні (правові акти, юридичні вчинки і т.д.) та неправомірні (злочини, проступки, правові аномалії).

Бездіяльність — стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може зумовити певні правовідносини (наприклад, ненадання лікарем медичної допомоги хворому).

Станом юридичного характеру можуть бути сп'яніння, вагітність, громадянство тощо, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини.

Виконайте в команді

1. Розгляньте схему, що відображає структуру правовідносин. Поміркуйте, як у цій схемі логічно розташувати стрілки, що позначають наявність у кожного суб'єкта і прав, і обов'язків у конкретних правовідносинах.

2. Визначте, хто є суб'єктами, що є об'єктом і в чому полягає зміст правовідносин у такій ситуації:

Микола Іванович уклав угоду з головою ОСББ про те, що впродовж двох днів пофарбує двері під'їздів та облаштує дошки оголошень у під'їздах будинку, в якому проживає. Матеріали надає ОСББ, інструменти Микола Іванович використовує власні. За роботу він має отримати одну тисячу гривень.

Практичне завдання до § 12

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доведіть, що наведений приклад є ілюстрацією правовідносин, назвіть підстави їх виникнення та вид правовідносин, визначте елементи структури цих правовідносин:

Пасажирка швидкого потяга Київ — Харків Ольга Іванівна в один із понеділків січня не встигла прийти вчасно на ділову зустріч, що мала відбутися в харківському бізнес-центрі, оскільки потяг раптово зупинився на півдорозі через технічну неспроможність обладнання працювати в умовах дуже низьких температур. До того ж зупинка сталася в місцевості, де не було мобільного покриття.

2. Доберіть приклади юридичних фактів і заповніть таблицю:

Юридичні факти				
Дія		Подія	Бездіяльність	Стан
правомірна				
неправомірна				
акт	вчинок			

Для закріплення теми «Правовідносини»:

1. Назвіть ознаки правовідносин.
2. Застосуйте поняття і терміни правовідносини, юридичні факти, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.
3. Опишіть структуру правовідносин, види юридичних фактів.
4. Порівняйте правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб.
5. Схарактеризуйте суб'єкти і об'єкти правовідносин; зміст правовідносин.

§ 13. Правомірна поведінка і правопорушення

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правопорушення • вина • ознаки правомірної поведінки
- ознаки правопорушення • види правопорушень • форми вини
- склад правопорушення

«Бережи порядок, і порядок збереже тебе».
Латинський вислів

13.1. Поведінка. Правова поведінка

Поведінка охоплює різні реакції та діяння людини. Поведінка доступна до спостереження і має видимі прояви та наслідки, тому може мати вплив на суспільство, інших людей. Поведінка може бути *суспільно корисною* (волонтерська діяльність, участь у благодійному

ярмарку, виступ на концерті до дня міста тощо), а може бути *суспільно шкідливою* (образа однокласника/ці, зіпсуття майна, залишення у небезпеці, невиконання обіцянки тощо). Поведінку, як власну, так і інших людей, ми оцінюємо крізь призму соціальних норм, у першу чергу правових, якщо ситуація загалом знаходиться у сфері правового регулювання.

Правова поведінка — це соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки.

Тобто правова поведінка є юридично значимою, а якщо поведінка особи не врегульована правовими нормами та не має жодних правових наслідків, то така поведінка є *індиферентною*.

З огляду на відповідність правовим нормам, а також з погляду корисності або шкідливості наслідків цієї поведінки правова поведінка може бути правомірною і неправомірною.

13.2. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка — це соціально-корисна поведінка, діяльність, яка не суперечить юридичним нормам або основним принципам права певної держави.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає у сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Вибір правового варіанта забезпечує йому низку переваг: інші суб'єкти зобов'язані сприяти його діям або не втручатися в них; у випадку невиконання ними своїх обов'язків держава в правовій формі примусу забезпечує відновлення порушеного права і виконання зобов'язаним суб'єктом відповідних обов'язків.

Таким чином, правомірна поведінка як юридичний факт тягне за собою не просто виникнення правовідносин, а певну дію засобів правового регулювання і механізму держави, спрямовану на гарантування, захист і охорону правової форми реалізації інтересів суб'єкта і суспільства. Ця дія права і держави є лише одним із засобів їхньої реакції на правомірну поведінку. До інших слід віднести пряме стимулювання і заохочення з боку держави правомірних вчинків. Це стосується як використання суб'єктивних прав, так і виконання обов'язків.

Правомірна поведінка повинна бути в сфері правового регулювання і відповідати приписам правових норм. Соціальна цінність правомірної поведінки полягає в тому, що вона становить органічну частку цивілізованої поведінки, що включає толерантність, чесність, вимогливість до себе.

Правомірна поведінка буває таких видів:

а) за сферою суспільних відносин — економічна, політична, соціальна тощо;

б) за суб'єктами — діяльність державних органів, громадських об'єднань, соціальних спільнот, громадян;

в) за ставленням особи до своїх діянь:

- ✓ принципова (особа внутрішньо переконана у необхідності виконувати приписи законодавства),
- ✓ звичайна (звичка здійснювати правові норми без роздумів),
- ✓ конформістська (пристосувальна — пасивне виконання приписів, щоб не відрізнятись від інших),
- ✓ маргінальна — здійснювана через страх перед застосуванням заходів державного примусу);

г) за формою виявлення — діяльність, бездіяльність;

д) за ставленням до неї держави — схвалювальна, заохочувальна, допустима.

13.3. Поняття та ознаки правопорушення

Неправомірна (протиправна) поведінка є правопорушенням.

Пряопорушення — це протиправне, винне, суспільно небезпечне (або шкідливе) діяння деліктоздатного суб'єкта, за вчинення якого закон передбачає юридичну відповідальність.

Щоб визнати ту чи іншу дію правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона його ознаки.

До ознак правопорушення належать:

1. **Суспільна небезпечність або шкідливість** — спричинення шкідливих наслідків чи загроза спричинення таких наслідків (школа може бути моральною, матеріальною чи фізичною);

2. Правопорушення завжди проявляється в поведінці особи — **дії чи бездіяльності**, тобто фактичному протиправному діянню чи протиправному нездійсненню регламентованої законом поведінки. Думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не регламентовані, не є правопорушеннями і відповідно не можуть виступати як підстави для юридичної відповідальності;

3. **Протиправність**, тобто діяння повинно безпосередньо порушувати ту чи іншу норму права. Діяння, не врегульовані законодавством, не вважають правопорушеннями;

4. Правопорушення вчинене за наявності **вини** правопорушника, тобто умисного чи необережного ставлення особи до вчиненого діяння і його наслідків. Про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву;

5. Правопорушення — це діяння **деліктоздатної** особи, тобто здатної нести юридичну відповідальність;

6. **Караність** правопорушення, яка визначена законодавством поряд із визнанням певного діяння протиправним. Для цього потрібно, щоб суб'єкт правопорушення досягнув певного віку, визначеного законом, розумів свої дії та міг ними керувати, тобто необхідною умовою караності є деліктоздатність. Найбільше караність

характерна для кримінальних правопорушень і адміністративних проступків;

7. Причинний зв'язок між діянням і результатом, тобто спричиненням шкідливих наслідків.

Традиційно розрізняють такі основні види правопорушень:

- *дисциплінарні правопорушення* — порушення трудових службових, військових та інших обов'язків, за вчинення яких передбачена дисциплінарна відповідальність;
- *цивільні правопорушення* — вчинені у сфері майнових і окремих немайнових відносин, що регулюються цивільним, трудовим, сімейним, екологічним та іншими галузями права;
- *матеріальні правопорушення* — пов'язані із заподіянням шкоди робітником підприємству в процесі або у зв'язку з виконанням трудових обов'язків;
- *адміністративні правопорушення* — протиправні дії чи бездіяльність, які посягають на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність;
- *кримінальні правопорушення* (злочини і кримінальні проступки) є найтяжчими, найбільш суспільно небезпечними за своїм характером.

За ступенем суспільної небезпеки розрізняють кримінальні правопорушення і проступки.

Існують об'єктивні і суб'єктивні **причини правопорушень**.

Об'єктивні — це конкретні суперечності та неузгодженості вимог до певних суб'єктів у суспільному й державному житті. До таких причин належать економічні та політичні кризи, недоліки в оплаті праці, зберіганні і розподілі матеріальних благ, прорахунки в організації й здійсненні охорони правопорядку, недоліки і прогалини у законодавстві тощо.

Суб'єктивні — це низький рівень правосвідомості та правової культури населення, соціально-психологічні особливості людей, їхні психічні, фізичні недоліки, алкоголізм, наркоманія тощо. Усунення всіх цих причин і є одночасно шляхами попередження правопорушень.

13.2.2. Склад правопорушення

Будь-яке правопорушення має свою структуру, яку називають **складом правопорушення**. Склад правопорушення, який обов'язково закріплений у чинному законодавстві, включає в себе такі елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону правопорушення.

Об'єктом правопорушення можуть бути соціальні цінності чи конкретні блага, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване протиправне діяння. Це можуть бути як матеріальні, так і духовні цінності, які визначаються об'єктами правовідносин. Це може бути: власність, життя, здоров'я людини, державна безпека, порядок управління, гідність особи тощо.

Об'єктивна сторона — включає протиправне діяння, його шкідливий або небезпечний результат, необхідний причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими або соціально небезпечними наслідками. Таке діяння може бути виражене як в активних діях, так і в результаті бездіяльності, коли суб'єкт не виконує зобов'язуючих норм права. Не можуть бути підставою відповідальності думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості. До об'єктивної сторони належать також час, обставини, місце здійснення діяння.

Суб'єктом правопорушення є повністю деліктоздатна фізична або юридична особа. Деліктоздатність дуже тісно пов'язана з віком особи. За різні правопорушення юридична відповідальність настає з різного віку. Так, кримінальна відповідальність має місце тільки стосовно фізичних осіб, і настає за загальним правилом з 16 років, а за особливо тяжкі злочини — з 14 років, за адміністративні правопорушення — з 16 років, за дисциплінарні — з 16 років, а в окремих випадках — з 15 років.

Суб'єктивна сторона правопорушення виражається в психічному ставленні особи до скоєного, куди входять вина, мотиви, мета правопорушення. Вина існує в таких формах: умисел та необережність. Для визнання змісту і спрямованості умислу важливе значення має з'ясування мотиву та мети вчинення злочину. Мотив — це усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити правопорушення. Мета — це бажання особи, яка вчиняє суспільно-небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків.

Мовою нормативно-правового акту

Ознайомтеся з положеннями Кримінального кодексу України, в редакції
від 27.01.2023

Розділ V

ВИНА ТА ЇЇ ФОРМИ

Стаття 23. Вина

Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.
2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.
3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість.
2. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.
3. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте зміст статей 23,24,25 Кримінального кодексу України у вигляді схеми / ментальної мапи. Поділіться напрацюваннями в класі.

2. Розгляньте схему «Склад правопорушення».

Виконайте завдання в парах або групах:

- а) поміркуйте, який логічний зв'язок між елементами складу правопорушення відображений у напрямку стрілок;
- б) чому, на вашу думку, за відсутності хоча б одного з елементів складу правопорушення діяння не буде вважатися правопорушенням?

Схема для визначення протиправності діяння

Практичне завдання до § 12.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

I. Визначте, використовуючи запропоновану вище схему, чи є ці діяння правопорушеннями.

1) Особа, яку обвинувачують у вчиненні злочину, відмовляється давати покази і вимагає зустрічі з адвокатом. 2) Жінка, яка досягла шлюбного віку, не погоджується на пропозицію вийти заміж і вирішує й надалі ігнорувати подібні пропозиції (Україна, наш час). 3) Підприємець зливає каналізаційні та промислові стоки в річку. 4) Чоловік збиває бурульки за допомогою пневматичної гвинтівки. 5) Студентка копіює фотознімок краєвиду зі сторінки своєї подруги в соцмережі, додає до нього своє зображення і викладає на своїй сторінці в інтернетспільноті.

II. Прочитайте статтю 126-1 Кримінального кодексу України: *"Домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, — карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років"*. Спробуйте визначити склад цього правопорушення.

Для закріплення теми «Правомірна поведінка і правопорушення»:

1. Назвіть ознаки правомірної поведінки; ознаки правопорушення; види правопорушень.
2. Застосуйте поняття і терміни правопорушення, вина та підкріпіть їх прикладами.
3. Опишіть суспільно корисну і суспільно шкідливу поведінку.
4. Визначте особливості правомірної, протиправної й індиферентної до права поведінки.
5. Схарактеризуйте форми вини, склад правопорушення.

Non scholae, sed vitae discimus

§ 14. Юридична відповідальність

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- юридична відповідальність • презумпція невинуватості • види юридичної відповідальності • принципи і функції юридичної відповідальності
- обставини, що виключають юридичну відповідальність
- перспективна і ретроспективна відповідальність
- цілі юридичної відповідальності • підстави юридичної відповідальності

«Свобода означає відповідальність, ось чому більшість людей боїться її».

Бернард Шоу, ірландський драматург та політичний активіст

§ 14.1. Поняття і принципи юридичної відповідальності

14.1.1. Відповідальність особи

Відповідальність розуміють як свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, до своїх обов'язків, соціальних норм і загальнолюдських цінностей. Як почуття обов'язку, відповідальність існує в трьох формах часу — в минулому, сучасному і майбутньому. У більшості випадків позитивна відповідальність спрямована на

перспективу, в той час як юридичну відповідальність розглядають тільки в ретроспективі як негативну відповідальність за минулі правопорушення, тому що притягнення до відповідальності за майбутні правопорушення було б абсурдним і безглуздим.

Юридична відповідальність є частиною суспільної (соціальної) відповідальності. Тобто юридична відповідальність інтерпретується як реакція держави (суспільства) на скоєне правопорушення.

14.1.2. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, підстави

Здійснення правопорушень тягне за собою юридичну відповідальність у вигляді застосування до правопорушника заходів державного примусу каральної спрямованості, понесення ними втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру.

У результаті правопорушень виникають охоронні правовідносини, за яких держава має право вживати карні та відновлювальні заходи до правопорушників. Останні зобов'язані нести визначені втрати та відшкодувати потерпілому понесені ним збитки.

Юридична відповідальність — це юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового, від імені держави (суспільства), на підставі закону або іншого нормативного акта, позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які йому належали до факту правопорушення з метою попередження правопорушень у перспективі й відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні та духовні цінності.

Юридична відповідальність характеризується певними **ознаками**:

- а) виникає тільки за наявності правопорушення;
- б) основною підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення;
- в) передбачає примусове позбавлення правопорушника певних соціальних благ (особистих, майнових або духовних);
- г) притягнення до юридичної відповідальності здійснюють спеціально уповноважені на це особи і тільки у відповідності із процесуальними нормами;
- д) визначена нормами права як один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлюючих заходів;
- е) завжди пов'язана з правозастосуванням.

Для притягнення особи до юридичної відповідальності необхідна наявність певних підстав. **Підставами юридичної відповідальності** є: склад правопорушення; деліктоздатність (осудність, дієздатність) суб'єкта, його вік; передбаченість правопорушення нормативно-правовими актами. Всі ці підстави взаємопов'язані й закріплені у законодавстві.

Склад правопорушення характеризується сукупністю таких елементів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона

правопорушення. Відсутність хоча б одного елементу складу правопорушення виключає юридичну відповідальність.

Юридична відповідальність настає лише за факт правопорушення. Будь-яка спроба відступитися від закону, порушити або обійти його, чим би вона не мотивувалася, терпимою бути не може.

Важливою підставою юридичної відповідальності є наявність норми права, що забороняє певний протиправний вчинок і встановлює відповідні санкції. Притягнення до юридичної відповідальності здійснюється на основі акта застосування норми права, в якому індивідуалізовані заходи юридичної відповідальності до конкретного правопорушника (наприклад, рішення суду).

14.1.3. Принципи юридичної відповідальності

Щоб краще уявити собі поняття юридичної відповідальності, необхідно визначити її принципи:

Принцип законності, який означає, що юридична відповідальність може мати місце лише за ті діяння, які передбачені законом, і тільки на підставі закону, у відповідності з процесуальними нормами. Крім того повинен бути встановлений факт скоєння конкретного правопорушення як об'єктивної істини.

Принцип справедливості, який включає основний зміст і передбачає, що за протиправний вчинок відповідає той, хто його здійснив; що застосування санкцій реально відновлює порушене право і відшкодовує завдані збитки; що закон, який встановлює відповідальність чи посилює її, не може мати зворотної сили (ст.58 Конституції України); що недопустимі покарання і позбавлення, які принижують людську гідність; що за одне правопорушення можливе лише одне юридичне покарання (ст.61 Конституції України); що каральна відповідальність повинна відповідати тяжкості скоєного правопорушення; що неможна за проступки встановлювати кримінальні покарання.

Принцип доцільності означає відповідність вибраного по відношенню до правопорушника покарання цілям юридичної відповідальності. Даний принцип передбачає індивідуалізацію державно-примусових заходів в залежності від тяжкості скоєного злочину, особистих властивостей правопорушника; можливість пом'якшення і навіть відмови від застосування заходів відповідальності у випадках, коли її цілі можуть бути досягнуті іншими засобами.

Принцип невідворотності включає в своєму змісті такі вимоги:

- ✓ ні одне правопорушення не повинно залишитися непоміченим державою;
- ✓ швидке і оперативне застосування заходів відповідальності за скоєне правопорушення;
- ✓ висока професійність персоналу правоохоронних органів;

- ✓ ефективність застосованих заходів по відношенню до правопорушників.

Принцип відповідальності суб'єкта права лише за свої вчинки. За думки, якщо вони не проголошені, біологічні чи соціальні особливості, за родинні чи дружні стосунки і тому подібне ніхто нести відповідальності не може. Тобто законодавець повинен встановлювати заходи юридичної відповідальності лише за ті діяння, які за своїми об'єктивними властивостями є суспільно небезпечними.

Принцип відповідальності лише за винні діяння. Все, що скоєне при відсутності в особи вибору, тобто при відсутності волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачити результати своїх вчинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставами юридичної відповідальності бути не може. Крім того, пригадайте такий принцип права **як презумпція невинуватості**: *Особа, яку притягують до відповідальності за скоєння злочину, вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду*. Вперше презумпція невинуватості проголошена у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789), знайшла подальше закріплення в Загальній декларації прав людини (ст. 11), закріплена також у Конституції України (ч. 1 ст. 62), у Кримінальному кодексі України (ч. 2 ст. 2), Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 17).

Принцип **швидкого настання** юридичної відповідальності, без чого вона втрачає свою актуальність і може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, в яких воно було скоєне.

Таким чином, соціальною сутністю юридичної відповідальності є викликана державою природна негативна реакція суспільства (принаймні тієї його частини, волю якої виражає держава) на порушення певних соціальних інтересів, на пошкодження соціальних чи особистих благ.

Виконайте в команді

1. Обговоріть в командах принципи юридичної відповідальності, послуговуючись схемою «Якщо не..., то...». Припустіть, що один із принципів відсутній, не працює. Як це могло б вплинути на загальну ситуацію?

Практичне завдання до § 14.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте співвідношення ознак юридичної відповідальності та її підстав.
2. Поясніть, у чому полягає значення наявності юридичних підстав значення і завдання систематизації нормативно-правових актів.

§ 14.2. Види юридичної відповідальності

14.2.1. Види юридичної відповідальності

На основі різних підстав юридична відповідальність розподіляється на види. Наприклад, за органами, які накладають відповідальність, розрізняють: відповідальність, яку накладають органи державної влади; відповідальність, яку покладають на правопорушника судові й інші органи юрисдикції; відповідальність, до якої правопорушник притягується адміністративними органами (органами державного управління).

Залежно від того, до якої галузі належить юридична відповідальність, який вид правопорушення вчинено (злочин, проступок), виділяють: конституційну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну, матеріальну, кримінальну відповідальність. (Нині дискутують щодо можливості виділення й інших видів юридичної відповідальності: екологічної, процесуальної, фінансової тощо).

Якщо характеризувати кожен з цих видів юридичної відповідальності, то необхідно сказати, що **конституційна відповідальність** настає у випадку вчинення Президентом державної зради або іншого злочину, а також у випадках порушення обов'язків народними депутатами та ін. У багатьох випадках вона поєднується з іншими видами юридичної відповідальності.

Адміністративна відповідальність є видом юридичної відповідальності, яка настає за вчинення адміністративного правопорушення (тобто проступку) і полягає в застосуванні компетентними державними органами (наприклад, судом) чи посадовими особами адміністративних стягнень до винних у їх вчиненні осіб.

Цивільна, або цивільно-правова відповідальність буває договірною та недоговірною. *Договірною* є відповідальність за невиконання чи неналежне виконання умов договору. *Недоговірною* цивільно-правова відповідальність — це відповідальність за заподіяння шкоди внаслідок цивільного правопорушення, у випадку відсутності договірних відносин між порушником і потерпілим.

Унаслідок порушення дисципліни (трудової, військової і т. д.) або невиконання чи неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків настає **дисциплінарна відповідальність**, яка полягає у застосуванні роботодавцем або уповноваженим ним органом заходів дисциплінарного впливу. Розрізняють *загальну дисциплінарну відповідальність* (порушення трудових обов'язків, закріплених загальними нормами трудового права і правилами внутрішнього трудового розпорядку, а також у невиконання законних наказів безпосереднього керівника) і *спеціальну дисциплінарну відповідальність* (передбачена для окремих категорій працівників у дисциплінарних статутах, законах і положеннях, які діють у деяких

сферах (оборони, внутрішніх справ, залізничного, водного і повітряного транспорту).

Для дисциплінарної відповідальності характерне те, що вона має місце у відношеннях підлеглості особи, яка вчинила проступок, органу, який застосував захід дисциплінарного впливу.

Матеріальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, яка також може мати місце у трудових відносинах і полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні протиправними і винними діями. До матеріальної відповідальності може бути притягнуто як *працівників* (наприклад, працівник знищив або зіпсував матеріали, напівфабрикати, обладнання, інструменти тощо), так і *роботодавців* (наприклад, незаконне звільнення, затримка розрахунку при звільненні з роботи, каліцтво працівника під час виконання ним трудових обов'язків та ін.).

Кримінальна відповідальність — це обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, прийняти застосування найбільш суворого заходу державного впливу — кримінального покарання — і стерпіти його юридичні наслідки.

14.2.2. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Не є правопорушеннями і, відповідно, не можуть виступати в якості підстав юридичної відповідальності, діяння хоча зовні і схожі з правопорушеннями, але які не є такими в силу своєї суспільної значимості. До таких діянь чинне законодавство відносить такі:

1. Необхідна оборона

Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідною обороною є дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Перевищенням меж необхідної оборони є умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

2. Уявна оборона

Уявною обороною є дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

3. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення

Не визнаються протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

4. Крайня необхідність

Не є правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

5. Фізичний або психічний примус

Не є правопорушенням дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

6. Виконання наказу або розпорядження

Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

7. Діяння, пов'язане з ризиком

Не є правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації

Не є правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі

чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх кримінально протиправної діяльності. Така особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

9. Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України

Кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України. Не є правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

14.2.3. Функції юридичної відповідальності

Застосовуючи заходи юридичної відповідальності держава прагне досягти певного остаточного результату, який передбачається законодавством. При різних видах юридичної відповідальності можуть бути різні цілі. Наприклад, у кримінальному законодавстві основними цілями покарання є виправлення і перевиховання засуджених, зокрема у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги правил співжиття; попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого (спеціальна превенція; попередження злочинів з боку інших осіб (загальна превенція).

Слід зазначити, що будь-яке покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Це положення закріплене в законодавстві і свідчить про гуманність інституту покарання. Це гарантується тим, що система покарань не знає ні тілесних покарань, ні таких, які ганьблять людину.

Інші цілі переслідуються при цивільно-правовій відповідальності. Тут головне місце займає поновлення втрачених прав, відшкодування завданих збитків, тобто компенсаційна мета.

Метою адміністративного стягнення є, передусім, попередження більш серйозних правопорушень, а також ствердження неминучості покарання за скоєння правопорушення, тобто порушення правових норм, які мають обов'язковий характер. Це порушення різних санітарних правил, правил громадського порядку, військового обліку, паспортного режиму.

Відповідно до зазначених вище цілей юридичної відповідальності можна виділити основні її функції: правоохоронна та виховна. Правоохоронна функція юридичної відповідальності, в свою чергу поділяється на репресивно-каральну (деякі автори називають її штрафною, хоча це не змінює її сутності). Вона свідчить про те, що юридична відповідальність є актом відплати держави по відношенню до правопорушника, а також засобом, який попереджає нові правопорушення. Другим підвидом правоохоронної функції є правовідновлююча, або компенсаційна функція, яка характерна для майнової відповідальності. Стягнення нанесеної шкоди з правопорушника компенсує збитки потерпілої сторони, відновлює її майнові права, про що говорилося раніше.

Що стосується попереджувально-виховної (превентивної) функції, то вона дуже тісно зв'язана з репресивно-каральною. Вона покликана забезпечити формування у громадян певних мотивів, що спонукають дотримуватись норм закону, поважати права і законні інтереси інших осіб. Цілі, конкретизовані у функціях юридичної відповідальності, свідчать про соціальну необхідність юридичної відповідальності, її призначення в правовій системі.

Виконайте в команді

1. Доберіть приклади життєвих ситуацій, коли юридична відповідальність за діяння, зовні і схожі з правопорушеннями, не наставатиме. Обговоріть запропоновані приклади.
2. Укладіть таблицю: «Юридична відповідальність: види, суть, мета».

Практичне завдання до § 14.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Складіть розгорнутий план повідомлення на тему: «Юридична відповідальність: ознаки, підстави, види».
2. Запишіть, який вид відповідальності настане в разі вчинення таких правопорушень: *використання твору без згоди автора; невиплата коштів за договором оренди; неналежне виконання трудових обов'язків; спалювання сухого листа в межах населених пунктів; пошкодження чужого майна; нанесення тяжких тілесних ушкоджень; крадіжка чужого майна; завідомо неправдивий виклик спеціальних служб; проїзд у громадському транспорті без квитка.*

Для закріплення теми «Юридична відповідальність»:

1. Назвіть принципи і функції юридичної відповідальності; види юридичної відповідальності; обставини, що виключають юридичну відповідальність.
2. Застосуйте поняття і терміни юридична відповідальність, презумпція невинуватості та підкріпіть їх прикладами.
3. Опишіть види юридичної відповідальності та підкріпіть їх прикладами.
4. Висловіть судження про перспективну і ретроспективну відповідальність.
5. Схарактеризуйте цілі юридичної відповідальності; підстави юридичної відповідальності.
6. Оцініть особливий характер юридичної відповідальності.

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 15. Законність і правопорядок

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- законність • публічний порядок • правопорядок
- ознаки правопорядку • гарантії законності

«Основу міцного правопорядку складає свобода особи та її недоторканність».

Богдан Кістяківський, український правознавець, громадський діяч

15.1. Поняття і вимоги законності

Вимоги до точного і неухильного виконання законів сформувались ще в сиву давнину. Про це ще стверджували римські юристи, які говорили: "Dura lex, sed lex" (Суворий закон, все одно закон). Система римського права стала юридичною базою законності у сфері майнових відносин, яка пізніше інтегрувалась у більш модернізовані форми, з вимогами реальної рівності перед законом всіх учасників суспільних відносин.

Законність — це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті неухильного дотримання їхніх вимог всіма суб'єктами права.

Вимоги законності співпадають з принципами права з єдиною відмінністю, що вони є лише інструментом, засобом реалізації загальних принципів права.

Основні вимоги законності:

якість закону. Режим законності вимагає, щоб закони були демократичними, в яких недопустиме свавілля держави по відношенню до своїх громадян;
верховенство закону по відношенню до всіх інших правових актів;
єдність розуміння і застосування законів на всій території держави, а також практики їх реалізації всіма суб'єктами суспільних відносин;
рівність всіх громадян в правовому захисті і у виконанні громадянами правових приписів (рівність всіх перед законом і судом) або право громадян на захист;

неминучість відповідальності за порушення вимог закону, всі факти правопорушень повинні бути розкриті, а винні особи мають потерпіти негативну реакцію держави на порушення закону;

єдність законності і доцільності. Їх не можна протиставляти тому, що правові закони самі наділені найвищою мірою доцільності.

здійснення державного нагляду і громадського контролю за дотриманням законів.

Стабільний і ефективний режим законності в суспільстві можливий тільки в умовах рівності всіх людей перед законом і судом. З однієї сторони суб'єкти права зобов'язані в повному обсязі виконувати покладені на них обов'язки, підпорядковуватись вимогам закону. З іншої сторони, держава зобов'язана створити всі необхідні умови для здійснення їхніх законних прав та інтересів. Захист прав громадян здійснюється, в першу чергу, через систему правосуддя. Суди повинні бути незалежними і підкорятись тільки закону, розглядаючи ті чи інші справи.

Основними принципами законності у сучасній державі є:

- 1) єдність, тобто однаковість нормативно-правового регулювання на всій території країни і щодо всіх суб'єктів права;
- 2) доцільність — відповідність законодавства цілям забезпечення прав людини і громадянина, нації і народу, прогресивного розвитку суспільства тощо;
- 3) реальність — гарантування законності всіма дієвими засобами.

15.2. Гарантії законності

Гарантії законності — це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється і, в разі порушення, відновлюється режим законності.

Гарантії законності поділяють на **загальносоціальні** (такі, що залежать від стану всього суспільства чи його окремих сфер, зокрема економічні, політичні, ідеологічні та інші) і **спеціально-соціальні (юридичні)**.

Спеціально-соціальні або юридичні гарантії законності — це передбачені правовими нормами спеціальні засоби впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності.

Юридичні гарантії законності класифікують так:

за метою: превентивні (попереджувальні), що спрямовані на запобігання правопорушенням; відновлюючі, які спрямовані на усунення чи подолання (відшкодування) негативних наслідків правопорушень; штрафні (каральні), полягають в реалізації заходів юридичної відповідальності до правопорушників;

за суб'єктами застосування гарантій: президентські, парламентські, прокурорські, судові, муніципальні, адміністративні, контрольні;

за характером правового наслідку: правотворчі, правороз'яснювальні, правозастосувальні, правореалізаційні;

за зовнішньою формою:

✓ нормативно-документальні — це гарантії законності, передбачені нормативно-правовими чи правоз'ясувальними актами загального характеру);

✓ індивідуально-документальні — це гарантії законності, передбачені правозастосовними актами, спеціально спрямованими на забезпечення охорону та відновлення законності, а також в інтерпретаційних юридичних актах індивідуального характеру);

✓ діяльнісні — виявляються в діяльності певних суб'єктів, що беруть участь у застосуванні правових норм, а також реалізації нормативних та правозастосовних актів, що гарантують законність.

Гарантіями законності також є:

Законодавство — воно є як основою законності, так і його гарантією, оскільки саме законодавство встановлює обов'язок всіх суб'єктів права не порушувати законність;

Діяльність правоохоронних органів — такі органи стоять на сторожі законності, а також сюди ж відносять контроль з боку влади та управління;

Правова культура та правове виховання тобто загальна повага до права, знання змісту його норм і вміння їх здійснювати, а також формування цих якостей шляхом правового навчання, правової пропаганди, юридичної практики, самовиховання тощо.

15.3. Суспільний порядок. Публічний порядок. Правопорядок

У суспільстві діє велика кількість соціальних норм, які упорядковують відносини між людьми, регулюють їх поведінку.

Стан упорядкованості суспільних відносин, що встановлюється в результаті дотримання всіма людьми соціальних норм, називається суспільним порядком.

Відповідно, правопорядок є складовою суспільного порядку, оскільки правові норми становлять найбільший пласт серед соціальних. Правопорядок утверджується там, де реалізована законність і полягає він у верховенстві правового закону і неухильному дотриманні його вимог всіма суб'єктами правовідносин — фізичними, юридичними особами, а насамперед державними органами та посадовими особами.

Правопорядок — стан організованості, впорядкованості суспільного життя, що формується в результаті впливу на нього права і здійснення приписів права всіма суб'єктами.

Публічний порядок — це стан упорядкованості, урегульованості і узгодженості публічно-правових відносин, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави. Категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. Тож публічний порядок є складником правопорядку, його центральною частиною, адже передбачає впорядкованість тих правовідносин, стороною в яких є суб'єкт владних повноважень.

Основні ознаки правопорядку:

- ✓ закладається в правових нормах в процесі правотворчості;
- ✓ спирається на принцип верховенства права і панування закону в сфері правовідносин;
- ✓ встановлюється в результаті реалізації правових норм;
- ✓ створює сприятливі умови для використання суб'єктивних прав;
- ✓ передбачає своєчасне і повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- ✓ забезпечується всіма державними засобами, включаючи примус.
- ✓ вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто скоїв правопорушення;
- ✓ встановлює сувору суспільну дисципліну;
- ✓ передбачає чітку і ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів і служб, передусім правосуддя;
- ✓ створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння для індивідуальної свободи;
- ✓ забезпечується всіма державними засобами, включаючи примус.

Виконайте в команді

1. Обговоріть в командах ваше розуміння поняття «законність» та основні принципи законності. Чому суспільству необхідні гарантії законності?
2. Визначте, як правове виховання може виступати гарантією законності.

Практичне завдання до § 15

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Поясніть, яким є співвідношення понять «публічний порядок і правопорядок».
2. Визначте за якими ознаками можемо стверджувати про наявність правопорядку.

Для закріплення теми «Законність і правопорядок»:

1. Назвіть ознаки правопорядку.
2. Застосуйте поняття і терміни законність, публічний порядок, правопорядок.
3. Опишіть гарантії законності.
4. Схарактеризуйте зв'язок між законністю і правопорядком.

§ 16. Правосвідомість

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правова ідеологія • правова психологія
- правова культура • структура правосвідомості

«Чому люди спрямовують усі свої зусилля тільки на те, щоб заробити побільше грошей, задовольнити свої пристрасті, смачно поїсти? Згадайте, для чого ви прийшли в цей світ. Подивіться, що ви зробили в житті з любові до близького, для духу й світла у світі».

Блаженна мати Тереза, католицька черниця, лауреат Нобелівської премії миру

16.1. Правосвідомість і її складники

Норми права створюються людьми, в них вкладаються людські знання, розум і свідомість. Звернені норми права також до свідомості людей. Отже, правосвідомість — свідомість у галузі права, обов'язковий елемент його виникнення, розвитку і функціонування.

Правосвідомість — це особлива форма суспільної свідомості, сукупність правових понять, ідей, поглядів, почуттів, що виражають ставлення людини або людей до права, його мети, завдань, способів та методів правового регулювання, до правності нормативно-правових актів, окремих нормативних приписів.

У складі правосвідомості розрізняють правову ідеологію та правову психологію.

Правова ідеологія — структурний елемент правосвідомості, який охоплює знання, уявлення, поняття про зміст права, що формуються цілеспрямовано в результаті правового виховання.

Правова психологія — це структурний елемент правосвідомості, що включає правові почуття, настрої, інші емоційні сприйняття правових явищ. Формується цей елемент, як правило, стихійно, тому відображає право поверхнево, проте через нього реалізуються традиції, звичаї, вміння особи критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності тощо.

Види правосвідомості:

а) за суб'єктами — індивідуальна, групова, класова, суспільна, національна;

б) за характером відображення правової дійсності — професійна (наукова, практична), непрофесійна.

16.2. Правова культура

Правова культура є різновидом загальної культури, яка складається з духовних і моральних цінностей, що відносяться до правової дійсності.

До загальних рис правової культури відносяться властивості, притаманні всім видам культури як умови, способу і результату діяльності особи і суспільства, в процесі якої відбувається розвиток людських сил і відносин, самої особи в усій різноманітності її людських виявлень. Особливі риси правової культури пов'язані з правом, правовою системою і іншими правовими явищами.

Правова культура — це знання і розуміння права і правових явищ, а також вміння і навички послуговуватися юридичними засобами для захисту своїх прав та законних інтересів, що знаходить свій вияв в правомірній діяльності і соціально-активній поведінці.

Правова культура є цінністю у тій мірі, в якій дозволяє людям користуватися благами свободи і справедливості, служить забезпеченню гідності особистості, приймає участь у досягненні гідного і достатнього рівня життя.

Знання права розкривають можливості доцільного і розумного його використання для реалізації власних інтересів, задоволення потреб, що виникають у повсякденному житті людини. Знання права створює умови для активної соціальної, політичної, правової діяльності людини.

Правова культура, як і взагалі культура, проявляється в діях особи. Правова культура означає високий рівень участі людей у правовому житті суспільства, здійсненні правової діяльності, відбиває стан законності і правопорядку, рівень правосвідомості. Показчик правової культури — це міра активності суб'єкта права у правовій

сфері, добровільності, сумлінності і принциповості у виконанні вимог нормативних приписів, реальності прав і свобод громадян.

Традиційно правову культуру поділяють за суб'єктами на дві окремі категорії: правову культуру особи і правову культуру суспільства.

Правова культура особи — властивість, що характеризується загальною повагою до права, достатніми знаннями змісту правових норм і вміння їх реалізовувати, а також активною правомірною поведінкою особи в усіх життєвих ситуаціях.

Правова культура суспільства — сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, його дотримання і забезпечення, стан законності і правопорядку.

Рівень досягнутої в суспільстві правової культури суттєво впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми і засоби забезпечення прав громадян, ступінь визнання загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права. Правова культура формує у людей правові якості, озброює їх правовими знаннями про цивілізовані засоби правової комунікації.

16.3. Правовий нігілізм та шляхи його подолання

Правовий нігілізм — це заперечення, ігнорування та негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб. Правовий нігілізм — пряма протилежність правовій культурі, коли більшість людей не знає або не розуміє закону, негативно ставиться до законодавства і необхідності додержувати його, не визнає суспільної цінності права. Правовий нігілізм несумісний з правовою державою, він призводить до порушень правового порядку, зростання злочинності.

В умовах становлення правової держави і громадянського суспільства формування високого рівня правосвідомості і правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин є необхідним.

Певний рівень правової культури досягається за допомогою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних визначають умови розвитку суспільства, а суб'єктивних — правове виховання.

Правове виховання — цілеспрямована, послідовна, систематична діяльність держави і її органів, а також інших суб'єктів з формування певної системи правових знань, вмінь і навичок, правового мислення, правових почуттів — почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, почуття поваги до цінностей, які охороняються правом і законодавством.

Правове виховання здійснюється в певних формах, серед яких основними є: правова освіта (навчання), правова пропаганда, правова просвіта, правова агітація, різні форми правомірної соціально-активної діяльності та ін.

Найбільш ефективною і результативною формою є *правова освіта*, оскільки вона дає певну систему правових знань. Вона здійснюється у закладах освіти різних рівнів. *Правова пропаганда* — це розповсюдження певних правових ідей, законодавства серед великої кількості населення (по телебаченню, радіо, з використанням соцмереж тощо). *Правова агітація* — це розповсюдження правових ідей, знань серед невеликої кількості населення. *Правова просвіта* має обмежені завдання — дати певні знання з тих чи інших питань, роз'яснити чинне законодавство. *Правомірна соціально-активна діяльність чи поведінка* — це така форма правового виховання, яка здійснюється практично в процесі реалізації норм права: використання, дотримання, виконання і застосування.

Виконайте в команді

1. Обговоріть в командах, від чого чи від кого залежить формування правової ідеології та зростання правосвідомості. Поясніть, чому, на вашу думку, правова психологія формується стихійно.
2. Поміркуйте, який вплив у суспільстві може мати поширення правового нігілізму. Як цьому запобігти?

Практичне завдання до § 16

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

5. Запропонуйте способи впливу на якісні показники правової культури особи і суспільства. Що для цього має робити держава, а що – кожен із її громадян?

Для закріплення теми «Правосвідомість»:

1. Назвіть складники правового виховання.
2. Застосуйте поняття і терміни правова ідеологія, правова психологія, правова культура.
3. Опишіть структуру правосвідомості.
4. Висловіть судження щодо умов формування правової культури особи.

**Завдання для формування та перевірки
ключових і предметних компетентностей до розділу 2 «ПРАВО»
(блок «ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»)**

Правові предметні компетентності

Інформаційна	<ol style="list-style-type: none">1. Знайдіть інформацію про походження, сутність та приклади застосування права вето, використовуючи будь-які доступні джерела. Складіть коротку інформаційну довідку, узагальнюючи підібраний матеріал.2. Підготуйте повідомлення про найбільш ефективну на ваш погляд форму правового виховання.3. Доберіть по 2-3 приклади різних видів нормативно-правових актів за юридичною силою. Оформіть таблицю.
Логічна	<ol style="list-style-type: none">1-2. Складіть кросворд «Система права», використавши ключові поняття та терміни теми. Підготуйте на вибір два види завдань до слів кросворду: а) офіційні визначення термінів; б) нестандартно-креативні формулювання завдань.3. Складіть тести для перевірки теоретичних знань із двох (на ваш вибір) тем розділу «Право» (по 12 запитань із кожної теми). Запропонуйте їх в класі. Спробуйте розв'язати тести, складені однокласниками. Порівняйте результати.4. Порівняйте за змістом поняття «система права» і «правова система». Чи є різниця між поняттями «правова норма» і «норма права»; «джерело права» і «форма права»?5. Як співвідносяться правова психологія і правова ідеологія? Складниками якого поняття вони є?
Діяльнісно-процесуальна	<ol style="list-style-type: none">1. Здійсніть тлумачення-з'ясування та тлумачення-роз'яснення норми ч.4 ст.5 Конституції України: «Ніхто не може узурпувати державну владу». Як можна визначити видову належність здійсненого вами тлумачення? Проаналізуйте зміст рішення Конституційного Суду України (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#n54). Як інтерпретує КСУ цей нормативний припис? Яким за видом є тлумачення, котре дає КСУ?2. Доберіть кілька нормативно-правових актів для предметної інкорпорації з питань реалізації права на освіту.3. Порівняйте зміст матеріальної і цивільної відповідальності. Чим вони відрізняються, що у них спільного? Складіть таблицю.
Аксіологічна	<ol style="list-style-type: none">1. Визначте переваги і недоліки правового прецеденту як джерела права.2. Обґрунтуйте свою позицію про те, що виникло раніше: держава чи право?3. Поміркуйте, чим загрожує суспільству і державі правовий нігілізм?4. Як правова культура особи і суспільства впливають на державу?5. Сформулюйте власну пропозицію, як можна зміцнити стан законності правопорядку в Україні.

Блок 2. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Розділ 3. Конституційне право України

§ 17. Поняття конституційного права України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- конституція
- правонаступництво
- предмет конституційного права
- суб'єкти конституційно-правових відносин
- види конституційно-правових відносин
- метод конституційно-правового регулювання
- джерела конституційного права
- ієрархія нормативних актів
- структура Конституції України
- основні властивості Конституції України
- Декларація про державний суверенітет України
- Акт проголошення незалежності України

«Конституція захищає не тільки тих, чиї погляди ми поділяємо; вона також захищає тих, з чиїми поглядами ми не згодні».

Едвард Кеннеді, політик, сенатор, США

§ 17.1. Загальна характеристика конституційного права України

17.1.1. Предмет конституційного права

Конституційне право є системою тісно пов'язаних між собою правових норм, які закріплюють правовий статус особи та порядок і межі здійснення публічної влади. Основною метою конституційно-правового регулювання є захист прав особи та обмеження влади.

Предметом певної галузі права є особливості, обумовлені суспільними відносинами, на регулювання яких спрямовані норми цієї галузі.

Конституційне право регулює суспільні відносини, що складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, культурній тощо. Але у різних сферах життя конституційно-правове регулювання не є однаковим за своїм обсягом. У цьому полягає особливість предмета конституційного права.

Найбільш повно конституційне право регулює політичні відносини, що пов'язані з державним устроєм, здійсненням державної влади, організацією політичної системи суспільства тощо. При цьому в інших сферах життєдіяльності суспільства конституційне право регламентує лише базові суспільні відносини, тобто ті, які визначають зміст всіх інших відносин у відповідній сфері та утворюють фундамент системи суспільних відносин. Так, приміром, в економічній сфері конституційне право визначає засадничі принципи економіки, економічні права людини, форми та об'єкти права

власності тощо. А більш повно правове регулювання економічних відносин здійснюється цивільним та іншими галузями права.

До предмету конституційного права належать групи суспільних відносин, які визначають:

основи правового статусу людини (права людини і громадянина, гарантії їх реалізації);

основи здійснення народовладдя (проведення виборів та референдумів, мітингів та демонстрацій, походів, зібрань та інших форм безпосередньої демократії);

засади організації та функціонування громадянського суспільства (громадських об'єднань, політичних партій, засобів масової інформації, професійних спілок, релігійних організацій, органів місцевого самоврядування тощо);

державний лад (характеристики України як суверенної, незалежної, демократичної, правової та соціальної держави, форму правління, форму державного устрою);

засади організації та функціонування державної влади (статус органів законодавчої, виконавчої та судової влади, порядок їх формування, форми діяльності);

засади та найважливіші суспільні відносини, які виникають в економічній, соціальній, екологічній, культурній, духовній сферах.

З огляду на такий предмет правового регулювання конституційне право є фундаментальною та провідною галуззю в національній правовій системі. Його норми регламентують вихідні засади суспільного та державного ладу, визначають права та свободи людини та громадянина, що в подальшому знаходить свою конкретизацію в інших галузях права. Регламентуючи найбільш значимі суспільні відносини, ця галузь права дає орієнтири правового регулювання в усіх сферах життєдіяльності.

17.1.2. Метод правового регулювання в конституційному праві

Метод правового регулювання — це специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою правових засобів. В юридичній науці розрізняють диспозитивний та імперативний методи правового регулювання.

Імперативний метод	Диспозитивний метод
Застосовується до відносин підпорядкування (субординації), в яких суб'єкти є нерівними по відношенню один до одного. Поведінка суб'єктів є чітко регламентованою. Для цього методу правового регулювання характерно застосування таких юридичних засобів як припис (наприклад, ч. 2 ст. 19 Конституції «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України») та заборона (наприклад, ч. 6 ст. 17 Конституції України «На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом»).	Це метод певної координації. Тут сторони рівні і самі визначають свою поведінку в межах правових норм. Для цього методу характерно застосування такого юридичного засобу як дозвіл. Прикладом застосування диспозитивного методу в сфері конституційно-правового регулювання може виступити конституційне визначення прав і свобод людини і громадянина (наприклад, ч. 1 ст. 35 Конституції «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання»).

Конституційно-правове регулювання суспільних відносин ґрунтується переважно на імперативних засадах. Це пояснюється природою тих суспільних відносин, які регулюються нормами конституційного права (предметом конституційного права). Більшість з них — це публічні владні відносини, в яких присутні суб'єкти, які виступають від імені держави та виражають суспільний інтерес і наділені владними повноваженнями.

Диспозитивний метод при цьому знаходить своє застосування під час конституційно-правового регулювання суспільних відносин в межах громадянського суспільства, в якому суб'єкти є рівними, а також під час регламентації прав та свобод людини та громадянина.

17.1.3. Джерела конституційного права

У загальному розумінні *джерело права* — це форма його існування. Галузі конституційного права має органічну систему та ієрархічну структуру джерел. Це означає, що різні джерела конституційного права взаємопов'язані між собою, визнаючи при цьому найвищу юридичну силу Конституції та верховенство закону серед правових актів та інших джерел.

Основним джерелом конституційного права України є нормативно-правові акти, які вважаються оптимальною формою правового регулювання суспільних відносин. *Нормативно-правовий акт як джерело конституційного права* характеризується такими основними рисами: 1) видається в межах компетенції відповідного державного органа; 2) повинен відповідати актам вищих органів публічної влади; 3) набуває обов'язкової сили, як правило, не раніше його оприлюднення, якщо інше не передбачено Конституцією та законами України.

Нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили і основним джерелом конституційного права є Конституція України. Наступну сходинку в ієрархії джерел конституційного права посідають закони України. Вони виступають первинною основою регулювання найважливіших суспільних відносин. Сфери життєдіяльності, що підлягають врегулюванню саме на законодавчому рівні, визначені у статті 92 Конституції України. Також саме Конституцією визначений особливий порядок ухвалення і набуття чинності законами України.

Мовою нормативно-правового акту

Конституція України, редакція від 01.01.2020 р.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;

- 3) права корінних народів і національних меншин;
 - 4) порядок застосування мов;
 - 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
 - 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
 - 7) правовий режим власності;
 - 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
 - 9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
 - 10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
 - 11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
 - 12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
 - 13) територіальний устрій України;
 - 14) судоустрій, судочинство, статус суддів; засади судової експертизи; організація і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань; порядок виконання судових рішень; засади організації та діяльності адвокатури;
 - 15) засади місцевого самоврядування;
 - 16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
 - 17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
 - 18) правовий режим державного кордону;
 - 19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
 - 20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;
 - 21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;
 - 22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.
- Виключно законами України встановлюються:**
- 1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;
 - 2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
 - 3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;
 - 4) порядок використання і захисту державних символів;
 - 5) державні нагороди;
 - 6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;
 - 7) державні свята;
 - 8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.
- Законом України оголошується амністія.

Особливим видом законів є кодекси, які найбільш повно і систематизовано регулюють відповідну царину правовідносин. У сфері конституційного права найбільш вдалим прикладом є **Виборчий кодекс України**, який регулює питання проведення виборів в Україні.

Наступними в ієрархії нормативних актів як джерел конституційного права України є акти органів виконавчої влади та Президента України — це **постанови Кабінету Міністрів України** та **Укази Президента України**. Коло правотворчих повноважень цих суб'єктів обмежено Конституцією України. Ні Президент, ні Уряд не в праві ухвалювати акти з питань, що підлягають врегулюванню законом, крім того, їхні акти мають прийматися у спосіб та на виконання законів, і мають відповідати законам.

Значну питому вагу в системі джерел конституційного права мають **інші підзаконні нормативно-правові акти**, які видає Центральна виборча комісія України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади.

Джерелами конституційного права є також **акти органів місцевого самоврядування**. Це можуть бути акти місцевих референдумів; статuti територіальних громад; рішення зборів громадян за місцем проживання; рішення громадських слухань; рішення органів самоорганізації населення; нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування, прийняті на підставі статті 144 Конституції України.

За допомогою актів місцевого самоврядування реалізуються функції й компетенція територіальних громад, місцевих рад, сільських, селищних, міських

Одним з основних джерел конституційного права є **міжнародний договір** — *укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права акт нормативного характеру, що містить норми конституційного права*. Конституція України у статті 9 визначає, що єдиною умовою для визнання міжнародного договору джерелом національного права є надання Верховною Радою України згоди на його обов'язковість. До таких джерел належать, беззаперечно, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права, Європейська конвенція щодо захисту прав та основоположних свобод тощо.

Певну значення у регулюванні конституційних відносин в Україні мають **правові звичаї**. При цьому їх роль є значно вужчою відносно інших джерел конституційного права. Звичаї можуть застосовуватися лише тоді, коли вони не суперечать законодавству, договору, моральним засадам суспільства.

Загальними ознаками звичаю як джерела права є: 1) загально-визнане правило поведінки, яке склалося внаслідок неодноразового, тривалого, одноманітного застосування; 2) необов'язковість формаль-

ної фіксації звичаю в юридичних документах; 3) відсутність законодавства, що регулює такі відносини.

Виконайте в команді

1. Укладіть та зобразіть графічно ієрархічну піраміду джерел конституційного права, розташувавши на вершині умовної піраміди Конституцію України.
2. Обговоріть ймовірну ситуацію, для розв'язання якої знадобиться звернення до Статті 92 Конституції України. Зверніть увагу на те, що ні Президент, ні Уряд не в праві ухвалювати акти з питань, що підлягають врегулюванню законом, а також на те, що у відповідності зі Статтею 144 Конституції України рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Практичне завдання 17.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

Напишіть короткий есей за однією з тем (на вибір)

1. Чому конституційне право є фундаментальною галуззю права в національній правовій системі?
2. Яке місце посідає закон в системі джерел конституційного права?

§ 17.2. Конституційно-правові норми та їх особливості

17.2.1. Конституційно-правові норми — первинний елемент системи конституційного права України

Конституційне право як елемент національної системи права має власну структуру. **Конституційне право є системою правових норм, які регулюють однорідні специфічні види суспільних відносин, які складають предмет правового регулювання цієї галузі.**

Конституційно-правову норму традиційно розглядають як первинний елемент системи конституційного права України. Поняттям «конституційно-правові норми» охоплено не лише норми конституції, але і всіх нормативно-правових актів та інших джерел права, які мають своїм призначенням регулювання суспільних відносин, які складають предмет галузі конституційного права. **Норма конституційного права — це загальнообов'язкове правило поведінки, що регулює суспільні відносини.**

Конституційно-правовим нормам, як і нормам інших галузей права, притаманні свої характерні властивості, які відрізняють їх від інших. Так, виділяють як загальні (притаманні всім нормам права), так і спеціальні, властиві виключно нормам конституційного права, властивості.

Юридичні ознаки всіх правових норм

загальний (неперсоніфікований) характер — без зазначення конкретного адресата, поширюється на всіх, хто стає учасником відносин, урегульованих нормою; розрахована на багаторазове застосування за певних життєвих обставин;

обов'язковість для учасників правового спілкування, на яких вона розрахована; не підлягає обговоренню з огляду на доцільність;

зовнішньо виражається в особливих формах — фіксується у вигляді приписів у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових звичаях, правових прецедентах тощо; чітко визначає права і обов'язки учасників правовідносин, а також юридичну відповідальність (санкції), що застосовується у разі їх порушення; розрахована на те, щоб адресати мали можливість передбачити наслідки своєї поведінки;

має визначену структуру — складається із взаємопов'язаних елементів: гіпотези, диспозиції, санкції; разом з іншими нормами утворює систему права;

забезпечується всіма заходами державного впливу, включно з примусом — держава створює реальні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права; застосовує засоби переконання, осуду, примусу до бажаної поведінки, зокрема, ефективні санкції у разі невиконання вимог норми права.

Специфічні ознаки, які властиві виключно конституційно-правовим нормам:

а) їх особлива важливість і значимість, оскільки вони регулюють фундаментальні суспільні відносини;

б) загальний характер більшості норм, що надто часто не лише виключають, але й передбачають видання на їх основі ще й інших норм — роз'яснюючих, конкретизуючих і розвиваючих ці загальні норми;

в) наявність значно більшої, ніж в інших галузях права, кількості таких видів правових норм, як норми-декларації, норми-принципи, норми-цілі, норми-програми, норми-визначення тощо;

г) перевага в них імперативного (владного) характеру правового регулювання, на відміну від диспозитивного;

д) вища юридична сила більшості цих норм, наділених у своїй дії пріоритетом над іншими правовими нормами;

е) особлива структура цих норм, часта відсутність в них таких елементів правових норм, як гіпотеза (тобто умова застосування норм) і особливо санкція;

є) особливий порядок і процедура прийняття, внесення змін і скасування цих норм порівняно з іншими правовими нормами. Зазначені ознаки дають уявлення про особливості конституційно-правових норм.

Конституційно-правові норми, як і будь-які інші правові норми, досить різноманітні, але мають також свої специфічні риси. Цю специфіку можна прослідкувати за класифікацією цих норм.

За територією дії розрізняють *загальнодержавні* конституційно-правові норми, які діють на території всієї України; *регіональні*, які діють на території Автономної Республіки Крим та *місцеві* (локальні), які діють в окремих адміністративно-територіальних одиницях.

За методом правового регулювання норми конституційного права поділяються на *імперативні* та *диспозитивні*. Більшість конституційно-правових норм є імперативними.

До *імперативних* належать норми, які надають суб'єктам державно-правових відносин тільки один варіант своєї поведінки, без права вибору. Так, ч. 4 ст. 82 Конституції України встановлює, що «Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України».

Диспозитивні норми дають можливість суб'єктам конституційно-правових відносин обирати варіант своєї поведінки з урахуванням вказаних у нормі умов і обставин. Так, наприклад, частина 1 статті 72 Конституції України встановлює, що «Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією».

За характером приписів (характером диспозиції), що містяться в конституційно-правових нормах, вони поділяються на *уповноважуючі, зобов'язуючі та забороняючі*.

Уповноважуючі норми закріплюють право суб'єктів конституційно-правових відносин виконувати певні дії, визначають межі їх повноважень. Такий характер мають норми, які встановлюють компетенцію усіх державних органів. Наприклад, відповідно до частини 2 статті 89 Конституції України «Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань».

Зобов'язуючі норми закріплюють обов'язки відповідних суб'єктів діяти певним чином або утриматися від певних дій. Традиційно до цієї групи належать, в першу чергу, норми, які закріплюють конституційні обов'язки громадян захищати Вітчизну, неухильно додержуватися Конституції України і законів України, не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, сплачувати податки, шанувати державні символи (статті 65-68 Конституції України) тощо. До цієї групи відносять також норми, які встановлюють обов'язки органів державної влади: «Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів» (ч. 4 ст. 94 Конституції України).

Забороняючі норми встановлюють неприпустимість відповідних суб'єктів порушувати правові приписи. Наприклад, «Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється» (ст.126 Конституції України).

За терміном дії конституційно-правові норми поділяються на *постійні* та *тимчасові*. Більшість норм конституційного права України є постійними, оскільки строк їх дії невизначений. Тимчасові норми містяться у розділі XV «Перехідні положення» Конституції України (наприклад, в пунктах 4, 9 – 10).

17.2.2. Структура конституційно-правових норм

Традиційно вважається, що структура норми конституційного права України — це внутрішня побудова норми конституційного права, зміст якої визначає характер юридичних взаємозв'язків її основних елементів: гіпотези, диспозиції та санкції в трьох модифікаціях: «гіпотеза — диспозиція — санкція», «гіпотеза — диспозиція», «диспозиція».

Отже, структура норми конституційного права не завжди представлена гіпотезою, диспозицією та санкцією одночасно. У нормах конституційного права часто відсутня гіпотеза або санкція. Елементи норми конституційного права України часом важко виокремити в конкретно об'єктивованій нормі права. Вони не завжди чітко структуровані. При цьому санкціям норми конституційного права властива низка особливостей, що зумовлюються специфікою предмета конституційного права. Санкціям конституційного права властиве профілактичне, відновлювальне, організуюче та виховне призначення.

Норми конституційного права не тотожні статті конституційного нормативно-правового акта. Одна конституційна норма може бути об'єктивованою у кількох статтях. У той же час, одна стаття може вміщувати кілька конституційно-правових норм.

Гіпотеза норми конституційного права — це структурний елемент норми, що визначає умови та обставини правила вольової поведінки та діяльності, які виражаються в мірі дозволеної й належної поведінки суб'єктів конституційного права, або умови перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі. Через гіпотезу норма конституційного права, абстрактне правило поведінки, конкретизується щодо часу, місця, обставин і кола суб'єктів, на які поширюється дія норми конституційного права. Гіпотези конституційно-правової норм містяться в статтях 26, 30, 56, 62, 82, 111 та інших Конституції України. Зокрема, стаття 111 Конституції України визначає, що Президент України може бути усунений з поста парламентом у порядку імпичменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Розрізняють *прості* та *складні* гіпотези. **Прості гіпотези** називають одну умову або обставину, наявність якої викликає реалізацію прав, передбачених гіпотезою норми. Наприклад, відповідно до частини 2 статті 82 Конституції України: «Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу». **Складні гіпотези** вміщують дві чи більше умови або обставини, наявність яких є необхідною для дії норм. Так, відповідно до частини 2 статті 103 Конституції України: «Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні

протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою».

Диспозицію норми конституційного права розглядають як центральний елемент її структури, що визначає саму модель правила вольової поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права (незалежно від їх волі) й містить правовий припис про їх діяльність в умовах, передбачених гіпотезою. Зокрема, частина 1 статті 80 Конституції України встановлює: «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп». У залежності від характеру правового припису, диспозиція може бути **уповноважуючою, зобов'язуючою та забороняючою**, про що йшла мова у попередньому підрозділі.

Під санкцією норми конституційного права зазвичай розуміють елемент її структури, що містить правовий припис про міру конституційно-правової відповідальності суб'єктів конституційного права. **Більшість конституційних норм не містять санкції.** Так, санкції норм конституційного права містяться в статтях 32, 56, 60, 81, 90, 111, 126 Конституції України тощо. У санкціях часто встановлюються загальні принципи відповідальності і підпорядкованості (напр., відповідальність народного депутата за невиконання принципу несумісності посад), внаслідок чого ці норми є обов'язковими. Також, вони часто мають *відсильний характер*, оскільки, виступаючи як міра конституційної відповідальності, знаходять своє вираження в інших галузях права — адміністративному, кримінальному, цивільному тощо. Наприклад, відповідно до частини 1 статті 65 Конституції України «...шанування її державних символів є обов'язком громадян України». Як вбачається, це положення є конституційним обов'язком кожного, хто постійно проживає на території України, але воно не містить правового припису за неповажне ставлення до державних символів. Водночас, з метою запобігання неповажного ставлення до державних символів законодавець встановив кримінальну відповідальність за наругу над державними символами (ст. 338 Кримінального кодексу України), незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні (ст. 339 Кримінального кодексу України).

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте графічно **класифікацію конституційних норм** чи **структуру норми конституційного права України** (на вибір) за різними критеріями у вигляді таблиці, схеми, інфографіки тощо.

Практичне завдання 17.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Порівняйте загальні ознаки правових норм і специфічні ознаки норм конституційного права. Зробіть висновки.
2. Доберіть додаткові приклади норм конституційного права у таких модифікаціях: «гіпотеза — диспозиція — санкція», «гіпотеза — диспозиція», «диспозиція».
3. Доберіть приклади уповноважуючих, зобов'язуючих та забороняючих диспозицій серед норм конституційного права.
4. Доберіть приклади конституційних норм, санкцію за порушення яких передбачено в інших нормативно-правових актах. Скористайтеся допомогою вчителя / вчительки.

§ 17.3. Конституційно-правові відносини та їх види

17.3.1. Поняття, сутність та особливості конституційних правовідносин

Конституційно-правові відносини — це нормативно визначені суспільні відносини, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів конституційного права, або ж незалежно від їх волі як результат певного стану чи статусу, й породжують конституційні права і обов'язки учасників цих відносин.

Великою мірою специфіка конституційних правовідносин проявляється через їх класифікацію та структурні елементи — *суб'єкти, об'єкти, зміст*.

Особливості конституційно-правових відносин вбачаються у тому, що вони пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів, зокрема, з реалізацією державними структурами владних повноважень, з розподілом влади між цими структурами і взаємодією органів влади, з встановленням правового статусу особистості, функціонуванням інших суб'єктів політичного процесу.

Сутність конституційних правовідносин має й інші прояви. Так, конституційні норми реалізуються здебільшого не ізольовано, а у тісному зв'язку з нормами інших галузей права, тому й виникає складне сплетіння конституційних та інших видів правовідносин. Відповідно до статті 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. На підставі цієї норми виникають конституційні правовідносини між державою та, зокрема, громадянами, у яких держава бере на себе зобов'язання забезпечити захист вільної конкуренції та інші умови безперешкодної підприємницької діяльності, а громадянин вправі обирати вид такої діяльності, легалізувати її у встановленому законом порядку. Однак, для реалізації цієї норми необхідний розвиток конституційних

правовідносин на галузевому рівні (у цьому випадку — в господарському праві).

17.3.2. Класифікація конституційних правовідносин

За регулятивними функціями:	установчі, правовстановлювальні та охоронювальні.
За формою:	правовідносини у власному розумінні та правові стани.
За змістом:	матеріальні і процесуальні.
За характером дій суб'єктів:	активного та пасивного типу.
За часом дії:	тимчасові (термінові) та постійні (безтермінові).

Залежно від того, якою є *регулятивна функція*, виконувана конституційними нормами, виникають установчі, правовстановлювальні та охоронювальні відносини.

До **установчих** належать, передусім, загальні конституційні правовідносини, які виникають на основі конституційних принципів, статутарних, дефінітивних та інших загальнорегулятивних норм та є проявом установчого характеру Конституції. Вони опосередковують основи конституційного ладу, виражають особливі правові стани суб'єктів конституційного права, найбільш значимі соціальні зв'язки між ними.

Правовстановлюваними є такі відносини, в яких їхні суб'єкти здійснюють права та виконують обов'язки, встановлені нормою конституційного права. Вони виступають переважно як конкретні правовідносини з формулюванням суб'єктивних прав та юридичних обов'язків їх учасників. Їхньою метою є реалізація учасниками прав та обов'язків, встановлених правовою нормою. У цьому виді правовідносин проявляється динамізм суб'єктів конституційного права, відбувається дійсне поєднання конституційних норм із суспільною практикою.

Основною метою **охоронювальних** правовідносин є забезпечення охорони конституційно-правового припису. Такі відносини виникають як реакція держави на неправомірну поведінку суб'єктів правовідносин, за їх допомогою реалізуються заходи юридичної відповідальності.

За формою конституційні правовідносини поділяються на **правовідносини** у власному розумінні та **правові стани**. У перших чітко визначені права та обов'язки суб'єктів, а у других — хоч і чітко виділяються самі суб'єкти, зміст їх прав та обов'язків конкретно не визначено і виходить з великої кількості конституційних норм. До таких видів відносин належать, зокрема, громадянські стани (громадянство, іноземство тощо), статус Автономної Республіки Крим у складі України, статус столиці тощо.

За змістом конституційно-правові відносини поділяють на матеріальні та процесуальні. **Матеріальні** правовідносини складаються в процесі реалізації матеріальних норм конституційного права, коли реалізуються права та обов'язки які складають зміст

правовідносини. Такі відносини виникають, наприклад, у процесі реалізації більшості норм другого розділу Конституції України, присвяченого правам, свободам й обов'язкам людини та громадянина. **Процесуальні** відносини виникають, відповідно, при реалізації процесуальних конституційних норм; вони носять похідний, вторинний характер, адже складають собою певну формалізовану процедуру, спрямовану на реалізацію суб'єктами своїх прав та обов'язків. Особливо велика кількість такого роду відносин виникає під час реалізації форм безпосередньої демократії (вибори, референдуми), під час реалізації органами держави своїх повноважень (законодавчий процес, процедура усунення Президента України з поста в порядку імпічменту тощо).

За характером дій суб'єктів виділяють конституційні правовідносини активного та пасивного типу. **Конституційні правовідносини активного типу** виникають на основі зобов'язальних норм та вимагають від зобов'язаних суб'єктів вчинення на користь уповноважених суб'єктів певних дій, без яких інтереси уповноважених суб'єктів не можуть бути задоволені. Так, відповідно до частини третьої статті 143 Конституції України органам місцевого самоврядування можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. Для реалізації органами місцевого самоврядування делегованих повноважень норма Конституції зобов'язує державу фінансувати здійснення цих повноважень за рахунок коштів Державного бюджету та передавати органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності. У **конституційно-правових відносинах пасивного типу**, що виникають на підставі уповноважуючих та забороняючих норм, певні дії вчиняються самою уповноваженою особою, а від зобов'язаної особи вимагається одне — утримуватися від певної поведінки, тобто зобов'язана особа не повинна вчиняти будь-яких активних дій. Прикладом такого виду відносин можуть слугувати відносини, що виникають на підставі частини першої статті 32 Конституції України, яка закликає всіх суб'єктів права утриматися від втручання в особисте і сімейне життя людини.

За часом дії конституційні правовідносини розподіляються на тимчасові та постійні. **Тимчасові** правовідносини діють протягом певного терміну, що встановлений відповідною правовою нормою. Вони виникають у результаті реалізації конкретних норм та припиняються виконанням закладених у нормі прав та обов'язків. До тимчасових, як правило, належать правовідносини, пов'язані з виборчим процесом, проведенням референдуму тощо. **Постійні** правовідносини не обмежені у часі, однак це не означає, що вони вічні — їх припинення може бути викликане іншими юридичними фактами. Наприклад, смерть громадянина припиняє відносини

громадянства. Зокрема, до постійних конституційних правовідносин належать всі відносини, пов'язані із правовими станами.

17.3.3. Структура конституційних правовідносин

Конституційні правовідносини мають свою структуру, тобто внутрішню взаємоузгоджену систему діалектично пов'язаних основних складових елементів — суб'єктів, об'єкту та змісту правовідносини, а також спосіб зв'язку між цими елементами.

Суб'єктний склад — одна з особливостей конституційно-правових відносин. Деякі з суб'єктів конституційно-правових відносин (народ, нація, територіальні утворення) не виступають суб'єктами правовідносин в інших галузях права. Значущість і особливість суб'єктного складу конституційних відносин підкреслюється навіть назвами розділів Конституції: чимало з них за назву мають найменування того чи іншого учасника конституційних правовідносин — «Верховна Рада України», «Президент України», «Конституційний Суд України».

Слід розрізняти поняття «*суб'єкт конституційного права*» та «*суб'єкт конституційних правовідносин*». **Суб'єкт права** — це потенційний учасник правовідносин. Він має суб'єктивне право та фактичну можливість вступити у правовідносини та вступить у них при настанні відповідних юридичних фактів, але на даний момент не бере безпосередньої участі у відповідній правовій взаємодії. Так, наприклад, Президент України є беззаперечним суб'єктом конституційного права, але не завжди він є учасником конкретних конституційних правовідносин, приміром, щодо усунення його з поста в порядку конституційної процедури імпічменту.

Об'єкти конституційних правовідносин як їх структуроутворюючий елемент, являють собою вищі соціальні цінності, які знайшли конституційне закріплення. Це є матеріальні, духовні та інші блага, що задовольняють або можуть задовольняти інтереси, потреби та цілі суб'єктів конституційного права та з приводу яких ці суб'єкти вступають у правовідносини та здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Отже, це є явища, з якими норма конституційного права пов'язує поведінку учасників правовідносин. У такий спосіб об'єкти конституційних правовідносин відіграють важливу роль у забезпеченні зв'язку між їх учасниками, в реалізації ними своїх інтересів, потреб та цілей, надаючи таким відносинам цілеспрямований характер. До основних об'єктів конституційно-правових відносин належать: *основи конституційного ладу; людина, її права та свободи; народний суверенітет; державна влада; місцеве самоврядування; державна територія* тощо.

Зміст конституційно-правових відносин складає юридичний зв'язок між суб'єктами у формі *прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права*. Ці права і обов'язки, їх

наявність зумовлюють соціальну поведінку учасників та відрізняють правові відносини від неправових. Таким чином, конституційно-правові відносини виступають формою юридичних зв'язків між суб'єктами правового спілкування, що є одночасно результатом дії норм конституційного права як норм вищої юридичної сили та прямого механізму дії.

17.3.4. Суб'єкти конституційних правовідносин

Суб'єкти конституційного права, аби стати суб'єктами конституційних правовідносин, повинні мати відповідну *правосуб'єктність*, що включає сукупність таких елементів: *правоздатність* (зумовлена правовими нормами спроможність та можливість суб'єкта мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки), *дієздатність* (зумовлена правовими нормами спроможність суб'єкта своїми усвідомленими діями набувати суб'єктивних прав та юридичних обов'язків та здійснювати їх), *деліктоздатність* (спроможність суб'єкта нести юридичну відповідальність за свої діяння).

До числа суб'єктів конституційно-правових відносин належать:

індивіди: громадяни, іноземці, особи без громадянства. Всі вони користуються на території держави відповідними конституційними правами, несуть певний обсяг обов'язків;

спільності людей: народ як суверен та єдине джерело влади у державі; нація (як титульна, так і національні меншини); населення окремих територіальних одиниць (населення областей, районів, територіальні громади міст, селищ та сіл);

об'єднання громадян: політичні партії, громадські об'єднання, професійні спілки, трудові колективи, релігійні організації, органи самоорганізації населення тощо;

державно-територіальні утворення: сама держава, автономії, області, міста тощо;

органи публічної влади: органи державної влади та органи місцевого самоврядування; окремим статусом в цій групі користуються депутати представницьких органів держави та місцевого самоврядування;

міжнародні органи та організації (Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Європейський суд з прав людини тощо).

17.3.5. Об'єкти конституційних правовідносин

Конституційні правовідносини не обмежуються наявністю лише суб'єктів, що мають права та обов'язки. Більш детальному вивченню правових відносин сприяє визнання наявності в їх структурі об'єкта, який визначає сенс поведінки суб'єктів. Під **об'єктом правовідносин розуміють те, на що спрямоване конкретне суб'єктивне право та відповідний йому юридичний обов'язок з метою задоволення інтересів, потреб та цілей суб'єктів правовідносин.** Діяльність суб'єктів конституційних правовідносин завжди спрямована на визначений об'єкт цих правовідносин, що передбачений

конституційно-правовою нормою. Одночасно об'єкт конституційно-правових відносин надає цій діяльності цілеспрямований, усвідомлений характер та відіграє необхідну структуроутворюючу роль щодо інших елементів правовідносин.

Об'єкт правовідносин повинен містити в собі зацікавленість суб'єктів цих правовідносин, має забезпечувати реалізацію та захист законних прав та інтересів учасників правовідносин, оскільки сам сенс вступу в юридичні відносини полягає для його суб'єктів у тому, щоб набути прав, реалізувати наявні права, щоб цим змінити баланс своїх прав і обов'язків. До числа об'єктів конституційних правовідносин можуть бути віднесені головним чином вищі соціальні цінності, які набувають рівня конституційного закріплення і знаходять відображення у конституційних принципах. До об'єктів конституційно-правових відносин належать такі явища реальної дійсності, як: *поведінка людей, діяльність органів держави і місцевого самоврядування, а також політичних партій та громадських об'єднань, державна територія, публічна влада, суверенітет, права людини, майнові та немайнові блага та інші матеріальні, духовні, соціальні цінності, з приводу яких суб'єкти конституційних правовідносин вступають у ці правовідносини і на використання чи охорону яких спрямовані суб'єктивні конституційні права та юридичні обов'язки цих суб'єктів.*

17.3.6. Зміст та характер конституційних правовідносин

Конституційно-правові відносини виникають із практичної діяльності відповідних суб'єктів правових зв'язків і обумовлені їхньою соціальною поведінкою. Саме тому в єдиному змістові конституційно-правових відносин умовно виділяють **юридичний зміст**, який включає у себе *права та обов'язки суб'єктів*, та **матеріальний зміст**, що виражений в їхній *фактичній поведінці*. При цьому юридичний зміст по відношенню до матеріального виступає правовим засобом забезпечення та формування останнього.

Юридичний зміст конституційної правовідносини тісно пов'язаний з конституційно-правовою нормою, оскільки саме в ній формулюються суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин. *Суб'єктивне право* — належна суб'єкту права можливість (свобода) на свій розсуд задовольняти передбачені об'єктивним правом інтереси, потреби та цілі. Належне суб'єкту право тому називається суб'єктивним, оскільки саме від волі суб'єкта залежить, як ним скористуватися. І тут слід звернути увагу на два аспекти. По-перше, сказане свідчить про те, що конституційні правовідносини носять вольовий характер, оскільки саме від волі суб'єкта залежить порядок та спосіб реалізації свого права. Але **воля суб'єкта є тут вторинною по відношенню до волі законодавця, сформульованої ним у правовій нормі**. Саме тому поведінка суб'єктів

окреслюється рамками правової норми. З цього випливає другий аспект реалізації суб'єктивних прав суб'єктами конституційних правовідносин: для людини і громадянина як суб'єкта перелік прав є невичерпним і відсутність у законодавстві прямої заборони є, по суті, сформульованим суб'єктивним правом, що може бути реалізоване; а для органів публічної влади як суб'єктів конституційних правовідносин суб'єктивні права зумовлені та обмежені чітким вичерпним переліком законодавчо закріплених повноважень. *Юридичний обов'язок* — передбачена законодавством та охоронювана державою необхідність належної поведінки суб'єкта правовідносини. Обов'язки можуть бути загальними і поширюватися на всіх без виключення учасників конституційних правовідносин, можуть поширюватися на певні групи учасників або бути індивідуалізованими.

Матеріальний зміст конституційної правовідносини становить фактична поведінка сторін, зумовлена їхніми інтересами, потребами та цілями. Метою всього конституційно-правового регулювання є намагання урівняти матеріальний зміст правовідносин з його ідеальною формою — юридичним змістом, щоб фактичні відносини склались саме у спосіб, передбачений відповідною нормою права. Це сприятиме утвердженню реальності Конституції як Основного Закону та стабілізації конституційного ладу.

Конституційні правовідносини, як і будь-які інші правові відносини, мають *характер взаємодії* між своїми суб'єктами. Реально правові відносини виникають лише в ході взаємодії сторін — учасників правовідносин, залежать від їхньої ініціативи, соціальної (правової, політичної) активності, і тому конституційні правовідносини — завжди продукт взаємодії їх сторін. Лише їх дії наповнюють правовідносини реальним змістом, поза взаємодією учасників правовідносини втрачають будь-який сенс.

Виконайте в команді

1. Наведіть по кілька прикладів суб'єктів конституційних правовідносин та доберіть приклади, коли суб'єкт конституційного права не виступає суб'єктом конституційних правовідносин.
2. Зобразіть графічно структуру конституційних правовідносин. Скористайтеся додатковими джерелами інформації та власним життєвим досвідом.

Практичне завдання 17.3

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть приклади конституційних правовідносин різних видів, класифікуйте їх.
2. Визначте, у чому полягає особливість суб'єктного складу конституційних правовідносин.
3. Поясніть, як ви розумієте твердження «воля суб'єкта є тут вторинною по відношенню до волі законодавця, сформульованої ним у правовій нормі».

§ 17.4. Конституція України. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України

17.4.1. Загальна характеристика Конституції України

Ухвалення 28 червня 1996 р. Конституції України стало вирішальним кроком на шляху становлення незалежної Української держави, що ознаменував якісно новий період у розвитку суспільства і держави і найбільш значущий етап у реформуванні правової системи.

Конституція України — основоположний акт установчої влади Українського народу, що встановлює основи державного та суспільного ладу, має вищу юридичну силу та характеризується прямою дією своїх приписів.

Україна, за Конституцією, проголошується суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. У цьому положенні Статті 1 в найбільш концентрованій формі виражені сутнісні характеристики Української держави. Норма, що закріплює це положення, є не стільки нормою-визначенням, яка встановлює справжній, сьогоdnішній характер української державності, скільки виступає в якості норми-програми, що обумовлює шляхи розвитку держави і суспільства. Ця норма визначає весь зміст Конституції, задає її основні параметри, вона є своєрідним фундаментом для інших норм, норм-принципів, що закріплюють в Розділі I основи конституційного ладу.

Конституція України є кодифікованою розгорнутою конституцією і складається з **преамбули, основної частини, прикінцевих та перехідних положень**. Структурними підрозділами основної частини Конституції виступають **розділи**, поділені на **статті**, які, своєю чергою, можуть ділитися на **частини** (в тексті статті вони виділені абзацами), а останні — на **пункти**, які мають цифрову індексацію. Прикінцеві положення складаються тільки з статей, а перехідні положення поділяються на частини.

Преамбула Конституції не містить правових норм, однак встановлює виключно важливі політико-правові ідеї, розгорнуті в основній частині. Перш за все в ній закріплена ідея народного суверенітету, установча роль Українського народу («Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу ... приймає цю Конституцію ...»), потім виражені історичні, правові, духовні і моральні підстави виникнення України як суверенної держави (багатовікова історія українського державотворення, право українського народу на самовизначення, Акт проголошення незалежності України, відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями) і, нарешті, вказані

цілі прийняття Конституції (забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави). Крім того, в преамбулі Конституції підкреслюється, що вона є Основним Законом України, причому саме України, а не Української держави, тобто, Конституція є Основним Законом не тільки держави, а й суспільства. Це принципово важливе положення, що дозволяє усвідомити сутність і роль Конституції в життя України.

Перший розділ закріплює фундаментальні принципи конституційного ладу України: утвердження і забезпечення прав і свобод людини як головний обов'язок держави; єдиного громадянства; народо-владдя; здійснення державної влади на засадах поділу на законодавчу, виконавчу і судову; визнання і гарантування місцевого самоврядування; верховенства права; прямої дії норм Конституції України; політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги та ін.

Одним з центральних положень Конституції, які зумовлюють її демократичний зміст, є ідея проголошення людини, її життя і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю в Україні. Це ключова норма Конституції отримує свою деталізацію в **II розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»**.

Основні засади здійснення прямої демократії встановлюються **III розділом «Вибори. Референдум»**. Наступні розділи закріплюють систему державних органів України, основи їх організації та діяльності («Верховна Рада України», «Президент України», «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», «Правосуддя», «Конституційний Суд України»).

Два розділи присвячені територіальній організації України та особливому статусу її автономного утворення. Розділ **IX «Територіальний устрій України»** визначає принципи територіального устрою та систему адміністративно-територіального устрою України, а розділ **X «Автономна Республіка Крим»** встановлює конституційний статус останньої.

У розділі **XI «Місцеве самоврядування»** закладені основи організації та системи місцевого самоврядування в Україні. Розділ **XIII «Внесення змін до Конституції України»** встановлює порядок внесення змін до Основного Закону України. Розділ **XIV «Прикінцеві положення»** — найкоротший. Він складається всього з двох статей і визначає момент вступу Конституції України в силу (28 червня 1996 р.) і проголошує цей день державним святом — Днем Конституції.

Призначення розділу **XV «Перехідні положення»** полягає в тому, що визначити порядок і терміни введення в дію окремих конституційних норм, виконання яких з моменту вступу Конституції в силу неможливо з різних причин правового, організаційного, матеріального та іншого характеру.

В правовій системі України Конституція України займає особливе місце. Вона володіє такими властивостями, які виділяють її з числа звичайних законів.

Юридичні властивості Конституції України

Це єдиний акт, що діє в масштабі України, який має таке найменування. Конституція Автономної Республіки Крим діє в межах цього автономного утворення, приймається Верховною Радою АРК і затверджується Верховною Радою України звичайним законом.

Конституція України має установчий, основоположний характер. Український народ за допомогою конституції засновує основи суспільного і державного устрою. Положення Конституції є первинними відносно норм інших правових актів України. Це означає, що при прийнятті Конституції, а також при внесенні до Основного Закону змін і доповнень, законодавець не обмежений діючими законами і підзаконними актами, яким можуть не відповідати введеним новелам. Якраз навпаки, — при затвердженні таких змін ці акти повинні бути скасовані або приведені у відповідність з конституційними нововведеннями.

Конституція України — єдиний в правовій системі акт, який регулює суспільні відносини в усіх сферах суспільного життя. Жоден закон, а тим більше підзаконний акт не має такого широкого предмета правового регулювання і жоден акт не визначає в цих сферах вихідні засади суспільного життя.

Всі закони та підзаконні акти в Україні приймаються на основі Конституції України. Конституційні норми і принципи виступають як своєрідний правовий фундамент системи права. Поправки, внесені до Конституції, передбачають внесення змін до поточного законодавства в разі його невідповідності конституційним нормам.

Конституція України має вищу юридичну силу, яка полягає в тому, що всі нормативні акти в Україні не повинні суперечити конституційним положенням. Якщо ж таке протиріччя буде встановлено, то норми, які не відповідають приписам Основного Закону, повинні бути в порядку, визначеному законом, приведені у відповідність з Конституцією або скасовані.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Пряма дія конституційних норм в Україні означає, що вони повинні застосовуватися судами, іншими правозастосовними органами і за відсутності або наявності пробілів, деталізуючих їх законів та інших нормативних актів.

Конституцію України відрізняє особливий ускладнений порядок її перегляду та внесення змін і доповнень. Цей порядок детально регламентований в розділі XIII Конституції. На відміну від звичайних законів, що вимагають для її прийняття простої більшості голосів від конституційного складу Верховної Ради України, для внесення змін і доповнень до Конституції необхідно, за загальним правилом кваліфікована більшість (не менше двох третин голосів від конституційного складу Верховної Ради України). При цьому Конституція України встановлює два різних порядку для внесення поправок до відповідних розділів Основного Закону.

Крім того, Конституція, забезпечуючи максимальну правову охорону прав людини і державного суверенітету, встановлює, що зміни Основного Закону неможливі, якщо вони передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України. Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Верховна Рада України розглядає законопроект про внесення змін до Конституції України тільки за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту зазначеним вище вимогам. Таким чином, Основний Закон забезпечується особливою правовою охороною.

Прийняття Конституції України передувало ухваленню важливих актів в процесі національного державотворення, серед яких Декларація про державний суверенітет України 1990 року та Акт проголошення незалежності України 1991 року.

17.4.2. Декларація про державний суверенітет України

Декларація про державний суверенітет України проголосила 16 липня 1990 року державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Декларація складається з десяти розділів, що охоплюють основні питання, які стосуються існування держави як політичної організації Українського народу. Зокрема в розділі I «Самовизначення української нації» встановлюється, що Україна розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого **невід'ємного права на самовизначення**, здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Розділ II присвячений засадам здійснення народовладдя. Тут зазначено, що **громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.** Наступний розділ присвячений питанням здійснення державної влади. Декларація закріплює у ньому, що Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя та забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Крім того, встановлюється принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Четвертий розділ Декларації врегульовує питання громадянства. Всім громадянам гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією та нормами міжнародного права, визнаними Україною. Держава забезпечує **рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.**

Важливим є розділ V, який встановлює територіальне верховенство. Зазначається, що **територія України в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди, Україна самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.**

Важливою сферою забезпечення державного суверенітету є **економічна самостійність**, якій присвячений VI розділ Декларації. Важливими положеннями тут є закріплення **виключного права**

Народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Україна самостійно створює банкову (включаючи зовнішньо-економічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю. Україна забезпечує захист всіх форм власності.

Сьомий розділ Декларації присвячений **екологічній безпеці**. Тут Декларація закріплює право України самостійно встановлювати порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів. Також зазначається, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Важливим у становленні кожної держави є **культурний розвиток**. У відповідному розділі Декларації зазначається, що Україна є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Крім того, зазначено, що Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Останні два розділи присвячені питанням **безпеки і міжнародних відносин**. Відповідно закріплено, що Україна має право на власні Збройні Сили та має власні внутрішні війська та органи державної безпеки. Як суб'єкт міжнародного права Україна здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Детальніше з текстом Декларації про державний суверенітет України ви можете ознайомитися за покликанням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

17.4.3. Акт проголошення незалежності України

Акт проголошення незалежності України ухвалений **24 серпня 1991 року**. Це невеличкий за обсягом політико-правовий документ, яким проголошено незалежність України та створення самостійної української держави — України, територія якої є неподільною і недоторканною.

Мовою нормативно-правового акту

ПОСТАНОВА
Верховної Ради Української РСР
Про проголошення незалежності України
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 38, ст.502)
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,
- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави - УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
24 серпня 1991 року

Акт проголошення незалежності України став історичним документом та поворотним пунктом у становленні української державності. Він був підтриманий 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі (понад 90% голосів громадян, що взяли участь в голосуванні).

Наповнення цього Акту реальним змістом відбувається і через ухвалення Конституції та законів України, і через роботу органів державної влади та місцевого самоврядування, і через щоденну працю кожного громадянина України.

Особливої важливості цей документ набув під час агресії проти України тієї держави, для якої українська незалежність споконвіку становила загрозу режиму. Розпочата нею 2014 року війна є саме війною за незалежність України, що особливо підкреслює значущість цього Акту в нашій історії та правовій системі.

17.4.4. правонаступництво України

Після проголошення незалежності вагому роль відіграв Закон України «Про правонаступництво України», який складався з 9 статей, що врегульовували найважливіші питання початкового моменту новітньої історії України як незалежної держави. Він запобігав «правовому вакууму» на період до ухвалення Конституції України, визначав правомочність діяльності державних органів і відомств, державний кордон, підтверджував міжнародні зобов'язання України та правонаступництво прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки. Громадянами України визнавалися «усі громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України».

Мовою нормативно-правового акту

Закон України «Про правонаступництво України»
(ухвалено 12 вересня 1991 р., чинний від 5 жовтня 1991 року)
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>

Стаття 5. Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

Стаття 6. Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України.

Стаття 7. Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки.

Надалі, після прийняття Конституції України, подібні за значущістю акти, які визначають напрямки розвитку держави, ухвалювали у формі законів про внесення змін до Конституції України. Так, після Революції Гідності та під час війни знаковим стало ухвалення 2019 року змін, зокрема, до Преамбули Конституції, якими встановлено, що Конституція прийнята **«підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»**. У такий спосіб парламент від імені Українського народу на найвищому юридичному рівні визначив місце України в світі та її зовнішньополітичний курс.

Виконайте в команді

Укладіть короткий перелік властивостей Конституції України, які відрізняють її від інших нормативно-правових актів. Доберіть до кожної з цих властивостей відповідну статтю Конституції України, яка розкриває і закріплює її.

Практичне завдання 17.4

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте призначення преамбули, перехідних та прикінцевих положень Конституції України.
2. Сформулюйте визначення поняття «державний суверенітет», користуючись основними державотворчими актами України.
3. Укладіть назви запропонованих нормативно-правових актів у правильній хронологічній послідовності:
Конституція України; Декларація про державний суверенітет України; Закон України «Про правонаступництво України»; Акт проголошення незалежності України.

Для закріплення теми «Конституційне право України»:

1. Назвіть предмет конституційного права, суб'єкти конституційно-правових відносин, метод конституційно-правового регулювання, джерела конституційного права.
2. Укладіть коротке пояснення для учнів 5 класу про Основний Закон, застосувавши поняття «конституція» в юридичному та лінгвістичному сенсах.
3. Опишіть структуру Конституції України.
4. Поясніть значення терміна «правонаступництво».
5. Оцініть Конституцію як Основний Закон держави.
6. Проаналізуйте Декларацію про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України.
7. Наведіть приклади нормативно-правових актів, що належать до галузі конституційного права.

§ 18. Загальні засади конституційного ладу України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- державні символи • державна мова • національні меншини
- форма правління • форма територіального устрою • форма політичного режиму

«Конституція держави має бути такою, щоб не порушувати конституцію громадянина».

Станіслав Єжи Лец

§ 18.1. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України

18.1.1. Поняття конституційного ладу

Конституційний лад втілює в конституційно-правову практику найважливіші, загально визначені суспільні цінності, що зумовлюють правовий статус особи, демократичні процедури формування, організації й функціонування державної влади, взаємодію різних її органів та діяльність інститутів громадянського суспільства.

Конституційний лад — це заснована на конституційно закріплених засадах та реально існуюча система організації держави та суспільства.

Нормативно сутність конституційного ладу в Україні визначається змістом I, III і XIII розділів Конституції.

Розділ I «Загальні засади» закріплює основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких виконує роль юридичного підґрунтя для інших конституційних положень. Цей розділ — змістовний стрижень Конституції, значна частина його норм є нормами-принципами, які визначають основи розвитку держави та суспільства в нашій країні. Розділ III «Вибори. Референдум», розвиваючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Положення цього розділу Конституції є основою механізмів здійснення народовладдя. Нарешті, в розділі XIII «Внесення змін до Конституції України» засвідчено фундаментальний характер Конституції України як Основного Закону, його найвищу силу. Він містить положення про внесення змін до названих трьох розділів Конституції, що конкретизують вимогу Конституції про виняткове право народу визначати й змінювати конституційний лад в Україні.

За формою конституційний лад становить собою систему основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією України, основних видів організації і діяльності

держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин, насамперед визначає передбачену Конституцією України форму держави: за характером державного устрою і державного правління — унітарну республіку і демократію — за формою політичного режиму.

18.1.2. Форма правління

Форма правління — це спосіб організації вищої влади, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні.

Головною ознакою форми правління є статус глави держави. Залежно від нього сучасні держави поділяються за формою правління на дві групи — монархії та республіки.

Республіка — форма правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються громадянами на певний строк, або формуються представницькими установами, обраними громадянами.

Тобто громадяни беруть участь у формуванні вищих органів влади. Переважна більшість держав світу сьогодні мають республіканську форму правління (більш як 140 із 200). Конституція України (ч. 1 ст. 5) також закріплює **республіканську форму правління України**.

Загальними ознаками республіканської форми правління є: виборність глави держави та інших вищих органів державної влади на певний строк; здійснення державної влади не за власним правом, а за дорученням народу; відповідальність органів державної влади; взаємна відповідальність людини і держави.

У парламентській республіці уряд формується парламентським шляхом, несе перед парламентом політичну відповідальність. Сформований із представників партій парламентської більшості, уряд через цю більшість фактично контролює і спрямовує діяльність парламенту. За змішаної форми державного правління уряд формується спільно президентом і парламентом.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність.

Ознаками парламентської республіки є:

- 1) здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр-міністра;
- 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесення реальної компетенції до уряду;
- 3) формування уряду парламентом за участі глави держави, яка зазвичай є майже номінальною;

- 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом;
- 5) право глави держави розпустити парламент, котре, як правило, ефективно контролює уряд;
- 6) підписання актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром.

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана — **парламентсько-президентська**, або **президентсько-парламентська** — форма республіканського правління. Типовою ознакою такої форми правління є поєднання елементів президентської і парламентської республік, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Як і в президентській республіці, тут глава держави обирається, як правило, на загальних виборах і юридично та реально наділяється великими повноваженнями, особливо у сфері виконавчої влади, іноді навіть очолює її. Уряд формується, як і в парламентській республіці, за участі парламенту й несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду — основна ознака змішаної республіканської форми правління.

Виходячи з аналізу Конституції України, можна зробити висновок про **парламентсько-президентську форму правління** в Україні. При цьому, Президент України, який заміщає пост шляхом загальних прямих виборів, наділений широким колом повноважень, у тому числі бере участь у формуванні складу Кабінету Міністрів України, пропонуючи парламенту кандидатури Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України, а також у визначених випадках може достроково припинити повноваження Верховної Ради України. Однак визначальний вплив на уряд здійснює Верховна Рада України, затверджуючи його склад та програму діяльності. Для України як парламентсько-президентської республіки характерним є те, що юридичну відповідальність уряд несе перед парламентом і складає повноваження перед новообраним парламентом.

18.1.3. Форма територіального устрою

Згідно 2 статті Конституції України, основного закону держави, Україна за **формою державного устрою є унітарною державою, суверенітет якої поширюється на всю її територію.**

Територія будь-якої держави поділяється на певні частини, що сприяє організації здійснення публічної влади. За допомогою територіального устрою визначається організація території держави, її складові частини та правовий статус кожної, а також їх співвідношення з державою в цілому.

Поняття територіального устрою охоплює не лише територіальний поділ держави, а й обумовлений функціями держави і проведений з урахуванням природно-історичних, економічних, національних та інших особливостей поділ території держави на окремі частини, згідно з яким будується система органів державної влади та місцевого самоврядування.

Територіальний устрій необхідний для здійснення найрізноманітніших державних функцій. Відповідно до територіального устрою будується система державних органів та самоврядних органів на місцях. Він також сприяє збалансованому розвитку всієї території; створенню сприятливих умов для задоволення матеріальних, соціальних та культурних потреб громадян тощо.

Державна територія України поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Адміністративно-територіальна одиниця — це компактна частина єдиної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Систему адміністративно-територіального устрою згідно з частиною першою статті 133 Конституції України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. Згідно зі статтею 134 Основного Закону України Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Для неї як адміністративно-територіальної одиниці України не характерні державний суверенітет, власне громадянство та інші ознаки держави.

18.1.4. Форма політичного режиму

Форма політичного режиму характеризує способи здійснення публічної влади, ті методи, які органи державної влади та місцевого врядування застосовують для здійснення впливу на суспільні відносини. Крім того, політичний режим характеризує ступінь залученості народу до здійснення управління державними і місцевими справами, порядок формування представницьких органів влади.

Конституція проголошує Україну демократичною державою. Тільки Український народ має повноваження змінювати конституційний лад в державі, ніхто не може узурпувати державну владу, органи влади діють у межах та у спосіб, визначеними Конституцією та законами України.

Держава відповідає перед громадянами за свою діяльність. Громадяни шляхом проведення виборів формують органи влади.

Антиподом демократичному політичному режиму є режим авторитарний, і як крайня його форма — тоталітарний режим. За встановлення такого політичного режиму вся повнота влади зосереджена в руках однієї особи або групи осіб. Вибори або не проводяться, або мають формальний характер. Права людини за такого режиму обмежені.

Виконайте в команді

1. Зобразіть графічно загальну структуру поняття «форма держави» у вигляді асоціативного куща, ментальної мапи чи кластера
2. Візуалізуйте форму держави Україна, використавши символічні зображення, доповніть створену вами схему номерами відповідних статей Конституції України.

Практичне завдання 18.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть статті Конституції України, які підтверджують і конкретизують загальні ознаки парламентсько-президентської республіканської форми правління.
2. Визначте значення територіального устрою для функціонування держави.
3. Сформулюйте перелік ознак України як демократичної держави, доберіть для підтвердження відповідні статті Конституції України.

§ 18.2. Національні меншини. Державні символи. Законодавство про мови

18.2.1. Національні меншини

Відповідно до статті 11 Конституції України держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Український народ становлять громадяни України всіх національностей. Титульною нацією в Україні, звісно, є українці. При цьому до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, що виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Після проголошення незалежності в 1991 році було прийнято Декларацію прав національностей від 1 листопада 1991 року, яка закріпила широкий спектр прав і свобод, зокрема і національних меншин в Україні. Згодом, у 1992 році було прийнято Закон України «Про національні меншини в Україні».

Цими актами Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Встановлено гарантію щодо того, що усі громадяни незалежно від національної приналежності України користуються захистом держави на рівних підставах.

При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини.

Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом. Важливим також є те, що держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення.

18.2.2. Законодавство про мови

Законодавство про мови базується на конституційних положеннях про те, що державною мовою в Україні є українська мова; держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України; держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування (Стаття 10 Конституції України).

У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) встановлено, що статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації.

Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави.

Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом.

Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України.

Кожний громадянин України зобов'язаний володіти державною мовою.

Держава забезпечує кожному громадянину України можливості для опанування державної мови через систему закладів дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, освіти дорослих, а також через підтримку неформальної та інформальної освіти, спрямованої на вивчення державної мови.

18.2.3. Державна символіка

Державні символи є важливим і незаперечним атрибутом сучасної держави. Вони тісно пов'язані з історією національного державотворення, соціально-політичним становищем у суспільстві та державі, ментальністю українського народу, його етнічно-національною ідентифікацією тощо. Символи нації, створені нею у процесі власного державотворення, стають державними в результаті їх закріплення у законах. Державні символи уособлюють державний суверенітет, єдність нації та повагу народу до своєї держави, потребують особливого порядку їх використання та охорони.

Державні символи — це закріплені в конституційному законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, що в лаконічній формі відображають національно-державні та історико-культурні ідеї Українського народу, символізують суверенітет його держави.

Важливість державних символів підкреслюється й тим, що вони є визнаним правовим інститутом як на доктринальному, так і на законодавчому рівнях. Крім того, державні символи є невід'ємною складовою конституційного ладу держави.

Перелік державних символів України визначено у частині першій статті 20 Конституції України. Ними є **Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України**. Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Закони про

державні символи приймаються в особливому порядку — не менш як двома третинами від складу Верховної Ради України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Він є одним із офіційних атрибутів держави, символом її суверенітету. Порядок його офіційного використання регулюється низкою нормативно-правових актів, а саме: Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., указами Президента України «Про День Державного Прапора України» від 23 серпня 2004 р., «Про

Державний Протокол та Церемоніал України» від 22 вересня 2002 р.

Державний Герб України — це встановлений Конституцією України символічний знак, який в графічних і кольорових зображеннях відображає наступництво гербової символіки української державності на різних етапах її розвитку. Постановою Верховної Ради України «Про Державний герб України» від 19 лютого 1992 р. затверджено малий герб України знак Княжої Держави Володимира Великого (тризуб), який має стати головним елементом Великого герба України. Сьогодні використовується тільки Малий герб України.

Зображення Державного Герба України поміщується на печатках органів державної влади, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба.

Державний Гімн України — це конституційно затверджений символ держави, який у музичному виразі уособлює державу, на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського. Правовий порядок використання державного Гімну України зазначено у Законі України «Про Державний Гімн України», який було прийнято 6 березня 2003 р., який встановлює, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України. Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Закон України «Про Державний Гімн України»

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

На виконання конституційного обов'язку щодо шанування державних символів громадянами України спрямовані й положення ч. 1 ст. 338 Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за публічну наругу над державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України. Забезпечення належної охорони та правового захисту державних символів України зміцнює основи конституційного ладу і сприяє його стабільності.

Мовою нормативно-правового акту

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (редакція від 27.01.2023, витяг)
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Стаття 338. Наруга над державними символами

1. Публічна наруга над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України — карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до трьох років.
2. Публічна наруга над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави — карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до двох років.

Виконайте в команді

1. Зобразіть графічно структуру поняття «форма держави».
2. Створіть інфографіку «Державний статус української мови».
3. Поясніть, як ви розумієте твердження «Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави». Порівняйте свої міркування з тими, що запропонували ваші однокласники та однокласниці.

Практичне завдання 18.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Доберіть статті Конституції України, які визначають державну символіку України.
2. Визначте права національних меншин в Україні.
3. Сформулюйте визначення поняття «державна мова».
4. Ознайомтеся зі змістом ч. 1 ст. 338 Кримінального кодексу України, визначте диспозицію та санкцію правової норми.

Для закріплення теми «Загальні засади конституційного ладу України»:

1. Назвіть державні символи України, опишіть їх.
2. Визначте статус державної мови, підтвердіть відповідними статтями нормативно-правових актів.
3. Опишіть форму правління, територіального устрою та політичного режиму України, державні символи України.
4. Поясніть поняття «національні меншини», перелічіть їх права в Україні.

§ 19. Громадянство України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- громадянство • громадянин • іноземець • особа без громадянства
- вихід з громадянства • втрата громадянства
- прийняття до громадянства • поновлення у громадянстві

«Дві тисячі років тому найвищим предметом гордості було "Civis Romanus sum" («Я громадянин Риму»)».

Джон Кеннеді

19.1. Поняття громадянства

Громадянство — двосторонній правовий зв'язок між особою і державою, де обидва суб'єкти мають взаємні права та обов'язки, які становлять зміст громадянства будь-якої держави.

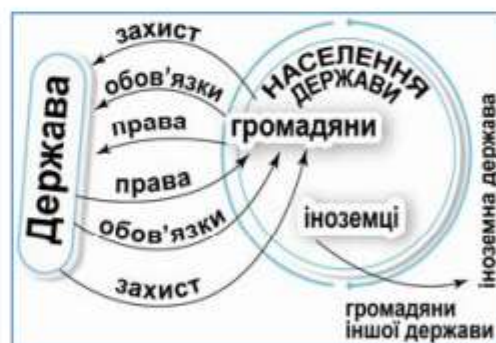
Зміст громадянства, з одного боку, становлять права та обов'язки особи щодо держави, а з іншого — держави щодо особи. При цьому вони виникають та існують у зв'язку із поширенням суверенної влади держави на особу незалежно від місця її перебування — у межах даної держави чи поза її межами. Це, наприклад, закріплено у положеннях Конституції України, відповідно до яких громадянин має неухильно додержуватися законодавства України (ст. 68), а держава спрямовує свою діяльність на забезпечення прав людини (ст. 3) та гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за межами України (ст. 25). Отже, ці взаємні зобов'язання носять персональний характер, вони не припиняються у випадку тривалої відсутності громадянина на території держави або, приміром, економічної неспроможності держави забезпечити громадянину належний рівень реалізації прав та свобод.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) **єдиного громадянства** — громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) **запобігання виникненню випадків безгромадянства;**

3) **неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;**

- 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- 6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

19.2. Підстави набуття громадянства України

Закон України «Про громадянство України» встановив низку підстав для набуття громадянства України. Відповідно до цього Закону громадянство України набувається:

Підстави набуття громадянства України

1) за народженням

Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України.

2) за територіальним походженням

Особа (іноземець або особа без громадянства), яка сама чи хоча б один із її батьків або її дід чи баба, прадід чи прабаба, або її рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України», або яка сама чи хоча б один із її батьків або її дід чи баба, прадід чи прабаба, або її рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), а також її неповнолітні діти мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням.

3) внаслідок прийняття до громадянства

Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх заявою прийняті до громадянства України у разі дотримання встановлених законодавством умов.

4) внаслідок поновлення у громадянстві

Особа, яка припинила громадянство України, є особою без громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном.

5) внаслідок усиновлення

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновлюють громадяни України або подружжя, один із якого є громадянином України, а другий — особою без громадянства, стає громадянином України з моменту набрання законної сили рішенням суду про усиновлення незалежно від того, проживає дитина постійно в Україні чи за кордоном. Така дитина реєструється громадянином України за заявою усиновлювача, який є громадянином України.

Дитина, яка є особою без громадянства або іноземцем і яку усиновлює подружжя, один з якого є громадянином України, а другий — іноземцем, стає громадянином України з моменту набрання законної сили рішенням суду про усиновлення незалежно від того, проживає дитина постійно в Україні чи за кордоном. Така дитина реєструється громадянином України за заявою усиновлювача, який є громадянином України.

6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, над якою встановлено опіку чи піклування і опікуном або піклувальником призначено громадянина України або осіб, одна з яких є громадянином України, а друга — особою без громадянства, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки чи піклування або з моменту набрання законної сили рішенням суду про встановлення опіки чи піклування. Така дитина реєструється громадянином України за клопотанням опікуна або піклувальника, який є громадянином України.

Дитина, яка є особою без громадянства або іноземцем, над якою встановлено опіку чи піклування і опікуном або піклувальником призначено осіб, одна з яких є громадянином України, а друга — іноземцем, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки або піклування чи з моменту набрання законної сили рішенням суду про встановлення опіки або піклування, якщо така дитина у зв'язку із встановленням опіки або піклування не набуває громадянство опікуна чи піклувальника, який є іноземцем. Така дитина реєструється громадянином України за клопотанням опікуна або піклувальника, який є громадянином України.

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і влаштована до закладу охорони здоров'я, закладу освіти або іншого дитячого закладу, адміністрація яких виконує щодо неї функції опікуна або піклувальника, стає громадянином України з моменту влаштування в такий заклад, якщо її батьки померли, позбавлені батьківських прав, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, оголошені померлими або якщо батьки дитини, розлученої із сім'єю, не знайдені. Така дитина реєструється громадянином України за клопотанням

адміністрації закладу, на яку покладено функції опікуна або піклувальника стосовно дитини.

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і виховується в дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї, якщо хоча б один із батьків-вихователів чи прийомних батьків є громадянином України, стає громадянином України з моменту влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу чи прийомної сім'ї, якщо її батьки померли, позбавлені батьківських прав, визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, оголошені померлими або якщо батьки дитини, розлученої із сім'єю, не знайдені. Така дитина реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків-вихователів або прийомних батьків, який є громадянином України.

7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки

Іноземець або особа без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, визнані судом недієздатними, над якими встановлено опіку громадянина України, набувають громадянство України з моменту набрання чинності рішенням про встановлення опіки.

8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий є особою без громадянства, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України.

Дитина, яка є особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий є іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України.

Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, батьки якої перебувають у громадянстві України, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків.

Дитина, яка є іноземцем, один із батьків якої є громадянином України, а другий — іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України.

9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства

У разі визнання батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, а батьком визнано громадянина України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України.

У разі визнання материнства дитини, батько якої є іноземцем або особою без громадянства, а матір'ю визнано громадянку України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України.

У разі встановлення факту батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, якщо батько дитини перебував у громадянстві України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України.

У разі встановлення факту материнства дитини, батько якої є іноземцем або особою без громадянства, якщо мати дитини перебувала у громадянстві України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України.

19.3. Умови прийняття до громадянства

Іноземець або особа без громадянства, який бажає набути громадянства України, може бути прийнятий до громадянства України за певних, визначених законодавством, умов.

Першою з умов є **визнання і дотримання Конституції та законів України**, що засвідчується особою у поданій в установленому порядку заяві про прийняття до громадянства України.

Також відповідна особа без громадянства має **подати декларації про відсутність іноземного громадянства**, а іноземець — **зобов'язання припинити іноземне громадянство**.

Також умовою прийняття до громадянства України є **безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років**. Зазначена умова не поширюється на іноземців і осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті.

Відповідна особа повинна **отримати дозвіл на імміграцію**. Зазначена умова не поширюється на осіб, яких визнано біженцями або яким надано притулок в Україні, та на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України або отримали посвідку на постійне проживання в Україні.

Особа, що прагне набути громадянства України повинна **володіти державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування**. Зазначена умова не поширюється на осіб з інвалідністю, пов'язаною з порушеннями зору, слуху, мовлення.

Також претендент повинен **мати та довести наявність законних джерел існування**. Зазначена умова не поширюється на осіб, яких визнано біженцями або яким надано притулок в Україні.

До громадянства України **не приймається особа, яка вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави; вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином**.

19.4. Підстави припинення громадянства України

Громадянство України припиняється внаслідок **виходу з громадянства України, внаслідок втрати громадянства України та за підставами, передбаченими міжнародними договорами України**.

Громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, *може вийти з громадянства України за його клопотанням*. Вихід з громадянства

України *допускається*, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України.

Вихід із громадянства України *не допускається*, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного Указу Президента України.

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.	2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів.	3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.
---	---	--

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

- а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;
- б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновлювачів унаслідок усиновлення її іноземцями;
- в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;
- г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави.

19.5. Органи, що вирішують питання громадянства

До органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, належать **Президент України, Міністерство внутрішніх справ України та Міністерство закордонних справ України.**

З метою вирішення питань громадянства Президент України приймає **рішення** і видає **укази** про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України, а також **визначає порядок провадження** за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень.

Як допоміжний орган Президента діє *Комісія при Президентові України з питань громадянства*, яка:

1) розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань;

2) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України.

3) контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Міністерство внутрішніх справ України, реалізуючи державну політику у сфері громадянства, здійснює повноваження щодо:

1) прийняття рішень про встановлення, оформлення належності до громадянства України;

2) прийняття заяв разом із необхідними документами щодо прийняття до громадянства України, щодо виходу з громадянства України дітей, перевірки правильності оформлення документів, наявності умов для прийняття до громадянства України і відсутності підстав, з яких особа не приймається до громадянства України, наявності підстав для виходу з громадянства України і відсутності підстав, з яких не допускається вихід з громадянства України, надсилання заяв разом зі своїм висновком на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

3) підготовки подань про втрату особами громадянства України і разом із необхідними документами надсилання їх на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

4) прийняття рішень про оформлення набуття громадянства України;

5) скасування в межах повноважень прийнятих рішень про оформлення набуття громадянства України;

6) виконання рішень Президента України з питань громадянства;

7) видання особам, стосовно яких прийнято рішення про встановлення, оформлення належності до громадянства України, та особам, які набули громадянство України, паспортів громадянина України, тимчасових посвідчень громадянина України, довідок про реєстрацію особи громадянином України тощо.

Міністерство закордонних справ України, посольства та консульські установи України здійснюють такі повноваження:

1) прийняття рішень про встановлення належності до громадянства України;

2) приймають заяви разом з необхідними документами щодо прийняття до громадянства України осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, перевіряють правильність їх оформлення, наявність умов для прийняття до громадянства України і відсутність підстав, за наявності яких особа не приймається до громадянства України, і разом з висновком надсилають на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

3) приймають заяви разом з необхідними документами щодо виходу з громадянства України, перевіряють правильність їх оформлення, наявність підстав для

виходу з громадянства України, відсутність підстав, за наявності яких не допускається вихід з громадянства України, і разом з висновком надсилають на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

4) готують подання про втрату особами громадянства України і разом з необхідними документами надсилають їх на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства;

5) виконують рішення Президента України з питань громадянства;

б) видають особам, стосовно яких прийнято рішення про встановлення належності до громадянства України, особам, які набули громадянство України, паспорти громадянина України для виїзду за кордон, тимчасові посвідчення громадянина України, довідки про реєстрацію осіб громадянами України;

7) перевіряють за заявами осіб, які перебувають за кордоном, належність до громадянства України тощо.

Рішення з питань громадянства можуть бути оскаржені у встановленому законом порядку до суду.

Виконайте в команді

1. Обговоріть правовий принцип єдиного громадянства у законодавстві України.
2. Порівняйте повноваження органів, що вирішують питання громадянства в Україні.

Практичне завдання 19

Застосуйте знання з теми для аналізу правових ситуацій:

Правова ситуація 1. Михайло і Ганна Самолюки постійно проживали в м. Житомир. 24 лютого Михайло з'явився у територіальний центр комплектування та соціальної підтримки за місцем реєстрації. 2 березня 2022 року військовослужбовець Збройних Сил України Михайло Самолюк попросив своїх батьків відвезти його дружину Ганну С. до українсько-польського кордону і супроводити до її родичів у місті Краків, адже Ганна була громадянкою Польщі. Ганна наприкінці квітня 2022 року народила сина. **Чи може син Михайла і Ганни мати українське громадянство? Відповідь обґрунтуйте.**

Правова ситуація 2. Подружжя Дем'янових і їхній 15-річний син Володимир рік тому виїхали на постійне місце проживання в Іспанію. Мама Володимира, перебуваючи у відпустці в Україні, не порадившись ні з чоловіком, ні з сином, подала заяву про вихід їхньої сім'ї з громадянства України. **1. Чи були її дії юридично правильними? 2. Чи не порушено приписи Закону України «Про громадянство України»?**

Для закріплення теми «Громадянство України»:

1. Назвіть умови прийняття до громадянства України; органи, що вирішують питання громадянства.
2. Визначте значення термінів громадянство, громадянин, іноземець, особа без громадянства.
3. Опишіть підстави набуття і припинення громадянства України.
4. Порівняйте вихід з громадянства і втрату громадянства; прийняття до громадянства та поновлення у громадянстві.
5. Оцініть значення права на громадянство.

§ 20. Міжнародне право прав людини

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- міжнародне право прав людини
- теорія поколінь прав людини
- система міжнародного захисту прав людини
- Загальна декларація прав людини

«По суті ми не можемо мати миру або атмосфери, в якій мир буде наростати, якщо не визнаватимемо прав окремих людей і не погодимося, щоб це було основою, яка б була визнана цілим світом».

Елеонора Рузвельт, правозахисниця

§ 20.1. Основоположні права та свободи людини

20.1.1. Історія розвитку міжнародного права прав людини

Міжнародне право прав людини є галуззю міжнародного права, яка націлена на забезпечення та захист прав людини на різних рівнях: міжнародному, регіональному, національному.

Варто відзначити, що до початку епохи Середньовіччя права людини були досить обмеженими. До того ж, їх обсяг залежав від того, до якого суспільного стану належала людина. Наприклад, в цей період ще існувало рабовласництво і раби не мали жодних прав.

У процесі утвердження прав і свобод людини важливу роль відіграли буржуазні революції, основною метою яких була руйнація феодального ладу і затвердження нових суспільних відносин. Принцип рівності був основним гаслом таких революцій. Незалежно від майнового і службового становища усі люди проголошувалися рівними перед законом. За таких умов, провідне місце зайняли права людини. Вважається, що першоосновою всієї системи прав людини стали громадянські й політичні права й свободи, офіційне визнання та нормативне закріплення яких було здійснено на хвилі Американської та Французької революцій.

В XIX столітті з'являються перші міжнародні організації та договори у сфері захисту прав людини. До прикладу, у 1848 році була прийнята Конвенція на захист прав жінок, що стало наслідком послідовної боротьби за ці права. В подальшому, до початку Першої світової війни, окремі питання прав людини включалися у двосторонні і багатосторонні договори між державами.

Однак, основна віха співробітництва у сфері прав людини починається під впливом результатів Першої світової війни. Так, результатом війни стало підписання Версальського мирного договору 28 червня 1919 року, яким, зокрема, були закладені основи інституту міжнародної кримінальної відповідальності за найбільш грубі та масові порушення прав людини.

Для забезпечення виконання положень Версальського договору була утворена Ліга Націй, яка діяла до 1946 року та за її участі було прийнято ряд договорів, присвячених окремим питанням прав людини: Договори про меншини, Конвенція про рабство і ряд конвенцій Міжнародної організації праці, яка була заснована при Лізі Націй.

Після Другої світової війни в 1945 році утворено Організацію Об'єднаних Націй, з прийняттям Статуту якої було започатковано якісно новий етап міждержавних відносин у галузі прав людини. Статут Організації Об'єднаних Націй став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором універсального характеру, перша стаття якого проголосила однією з цілей організації здійснення міжнародного співробітництва «у заохоченні та розвитку поваги до прав людини».

У 1948 році Організація Об'єднаних Націй ухвалила **Загальну декларацію прав людини**, у 1966 році було прийнято **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права** і **Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права**. Ці три нормативно-правові акти називають *Міжнародною хартією* (або Міжнародним біллем) *прав людини*, адже саме в них на міжнародному рівні було затверджено основні громадянські, політичні, соціально-економічні й культурні права, і в такий спосіб встановлено стандарти та ідеали, які і на сьогодні є орієнтиром для більшості країн світу.

20.1.2. Міжнародні стандарти у галузі прав людини: поняття, акти, що їх закріплюють

Після завершення Другої світової війни активно почала формуватись світова система захисту прав людини, адже після численних порушень, які мали місце в той період, людство дійшло висновку, що вказане не має повторитися в подальшому.

Юридичне закріплення на міжнародному рівні міжнародних стандартів прав людини розпочалося у 1945 році у рамках новоствореної Організації Об'єднаних Націй у зв'язку з прийняттям Статуту цієї організації. Преамбула Статуту ООН, зокрема, підкреслює рішуче прагнення народів утвердити віру в основні права людини, а стаття 55 закликає до їх поваги й дотримання стосовно всіх незалежно від раси, статі, мови чи релігії.

Міжнародні стандарти у галузі прав людини — це зафіксовані у міжнародних актах і документах, універсальні принципи та норми, які встановлюють перелік основоположних прав і свобод людини до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави.

Фундаментальною основою стандартів є визнання і дотримання прав і свобод людини, панування закону, принцип верховенства права, загальні правові цінності. Для розуміння наведемо декілька прикладів міжнародних стандартів прав людини: стандарт захисту проти катування, стандарт, який гарантує кожному право на свободу та особисту недоторканність, стандарти прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин.

В юридичній літературі існує декілька варіантів класифікацій міжнародних стандартів у галузі прав людини. Наведемо одну з них:

за суб'єктом їх встановлення: міжнародні (всесвітні, регіональні, двосторонні) та національні;

за юридичною значимістю: формально необов'язкові (декларативні), рекомендаційні, формально обов'язкові;

за ступенем визначеності змісту: абсолютно визначені (у якісному та кількісному вираженні), та відносно визначені (зокрема, якщо застосовуються оціночні поняття).

Уповноваженим суб'єктом на здійснення офіційного тлумачення змісту понять, які використовуються при викладенні міжнародних стандартів прав людини є Європейський суд з прав людини. Варто зазначити, що це тлумачення з плином часу може суттєво змінюватися. Це пов'язано з тим, що стандарти прав людини мають соціальну природу, а тому не є статичними, оскільки мають підтримувати тісний зв'язок із рішеннями національних судів та настроями громадськості.

Зазвичай поняття «стандарти прав людини» пов'язують саме із міжнародно-правовими актами, в яких вони закріплені та які найзагальніше відображають надбання людства у цій площині.

Система міжнародних актів про права людини включає чотири базові категорії договорів:
1. Конвенції загального характеру, що стосуються усіх або значної частки прав людини і прийняті на світовому або регіональному рівні (Пакти ООН, Європейська і Американська конвенції і Африканська хартія);
2. Конвенції з конкретних питань, покликані захищати конкретні права людини і стосуються геноциду, військових злочинів і злочинів проти людяності, а також рабства, торгівлі людьми, примусової праці, тортур, притулку, свободи інформації, особистого життя та соціального страхування;
3. Конвенції про захист груп, що відповідають особливим вимогам окремих груп: біженців, осіб без громадянства, мігрантів, трудящих, жінок, дітей, комбатантів, полонених і цивільних осіб у період збройних конфліктів;
4. Конвенції, що стосуються дискримінації і покликані попередити дискримінацію за ознакою раси або статі або дискримінацію у сферах освіти, праці та зайнятості.

До **основних міжнародно-правових актів**, що встановлюють загальнолюдські стандарти прав і свобод особи, та стосуються правового статусу людини і громадянина і з якими узгоджуються

приписи Конституції і відповідних нормативних актів України, належать:

Загальна декларація прав людини (1948 р.),

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.),

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.),

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами (1950 р.),

Європейська соціальна хартія (1961 р.),

Заключний акт Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.),

Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.),

Документ Копенгагенської наради — конференції з людського виміру НБСЄ (1990 р.).

20.1.3. Основоположні права та свободи людини.

Покоління прав людини

Поняття «права людини» використовується для визначення широкого спектру прав — від права на життя до права на культурну самобутність.

Основоположні права та свободи людини, або як їх ще називають **природні права людини** — це найбільш важливі, невідчужувані права індивіда, які належать йому з народження та з яких виникають всі інші його права як людської істоти, так і члена суспільства.

Одними з головних міжнародних документів, які закріпили основоположні права та свободи людини, є **Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод**.

Ознаками основних прав і свобод людини є:

1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;

2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Це природні, невідчужувані права;

3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;

4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.

До основних прав та свобод людини відносять: **право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечно навколишнє природне середовище, житло, свободу віросповідання, свободу совісті, свободу думки, свободу слова.** Ці права ще називають *негативними*, оскільки вони на противагу від позитивних розвивалися як група прав на незалежність громадян від влади. Варто відзначити, що реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів.

Водночас, разом з людиною, її рівнем розвитку та значенням у соціумі, її права і їх пріоритети постійно змінюються. Традиційним на сьогодні є виділення трьох поколінь прав людини.

Покоління прав людини

- громадянські та політичні права, які виникли найпершими та включають: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на гідність особи, право на недоторканність приватного життя, свобода совісті і свобода думки. Ці права є невідчужуваними та не можуть бути обмежені;

- правами другого покоління є соціально-економічні та культурні права: право на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, медичну допомогу;

- до третього покоління прав людини відносять колективні (солідарні) права: право на мир, безпеку, незалежність (самовизначення народів), на здорове навколишнє природне середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства в цілому.

Права *першого покоління* отримали розвиток в період становлення та закріплення юридичної рівності людей, що відбувалося протягом XVII-XVIII століть, в період руйнації рамок середньовічного суспільства та революційних рухів.

Друге покоління прав людини сформувалося з науково-технічним прогресом XIX століття, в процесі боротьби народів за покращення свого економічного рівня та підвищення культурного статусу. Люди усвідомили, що людська гідність потребує більшого, ніж просто невтручання держави, як передбачено громадянськими і політичними правами. Це покоління виникло як реакція суспільства на несправедливий розподіл благ і усвідомлення потреби в соціальному захисті людини в державі

Становлення *третього покоління* прав людини було пов'язане із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни та національно-визвольним рухом країн, що розвиваються.

Розвиток науково-технічного прогресу в кінці XX і на початку XXI століття призвів до формування четвертого покоління прав людини, яке на цей час ще не сформовано. Це підтверджується тим, що серед науковців немає одностайності щодо переліку прав, які можуть бути віднесені до цього покоління. Узагальнено можна виділити такі: право на евтаназію, зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, інформаційні права. Варто відзначити, що більшість прав четвертого покоління недостатньо врегульовано на рівні законодавства.

20.1.4. Гарантії та механізми захисту прав і свобод людини: поняття і види

Оснoву механізму захисту прав і свобод людини становлять юридичні гарантії.

Юридичні гарантії прав людини — система норм, принципів та вимог, які забезпечують процес дотримання прав та законних інтересів людини.

Гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених міжнародними договорами можливостей до реальної дійсності.

Гарантії прав і свобод людини поділяють на дві основні групи:

1) *нормативно-правові гарантії* — це сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація і захист прав та свобод особистості. В Україні, наприклад, є багато законів, які спрямовані на забезпечення рівноправності і захищеності особи (Закони України «Про

забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року, «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року, «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року та інші);

2) *організаційно-правові гарантії* — це механізм держави, включаючи правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, засоби масової інформації, різні правозахисні організації та ін. Головною організаційно-правовою гарантією в демократичній державі є незалежний суд.

Ефективність організаційно-правових гарантії залежить від якості конституції та інших нормативно-правових актів, тобто від нормативно-правових гарантії. Вони взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Види міжнародно-правових гарантії за формою виразу гарантії:

1) міжнародно-правові акти з прав людини, які за юридичною природою можуть бути нормативними (міжнародно-правові договори з прав людини), правотлумачними (консультативні висновки відповідних міжнародних судових установ), правозастосовчими (рішення міжнародних судів з прав людини);

2) міжнародно-правові процедури, в рамках яких здійснюється діяльність певних міжнародних інституцій у сфері прав людини. До них, зокрема, відносяться різноманітні процедури моніторингу за виконанням державами їхніх зобов'язань і обов'язків з прав людини, міжнародні судові процедури.

Види міжнародно-правових гарантії за безпосередніми цілями:

1) міжнародно-правові засоби охорони прав людини, якими є усі юридичні засоби, що здатні виконувати превентивну функцію і спрямовані на запобігання можливим порушенням прав людини з боку держав. Наприклад, діяльність Ради ООН з прав людини з періодичного моніторингу виконання державами їхніх зобов'язань, а також виконання Радою свого обов'язку «сприяти шляхом діалогу і співробітництва

запобіганню порушень прав людини і швидко реагувати на надзвичайні ситуації у галузі прав людини»;

2) міжнародно-правові засоби захисту прав людини. Йдеться про засоби, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди на шляху їх здійснення, відновлюються порушені права. Так, на підставі рішення Європейського суду з прав людини держава — порушниця повинна виконати низку дій: сплатити потерпілій стороні суму справедливої сатисфакції, вжити певні індивідуальні заходи, спрямовані на відновлення порушеного права, а також заходи загального характеру, спрямовані на усунення перешкод для їх реалізації.

Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є найдетальнішими серед міжнародних документів щодо процесуальних гарантій захисту прав і свобод людини.

Механізм захисту прав і свобод людини — це система юридичних засобів, основна мета яких — захист прав людини.

Механізм захисту прав людини складають як судові органи, наприклад, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини й інші судові органи регіонального значення, рішення яких мають обов'язковий характер, так і контрольні, в тому числі квазісудові органи, такі як, наприклад, Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН проти катувань, Рада ООН з прав людини, які розглядають скарги людей проти держав-учасниць у межах договорів з прав людини. Рішення комітетів є авторитетним тлумаченням розглянутого договору. Вони містять рекомендації для держави-відповідача та встановлюють термін для надання інформації про кроки, зроблені для виконання цих рекомендацій, оскільки прийняті ними рішення зазвичай не мають формальної обов'язковості. Рішення комітету є остаточними та не підлягають оскарженню.

Виконайте в команді

1. Зобразіть графічно систему актів, що закріплюють міжнародні стандарти в галузі прав людини.
2. Обговоріть аргументи «за» та «проти» щодо формування четвертого покоління прав людини.

Практичне завдання 20.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Поясніть, чому основоположні права людини називають природними і негативними.
2. Визначте судові та контрольні органи, які складають механізм захисту прав людини.

§ 20.2. Міжнародний захист прав людини

20.2.1. Загальна декларація прав людини.

Міжнародні договори з прав людини

Як вже було зазначено вище, саме після Другої світової війни сформувалося сучасне розуміння прав людини.

З огляду на те, що Статут Організації Об'єднаних Націй недостатньо чітко визначав основоположні права та свободи людини, тому виникла необхідність прийняття документу, який би конкретизував та уточнював такий перелік. Таким чином 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Загальна декларація прав людини («за» — 40 голосів, «проти» — не було, «утрималися» — 8 делегацій, а саме: Білоруська РСР, Чехословаччина, Польща, Українська РСР, Радянський Союз, Югославія, Південна Африка та Саудівська Аравія). З того часу, щороку, 10 грудня у світі святкується День прав людини.

Декларація має рекомендаційний характер, складається із 30 статей та починається з преамбули, у тексті якої окреслені загальні засади, що визначають причини її проголошення. Фундамент цього документу складають статті 1, 2, які наголошують на принципах гідності, свободи, рівності та братерства. Основний текст Декларації формує чотири блоки.

1) статті 3–11 — проголошують права індивіда, зокрема право на життя й заборону рабства;

2) статті 12–17 — проголошують права індивіда в громадянському й політичному суспільстві;

3) статті 18–21 — проголошують духовні, публічні й політичні свободи, зокрема свободу віросповідання та свободу асоціацій;

4) статті 22–27 — визначають соціальні, економічні й культурні права.

Три останні статті Декларації присвячені обов'язкам індивіда перед суспільством і накладають заборону зловживання правами на шкоду тій меті, яку заклала в них Організація Об'єднаних Націй.

Загальна декларація прав людини є основним установчим документом Організації Об'єднаних Націй та невід'ємною частиною національного законодавства України.

Багато міжнародних правових актів було укладено на основі Загальної декларації прав

Елеонора Рузвельт і Загальна декларація прав людини

людини. Серед них можемо виділити **Міжнародний пакт про громадянські та політичні права** та **Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права**, які були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 та разом з Декларацією утворюють Міжнародний білль про права людини. Україна ратифікувала ці акти у 1973 році.

Варто відзначити, що до Пакту про громадянські і політичні права додається ще два факультативних протоколи. Держави, що підписали перший, надають згоду на розгляд Комітетом з прав людини скарг громадян на порушення їхніх прав. Другий протокол націлений на скасування смертної кари.

Згодом були прийняті й інші договори на міжнародному рівні, які є ключовими у галузі прав людини. Наведемо приклади найбільш значущих з них:

- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;

- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих- мігрантів та членів їх сімей;

- Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;

- Конвенція про права дитини;

- Конвенція про права осіб з інвалідністю;

- Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень;

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання;

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;

- Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Можемо помітити, що міжнародні договори з прав людини поділяються на дві основні категорії: за категорією прав, які передбачаються, а також за категорією осіб або груп осіб, на яких права поширюються.

20.2.2. Міжамериканська та європейська системи захисту прав людини

У сучасному світі налічують три регіональні системи захисту прав людини: *міжамериканську, африканську та європейську*.

Міжамериканська система захисту прав людини діє в межах Організації американських держав. Основні принципи цієї системи викладені в: Статуті Організації Американських держав, Американській декларації прав і обов'язків людини, Міжамериканській

конвенції про права людини (закріплює виключно громадські та політичні права, причому у вужчому обсязі, ніж Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, і лише наголошує на обов'язку вжити заходів щодо реалізації економічних, соціальних, культурних прав), Міжамериканській конвенції по насильницькому зникненню, Міжамериканській конвенції про тортури.

Механізм захисту прав людини складається з двох основних органів: Міжамериканської комісії з прав людини і Міжамериканського суду з прав людини. Комісія вживає заходів щодо досягнення мирного врегулювання, а якщо цього не вдається досягнути, — ухвалює висновок у справі. Ці висновки мають велику моральну вагу і, як правило, враховуються державами, обвинувачуваними в порушеннях прав людини. Суд же є одним із органів, який контролює виконання Міжамериканської конвенції про права людини.

Щодо європейської регіональної системи, то її справедливо можна вважати найбільш розвинутим механізмом захисту прав людини, який складає сукупність норм угод та конвенцій, ухвалених в межах Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу, а також діяльність Європейського Суду з прав людини.

Рада Європи є політичною міжурядовою організацією, яка складається з 46 держав, головною метою діяльності якої є захист прав та свобод людини. Найважливішими документами Ради Європи є Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 року.

Головними органами Ради Європи, які функціонують у сфері захисту прав людини є: 1) Комітет міністрів; 2) Парламентська асамблея; 3) Європейський суд з прав людини.

Також європейська система захисту включає інститут **Комісара Ради Європи з прав людини**, який сприяє здійсненню інформаційно-просвітницької діяльності в сфері прав людини в державах-членах Ради Європи та займається питанням вдосконалення законодавства в галузі прав людини та діяльності національних омбудсменів.

Щодо **Європейського Союзу**, то варто зазначити, що його діяльність спрямована в основному на співробітництво в соціально-економічній сфері. Однак, в Договорі про Європейський Союз, а саме статті 6, сформульовано положення, які закріплюють права людини як невід'ємну частину права Європейського Союзу. Особливе місце в цій системі займає і **Хартія основних прав Європейського Союзу**. Також **Суду Європейського Союзу** належить провідне місце у захисті прав і свобод людини. Його юрисдикція є обов'язковою для держав-членів.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено ОБСЄ (до 1995 року – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено НБСЄ) – регіональна організація, що займається питаннями забезпечення безпеки і стабільності, миру та демократії,

попередження і врегулювання конфліктів мирним шляхом. Об'єднує 57 країн-учасниць, розміщених у Європі, Азії та Північній Америці.

В межах системи ОБСЄ вироблено механізм створення норм з прав людини і контролю за їх виконанням, що впливають із зобов'язань у сфері «людського виміру». Офіційно введений цей термін був в 1989 році в Заключному документі Віденської зустрічі і вживається як загальний термін для всіх питань, що стосуються прав людини й фундаментальних свобод, людських контактів та інших питань гуманітарного характеру, які підпадають під юрисдикцію цієї організації. Україна є учасницею цієї організації від 30 січня 1992 року.

20.2.3. Міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини

За допомогою міжнародного моніторингу здійснення та забезпечення прав людини відбувається вивчення стану дотримання прав людини в певній державі. Метою такого моніторингу є розпізнавання проблем, оцінювання наслідків діяльності, ефективності й результативності міжнародної угоди, а також запобігання конфліктам і спорам в країнах.

Саме Організація Об'єднаних Націй здійснює міжнародний моніторинг у сфері захисту прав людини. Її головним органом, на який покладено здійснення таких функцій, є Рада ООН з прав людини. Резолюція 60/251 Генеральної Асамблеї ООН визначає одну з основних функцій Ради — проведення всеосяжних періодичних оглядів та виконання кожною державою її зобов'язань та обов'язків у сфері прав людини, які забезпечують універсальність охоплення і однакове ставлення до всіх держав, тобто універсальні періодичні огляди. Рада ООН з прав людини проводить загальні дослідження, готує рекомендації та проекти міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини, заслуховує доповіді спеціально створених нею допоміжних органів.

Комітети Організації Об'єднаних Націй — це органи, які сформовані з незалежних експертів, що діють у складі ООН, основним завданням яких є здійснення функцій моніторингу щодо виконання державами міжнародних договорів з прав людини, рішення яких мають зобов'язуючий характер та є обов'язковими для виконання державами-учасницями. Комітети створені відповідно до положень договорів, виконання яких контролюють. Цими Комітетами є: Комітет ООН з прав людини; Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет ООН проти катувань, Комітет ООН з прав дитини, Комітет ООН з прав трудящих мігрантів, Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю.

Комітети оцінюють доповіді про виконання договорів, що подаються країнами-учасниками, складають коментарі і висловлюють за скаргами держав і приватних осіб міркування. Члени комітетів мають право висловлювати особливі думки, що додаються до міркувань.

Також моніторинг у сфері здійснення та забезпечення прав людини проводить **Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)**.

Основні завдання ОБСЄ включають:

- здійснює моніторинг діяльності виконавчих, судових, законодавчих і правоохоронних органів та сприяє їх зміцненню в галузі захисту прав людини й моніторинг злочинів на ґрунті використання мови ворожнечі;
- проводить аналіз законодавства з метою забезпечити його відповідність до прийнятих у межах організації зобов'язань і міжнародних правозахисних норм;
- надає рекомендації щодо дотримання прав людини;
- здійснює обмін передовим досвідом і підтримує зусилля, спрямовані на перевірку забезпечення міжнародних правозахисних норм;
- надає підтримку організаціям громадянського суспільства, що опікуються правами людини;
- надає допомогу в реформуванні правової та виправної системи з урахуванням вимог, що стосуються дотримання прав людини;
- сприяє забезпеченню гендерної рівності.

20.2.4. Система міжнародного захисту прав людини

Систему міжнародного захисту прав людини складають міждержавні органи та організації, метою діяльності яких є реалізація міжнародних стандартів прав і свобод людини та вжиття заходів для їх поновлення в разі порушення.

Усі міжнародні організації можна поділити на дві групи: універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні міжнародні організації — це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. До них відносять Організацію Об'єднаних Націй, яка об'єднує майже всі держави світу.

ООН складається з таких основних органів:

- Генеральна Асамблея ООН (погоджувальні збори всіх держав-членів), Рада ООН з прав людини та його допоміжні органи і механізми;
 - Рада Безпеки ООН і ряд її спеціалізованих механізмів;
 - Економічна і соціальна рада ООН і функціонуюча при ній Комісія зі становища жінок і Постійний форум ООН з питань корінних народів. Готує проекти конвенцій і проводить міжнародні конференції, координує діяльність усіх складових міжнародного механізму захисту прав людини, приймає відповідні резолюції;
- Міжнародний Суд ООН;
 - Секретаріат ООН і його окремі підрозділи (адміністративний орган ООН);
 - договірні (конвенційні) органи з прав людини (наприклад: Комітет з прав людини);
 - деякі спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці. Організація ООН з питань освіти, науки і культури). Саме через ці установи, ООН виконує велику частину своєї гуманітарної роботи;

– тимчасові і спеціальні механізми захисту прав людини, створювані органами ООН.

Генеральний секретар є головним адміністративним директором ООН. Фінансується організація за рахунок добровільних внесків держав-членів.

Також в системі ООН функціонує Верховний комісар з прав людини, який призначається Генеральним секретарем ООН і є його заступником. Він несе «під керівництвом і егідою Генерального секретаря основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй у галузі прав людини». Фактично ж Верховний комісар з прав людини здійснює спільне керівництво діяльністю Центру з прав людини ООН — структурного підрозділу Секретаріату ООН.

Регіональні міжнародні організації — організації, діяльність яких поширюється у межах певного континенту. Найбільш дієздатними регіональними системами захисту прав людини є: міжамериканська, африканська та європейська.

Варто відзначити, що **африканська система** складається з Африканської комісії прав людини та народів, яка є органом Організації Африканської Єдності. Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі та інші шляхи по захисту прав людини та розглядає заяви громадян та юридичних осіб про масові та систематичні порушення прав людини. По ним комісія готує заключення для ОАЄ.

Європейська система діє в рамках Ради Європи і базується ця система в першу чергу на Європейському суді з прав людини. Україна є членом цієї організації з 1995 року.

Європейський суд з прав людини є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами — сторонами Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Згідно з пунктом 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення. Важливо, що Суд не розглядає заяви проти приватних осіб або недержавних інституцій. Тобто, людина може звернутися до Суду зі скаргами на рішення, дії, бездіяльність виключно суб'єкта владних повноважень однієї з держав — сторін Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Можемо зробити висновок, що регіональне співробітництво держав у галузі прав людини не лише доповнює універсальну систему захисту прав людини, а й надає можливості заповнити її прогалини, враховуючи особливості регіону.

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте європейську систему захисту прав людини. Визначте ступінь залученості України до організацій та органів, що складають цю систему.
2. Порівняйте міжамериканську та європейську системи захисту прав людини.

Практичне завдання 20.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Підготуйте повідомлення на тему: «Діяльність ОБСЄ в Україні у сфері моніторингу здійснення та забезпечення прав людини».
2. Проаналізуйте стан виконання рішень Європейського суду з прав людини, які виносилися проти України.

Для закріплення теми «Міжнародне право прав людини»:

1. Назвіть покоління прав людини.
2. Визначте, які міжнародні акти закріплюють основоположні права і свободи людини.
3. Опишіть історію розвитку міжнародного права прав людини, теорію поколінь прав людини, нормативні документи, що закріплюють права людини, міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини, систему міжнародного захисту прав людини
4. Поясніть види механізмів захисту прав і свобод людини.
5. Оцініть значення для особи існування системи міжнародного захисту прав людини.
6. Схарактеризуйте міжнародні стандарти прав людини; міжамериканську та європейську системи захисту прав людини та підкріпіть прикладами.
7. Наведіть приклади прав людини, що їх відносять до різних поколінь.

§ 21. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- основоположні права і свободи людини
- обов'язки громадян України
- правовий статус
- омбудсман
- військовий обов'язок
- військова служба
- альтернативна служба
- внутрішньоопереміщені особи

«Порядний той, хто своє право вимірює своїми обов'язками».

Лакордер

§ 21.1. Конституційні права та свободи людини і громадянина

21.1.1. Поняття конституційних прав і свобод людини та громадянина

Визначені змістом Розділу II Конституції України права, свободи та обов'язки людини і громадянина характеризуються рядом ознак: а) вони є основними, б) становлять юридичну базу всієї системи прав, свобод і обов'язків; в) мають найвищу юридичну силу; г) підлягають підвищеному захисту з боку держави і суспільства. Виступаючи центральним елементом, основою конституційно-правового статусу особи, вони юридично конституують стандарти поведінки особи, що визнаються і гарантуються державою. Неухильне дотримання прав,

свобод і обов'язків людини і громадянина, як правило, визначає уявлення про демократію, законність, справедливість, правопорядок. В історії світового конституціоналізму істотну роль у визнанні за традиційними правами і свободами якості основних відіграло їх закріплення у Загальній декларації прав людини 1948 р., в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права людини 1966 р. і Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права людини 1966 р., які набули значення міжнародних стандартів в галузі прав людини.

Дотримуючись їх положень, зокрема положень Загальної декларації прав людини 1948 р., Конституція України проголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». При цьому Конституція України, з одного боку, не передбачає поділу прав, свобод та обов'язків на більш чи менш значущі, тим самим підтверджуючи їх рівноцінність, з іншого боку, конститує невичерпність закріплених нею прав, свобод людини і громадянина.

Розділ II Конституції України проводить чітке розмежування основних прав і свобод на *права і свободи людини* та *права і свободи громадянина*. Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою, в якій він розраховує не тільки на охорону і захист своїх прав від протиправного втручання, але і на активне сприяння держави в їх реалізації. Статус громадянина впливає з його особливого правового зв'язку з державою — інституту громадянства (стаття 4 Конституції України). Там, де йдеться про права людини, застосовуються формулювання «кожен має право», «кожному гарантується» і т.д., що підкреслює визнання прав і свобод за будь-якою людиною, що знаходиться на території України, незалежно від того, чи є вона громадянином України, іноземцем або особою без громадянства.

Статті, розміщені у II розділі Конституції України, можуть бути згруповані у такий спосіб:

- 1) принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина (ст. 21 — 26);
- 2) особисті (громадянські) права і свободи людини (ст. 27 — 35, 40);
- 3) політичні права і свободи громадян (ст. 36 — 39);
- 4) економічні права людини (ст. 41 — 42);
- 5) соціальні права особистості (ст. 43 — 49);
- 6) екологічні права людини (ст. 50);
- 7) гарантії рівності сімейних прав подружжя і рівності прав дітей (ст. 51 — 52);
- 8) культурні права і свободи людини (ст. 53 — 54);
- 9) юридичні гарантії прав і свобод особистості (ст. 55 — 64);
- 10) юридичні обов'язки особистості (ст. 65 — 68, ч. 2, ст. 53) і юридичні обов'язки батьків і дітей (ч. 2, ст. 51).

Окреме питання становить співвідношення термінів «права людини й громадянина» і «свободи людини й громадянина». Відмінність між термінами «право» і «свобода» складається в тому, що «право» передбачає певні позитивні дії з боку держави. Наприклад, право на освіту передбачає, що держава створить певні умови для того, щоб людина мала можливості реалізувати це право — створить навчальні заклади, підготує вчителів, встановить державні стандарти освіти тощо. Відносно «свободи», то тут ситуація протилежна, оскільки «свобода» передбачає невтручання у внутрішній світ людини (свобода думки та слова, свобода віросповідання).

Аналізуючи терміни «права людини» і «права громадянина» — потрібно відзначити, що права людини мають природний характер, оскільки людина одержує свої права від народження, а держава, своєю чергою, може їх закріпити або не закріпити в Основному Законі. А права громадянина — це права, які мають позитивний характер і закріплюються за особою, що має громадянство відповідної держави.

21.1.2. Гарантії конституційних прав і свобод

Права людини і громадянина, будучи головним елементом правового статусу особи, свідчать про потенційну можливість особи набувати певних передбачених ними благ. Саме ж користування цим правом охоплюється поняттям «реалізація права» і свідчить про його виведення зі стану спокою в стан здійснення.

Закріпити те чи інше право в нормативному джерелі не означає створити передумови для його реалізації. Каталог прав і свобод особистості, закріплений в Конституції, ще не свідчить про наявність можливостей у людей скористатися цими правами, може виглядати лише як декорація правової державності. У зв'язку з цим ще в Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.) було встановлено: «Будь-яке суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має конституції».

У правовій державі мають існувати юридичні механізми, що забезпечують можливість відновлення порушеного права, компенсації заподіяної шкоди, притягнення до відповідальності винних. У зв'язку з цим в сучасних конституціях поряд з переліком закріплених прав фіксуються і гарантії їх реалізації та захисту.

Гарантії прав і свобод — це умови і засоби, що забезпечують можливість їх реалізації та захисту.

Конституція України разом з правами і свободами людини і громадянина закріплює широкий перелік гарантій прав і свобод. У тексті Основного Закону вони найчастіше позначаються словами: «гарантується», «забезпечується», «держава сприяє», «дбає», «заборо-

няється», але такого роду уточнюючі слова при характеристиці тієї чи іншої гарантії можуть бути і опущені.

Конституційні гарантії прав і свобод складають:
1) <i>право на судовий захист</i> (ст. 55 Конституції України) — кожний має право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Якщо були використані всі національні засоби захисту прав і свобод, але це не дало очікуваних результатів, то кожний має право звертатися за захистом своїх прав до відповідних міжнародних судових установ або міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна;
2) <i>право на відшкодування</i> за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної: незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції України);
3) <i>право знати свої права і обов'язки</i> (ст. 57 Конституції України) закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права й обов'язки громадян, повинні бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Закони й інші нормативно-правові акти, які визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відомості населення у встановленому законом порядку, є недійсними;
4) <i>право на правову допомогу</i> (ст. 59 Конституції України) — у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожний є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення й надання правової допомоги при рішенні справ у судах і інших державних органах в Україні діє адвокатура;
5) <i>право не виконувати явно злочинні розпорядження або накази</i> (ст. 60 Конституції України) — ця правова норма дозволяє підлеглим особам використовувати власну точку зору при виконанні наказу і, якщо він є незаконним, відмовитися від його виконання. При цьому їх не можна покарати за відмову виконати явно злочинний наказ або розпорядження. За віддачу і виконання явно злочинного розпорядження або наказу настає юридична відповідальність;
6) <i>неможливість бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення</i> (ст. 61 Конституції України) — ця гарантія означає, що та сама людина не може бути двічі притягнута до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення;
7) <i>презумпція невинуватості</i> (ст. 62 Конституції України) — особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, поки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у здійсненні злочину;
8) <i>право не свідчити проти себе, членів своєї родини або близьких родичів</i> (ст. 63 Конституції України) означає, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів родини або близьких родичів, коло яких визначається законом.

21.1.3. Омбудсмен

Одним із класичних елементів механізму забезпечення прав і свобод є **омбудсмен**. У різних країнах цей інститут має різні назви: омбудсмен юстиції і Військовий омбудсмен у Швеції, Парламентський уповноважений у справах адміністрації Великобританії, Президентський уповноважений за скаргами Венесуели,

Національний омбудсмен Австрії, Нідерландів, Комісар у справах адміністрації Кіпру, Медіатор (посередник) Франції, Проведор юстиції Португалії, Колегія народного правозахисту Австрії, Народний захисник Іспанії, Уповноважений з прав людини Польщі, Народний правозахисник Хорватії, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Адвокат народу Румунії, Парламентський омбудсмен Литви тощо, проте його сутність одна — захист прав громадян, послаблення в них відчуття беззахисності перед розширеною системою державних органів і установ; зміцнення представницької системи правління, що сприяє зв'язку парламентарів і виборців; незалежність і самостійність у прийнятті рішень з віднесених до його компетенції питань.

Суть цієї інституції полягає в функціонуванні парламентського правозахисного механізму. В Україні парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Основні засади взаємодії Уповноваженого з прав людини з іншими органами полягають в тому, що його діяльність не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод людини. Уповноважений діє притаманними лише йому засобами та методами, а рекомендаційний характер його звернень не знижує його можливості впливу на поновлення порушених прав і свобод, що можливо за умови високого рівня правової культури відповідних посадових осіб.

Сфера компетенції українського омбудсмена є досить широкою. Оскільки в законі немає жодних винятків щодо поширення юрисдикції Уповноваженого на конкретних посадових осіб, то предметом його контролю є діяльність усіх посадових та службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

Для виконання передбачених законом функцій Уповноважений наділений широким комплексом прав, а саме:

- невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради, Прем'єр-міністром, Головами Конституційного, Верховного та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

- безперешкодно відвідувати будь-які органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, в тому числі місця тримання затриманих, установи пенітенціарної системи, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;

запрошувати посадових та службових осіб, громадян України, іноземців, осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

- знайомитися з документами, у тому числі таємними, в органах державної влади,

органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, установах, організаціях, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах;

- бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошується закритим, особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках і порядку, встановлених законом, а також звертатися до суду із заявами про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я або з інших причин не можуть цього зробити самостійно (ст. 13 закону). В той же час законом передбачено право Уповноваженого на запровадження інституту своїх представників за територіальною або функціональною ознаками в межах коштів, виділених Верховною Радою України.

Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені, обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (само-розпуску), введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи окремих місцевостях (ст. 4 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»)

[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text)

Здійснивши провадження, Уповноважений має право направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини для вжиття цими органами заходів у місячний термін.

21.1.4. Особисті (громадянські) права і свободи.

Право на свободу світогляду і віросповідання

Ця категорія прав і свобод покликана забезпечувати свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання.

Ці права і свободи належать до першого покоління прав людини, вони сягають самих витоків розвитку прав людини — були закріплені в конституційних актах під час буржуазних революцій XVIII-XIX ст.

Відповідно до ст. 1 Загальної декларації прав людини **всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах**. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства. Особисті права і свободи є загально визнаними в усьому світі і складають зміст всіх демократичних конституцій.

Конституцією України закріплено такі особисті права: невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до його особистості (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) тощо. Згідно із ст. 22 Конституції України цей перелік не є вичерпним. Особливістю цих прав є їхня природність: людина ними

наділена не тому, що вони закріплені в Конституції, а навпаки — вони закріплені в Конституції, бо є у кожної людини від природи. Особисті права і свободи надаються людині як фізичній особі незалежно від того, чи є вона громадянином певної країни.

В Україні як світській державі церква відділена від держави, а школа — від церкви, жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. При цьому кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. При цьому ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Отже, свобода віросповідання — це, перш за все, особиста справа кожного, вона також означає, серед іншого, свободу сповідувати релігію самому або в об'єднанні з іншими, публічно та в колі тих, хто поділяє цю віру. Свобода ж совісті дає можливість і право не сповідувати ніякої релігії.

Частиною 3 ст. 3 Закону від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачено, що батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Стаття 9 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року проголошує, що право на свободу думки, совісті і релігії включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свобод сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом іншими, прилюдно чи приватно.

Виконайте в команді

1. Поясніть зміст права на свободу світогляду і віросповідання.
2. Обговоріть в групах, яку роль в демократичному суспільстві відіграє відокремлення церкви від держави, а школи — від церкви.

Практичне завдання 21.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Укладіть перелік особистих прав і свобод, гарантованих Конституцією України.
2. Дізнайтеся за допомогою інтернету, хто в Україні сьогодні виконує функції омбудсмена. Які найвідоміші ситуації нещодавно вимагали його втручання?

§ 21.2. Політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи

21.2.1. Політичні права і свободи. Право на свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації

Політичні права і свободи — це забезпечена Конституцією і законами можливість участі громадян в суспільно-політичному житті держави та суспільства.

Це, зокрема, права на свободу слова, зборів, мітингів; на участь в управлінні державними й громадськими справами.

Серед політичних прав громадян, закріплених Конституцією України, такі: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ч. 1, ст. 36); право на участь у професійних спілках (ч. 3, ст. 36); право на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органи місцевого самоврядування (ч. 1, ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ч. 1, ст. 39).

«Право на об'єднання — невід'ємна частина права, гарантованого статтею 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Можливість /.../ діяти колективно в сфері спільних інтересів є одним з найважливіших аспектів права на свободу об'єднання, за відсутності якого вказане право було б позбавлене будь-якого сенсу. Спосіб, в який національним законодавством закріплено цю свободу та її практичне застосування органами державної влади, є проявом стану демократії в певній країні. Безумовно, держави мають право переконатися в тому, що мета об'єднання та його діяльність відповідають вимогам, передбаченим законодавством, проте вони повинні робити це у спосіб, сумісний з їх зобов'язаннями за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Такий спосіб підлягає перевірці конвенційними інституціями...» — так про право на об'єднання в політичні партії та громадські організації сказано в пункті 38 мотивувальної частини Рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 року (справа Корецький та інші проти України).

Відповідно до Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами

політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Політичні партії забезпечують участь громадян України в політичному житті суспільства, впливають на державну владу, беруть участь у формуванні органів влади і контролі за їх діяльністю. Через свободу об'єднання у політичні партії, відповідно, громадяни здійснюють вплив на формування політики держави, вирішення справ національного і місцевого значення.

Економічні права і свободи — це можливості людини і громадянина у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання матеріальних благ.

До системи економічних прав Конституція України відносить право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право користуватися об'єктами державної і комунальної власності та власністю Українського народу (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42).

...власність гарантує не лише права власників, а й зобов'язує, покладає на них певні обов'язки. Саме про це йдеться у статтях 13 і 41 Конституції України, відповідно до яких використання власності не може завдавати шкоди людині, правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства. Отже, для реалізації закріпленого в Конституції України права власності потрібні галузеві закони, які встановлюють конкретні норми використання власником належного йому майна з урахуванням інтересів усіх суб'єктів правовідносин...

...правова сутність статей 13 і 41 Конституції України полягає у проголошенні рівних можливостей володіння, користування і розпорядження власністю та гарантіях держави щодо забезпечення захисту цих прав.

(пункт 3.1. мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2002 від 12 лютого 2002 року (справа про електроенергетику)).

Гарантування права власності та права на підприємницьку діяльність — це основа розвитку ринкової економіки на конкурентних засадах, яка є підґрунтям для розвитку демократичного суспільства і правової держави. Однак, ці права також не є абсолютними — Основний Закон застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Конституція гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та декларує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

21.2.3. Соціальні права і свободи

Соціальні права і свободи — це можливості людини і громадянина із забезпечення належних соціальних умов життя.

До системи соціальних прав Конституція України відносить: право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Специфіка соціальних прав полягає в тому, що їх **реалізація вимагає державного втручання** задля здійснення закладеної в них соціальної програми, котра вимагає постійної діяльності не лише законодавця, а й органів управління. Але, за умови економічної кризи, скорочення соціальних виплат як заходу її подолання у державі економічна стабільність останньої протиставляється її обов'язку щодо соціального захисту населення. В таких умовах практично неможливо досягти стану, за якого всі категорії населення будуть задоволені діями органів влади. Тож держава покликана гарантувати особливий баланс і співмірність між рішеннями, які приймаються з метою виходу із кризи, стабілізації економічної ситуації і фінансів, та фундаментальними правами і свободами громадян. За таких умов забезпечення соціальних прав розглядається як обов'язок держави.

Конституція України у статті 3, визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Важливо розуміти, що благо не може бути однакоим для всіх людей, що зумовлює обов'язок держави у справедливому розподілі так званого права на благо. При цьому, всі держави відрізняються одна від іншої рівнем економічного достатку, який безпосередньо впливає на можливості держави забезпечити людині належний фізичний і духовний розвиток, сприяти підвищенню її значущості у суспільстві.

21.2.4. Культурні (духовні) права і свободи. Право на освіту

Культурні (духовні) права і свободи — комплекс конституційних прав і свобод, що забезпечують можливість вільного духовного розвитку людини і громадянина за рахунок доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання й участі у подальшому їх розвитку.

Так, відповідно до статті 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зав'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Відповідно до статті 53 Конституції України кожен має право на освіту. При цьому зазначається, що повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Право на освіту — це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства.

Освіта — це цілеспрямований процес виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів.

За положеннями статті 53 Конституції України право на освіту гарантовано кожному (частина перша); держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах (частина третя). Право на освіту гарантується кожній людині на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України. Визнання права кожної людини на освіту відповідає, зокрема, Загальній декларації прав людини (стаття 26), Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права (стаття 13).

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної,

повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Освіта в Україні здійснюється згідно з законами України, якими, зокрема, вирішуються питання створення мережі навчальних закладів освіти, їх фінансування, оплати праці та встановлення державних соціальних гарантій і пільг для працівників цих закладів (Закони України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року, «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року, «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року, «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10 лютого 1998 року).

На виконання положень статті 23 Конституції України, якими гарантується право людини на вільний розвиток своєї особистості, та частини третьої статті 53 Конституції України у законодавстві України про освіту закріплено право на вільний вибір форми здобуття вищої освіти, виду вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності. Реалізація права громадян на безоплатне здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах здійснюється на конкурсній основі (частина четверта статті 53 Конституції України).

За Конституцією України (частина друга статті 43) держава створює умови для підготовки кадрів за основними напрямами відповідно до суспільних потреб, на задоволення яких виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які бюджетні видатки держави (частина друга статті 95). Виходячи з суспільних потреб та розмірів бюджетних призначень, визначених у законі про Державний бюджет України, формується державне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою за напрямами і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Тому обсяги фінансування вищих державних і комунальних навчальних закладів за рахунок бюджетних коштів пов'язані передусім з підготовкою такої кількості фахівців з вищою освітою, яка визначається щорічно у державному замовленні.

Проте здобуття освіти в цих закладах не може обмежуватись лише обсягом державного замовлення, фінансовою основою якого є бюджетні кошти. Підготовка фахівців з вищою освітою за напрямами і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів у вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності може здійснюватися також за рахунок інших джерел фінансування, не заборонених законом, що є додатковим засобом здобуття і забезпечення права на вищу освіту. У законодавстві України

визначено, що понад установлений обсяг, який фінансується за рахунок бюджетних коштів, вищі навчальні заклади можуть здійснювати прийом студентів у межах чисельності, обумовленої ліцензією, з оплатою вартості навчання на договірній основі.

Отже, безоплатність вищої освіти (безоплатність навчання) в державних і комунальних навчальних закладах зобов'язує державу створити відповідні можливості, за яких громадянин України на рівних конкурсних умовах (частина четверта статті 53 Конституції України) може здобути без внесення плати у будь-якій формі вищу освіту в межах обсягу потрібних державі та суспільству фахівців.

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте графічно сукупність політичних прав і свобод, гарантованих Конституцією України.
2. Обговоріть в групах, яку роль в демократичному суспільстві відіграє відокремлення церкви від держави, а школи — від церкви.

Практичне завдання 21.2

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Схарактеризуйте суть права на освіту.
2. Поясніть суть і особливості соціальних прав. Яку роль в їх забезпеченні відіграє держава?

§ 21.3. Конституційні обов'язки громадян України. Права і обов'язки громадян в умовах надзвичайного та воєнного станів

21.3.1. Конституційні обов'язки громадян України

Відтворюючи ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, ст. 23 Конституції України встановлює, що «кожна людина... має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Стаття 68 Конституції України встановлює обов'язок кожного (тобто не тільки громадяни, а й іноземці, особи без громадянства) неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Відповідно до Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50) і зобов'язаний не

заподіювати шкоди природі та відшкодовувати завдані ним збитки (стаття 66).

Злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Конституцією України передбачено, що забезпечення екологічної безпеки та підтримка екологічної рівноваги на території України є зобов'язанням держави. Кожний має право на безпечне для життя та здоров'я довкілля і зобов'язані не наносити йому шкоду. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля (статті 16, 50, 66).

Також кожного стосується обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених Податковим кодексом. При цьому усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Факт несплати платником податків у визначений законом строк суми податкового зобов'язання є підставою для вжиття відповідних заходів державою в особі її податкових органів з метою виконання боржником свого конституційного обов'язку.

21.3.2. Військовий обов'язок громадян. Військова служба.

Альтернативна (невійськова служба)

Першим серед конституційних обов'язків в тексті Основного Закону вказано захист **Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України**. Шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Військовий обов'язок встановлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями.

Військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження

військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку (Закони України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року, «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року, «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року, Статути, затверджені Законами України (Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, Дисциплінарний статут ЗСУ, Статут гарнізонної та вартової служб ЗСУ, Стройовий статут ЗСУ)).

Громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку **альтернативною (невійськовою) службою**.

Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності.

Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби.

Проходження військової служби здійснюється:

громадянами України — у добровільному порядку (за контрактом) або за призовом;

іноземцями та особами без громадянства — у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військовослужбовцями.

21.3.3. Права і обов'язки громадян в умовах воєнного та надзвичайного станів

За загальною вимогою Конституції конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Тобто виключною умовою обмеження конституційних прав і свобод громадян може бути особливий стан, який вимагає спрямування життєвих, матеріальних і нематеріальних ресурсів для подолання винятково складної ситуації, в якій опинилися держава та суспільство. До таких ситуацій належать воєнний та надзвичайний

стани (Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року, «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року).

Воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надзвичайний стан — це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Мовою нормативно-правового акту

ЗАКОН УКРАЇНИ «Про правовий режим воєнного стану»

Редакція від 31.03.2023. Детальніше <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n173>

Стаття 19. Гарантії законності в умовах воєнного стану

1. В умовах воєнного стану забороняються:

- ✓ зміна Конституції України;
- ✓ зміна Конституції Автономної Республіки Крим;
- ✓ проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування;

- ✓ проведення всеукраїнських та місцевих референдумів;
- ✓ проведення страйків, масових зібрань та акцій.

2. Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів.

Стаття 20. Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану

1. Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону.

2. В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 Конституції України.

3. У процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада).

Стаття 21. Правовий статус іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб іноземних держав в умовах воєнного стану

1. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства, юридичних осіб іноземних держав, які перебувають на території України під час дії воєнного стану, визначається Конституцією та законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 22. Неприпустимість використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб

1. Введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом.

Стаття 23. Відшкодування збитків, завданих під час введення воєнного стану або повернення майна, що збереглося

1. Примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, в умовах правового режиму воєнного стану, якщо не було здійснено попереднє повне відшкодування вартості такого майна, тягне за собою наступне повне відшкодування його вартості в порядку, визначеному законом.

У разі стягнення такого майна (активів) в дохід держави як санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", відшкодування його вартості не здійснюється.

2. Якщо майно, що було примусово відчужене у юридичних і фізичних осіб, після скасування правового режиму воєнного стану збереглося, колишній власник або уповноважена ним особа має право вимагати у судовому порядку повернення такого майна на умовах, визначених законом.

3. Колишній власник майна, примусово відчуженого у зв'язку із запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо.

Метою введення надзвичайного стану є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства.

21.3.4. Правовий статус іноземців, біженців та тимчасово переміщених осіб в Україні

Іноземець — особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Отже, для іноземців в Україні встановлений **національний режим проживання** (Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року).

Режим найбільшого сприяння виражається в наданні іноземцям такого обсягу прав і обов'язків, що нічим не відрізняється від обсягу прав і обов'язків, наданого державою перебування громадянам будь-якої третьої держави на своїй території. Режим найбільшого сприяння передбачається звичайно в міжнародних договорах, дуже часто в торгових угодах. Він використовується для виключення дискримінації серед іноземців.

У деяких випадках до іноземців може застосовуватися **спеціальний режим**, відповідно до якого їм даються в якійсь сфері певні права або покладаються відповідні обов'язки. При цьому характер і обсяг таких прав і обов'язків звичайно відрізняється від прав і обов'язків своїх громадян. Такий режим характеризується певною двоїстістю: при ньому іноземці можуть мати або більше прав, ніж свої громадяни, або бути обмеженими в правах у порівнянні з ними.

Слід враховувати, що в чистому виді жодний із зазначених вище режимів, як правило, не застосовується. Частіше усього в одній сфері іноземці мають національний режим, а в іншій (або інших) — спеціальний. Крім того, на режим іноземних громадян із конкретної держави впливає характер відносин між цією державою і державою перебування.

Біженець — особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особа, яка потребує додаткового захисту, — особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Особи, які потребують тимчасового захисту, — іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати

захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Зазначені обставини відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року вважаються загальновідомими і такими, що не потребують доведення, якщо інформація про них міститься в офіційних звітах (повідомленнях) Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного Комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розміщених на веб-сайтах зазначених організацій, або якщо щодо таких обставин уповноваженими державними органами прийнято відповідні рішення.

21.3.5. Забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб

Для взятої на облік внутрішньо переміщеної особи реалізація прав на *зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, на отримання соціальних послуг* здійснюється відповідно до законодавства України.

Перереєстрація безробітних, яких у подальшому було зареєстровано як внутрішньо переміщені особи, здійснюється державною службою зайнятості за місцем перебування фактичного проживання особи у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Україна вживає всіх можливих заходів, спрямованих на розв'язання проблем, пов'язаних із соціальним захистом, зокрема відновленням усіх соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам.

Громадянин пенсійного віку, особа з інвалідністю, дитина з інвалідністю та інша особа, яка перебуває у складних життєвих обставинах, яких зареєстровано внутрішньо переміщеними особами, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до законодавства України за місцем реєстрації фактичного місця проживання такої внутрішньо переміщеної особи.

Внутрішньо переміщена особа, яка звільнилася з роботи (припинила інший вид зайнятості), за відсутності документів, що підтверджують факт звільнення (припинення іншого виду зайнятості), періоди трудової діяльності та страхового стажу, реєструється як безробітна та отримує допомогу по безробіттю, соціальні та інші послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття відповідно до законодавства.

Взята на облік внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування, а також користується всім обсягом конституційних прав і свобод.

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте графічно сукупність конституційних обов'язків громадян України.
2. Підготуйте повідомлення про альтернативну (невійськову) службу. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Практичне завдання 1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Укладіть детальний перелік прав та свобод людини, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану.
2. Порівняйте правовий статус іноземців, біженців та тимчасово переміщених осіб в Україні. Критерії для порівняння визначте самостійно.

Для закріплення теми «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»:

1. Поясніть значення понять і термінів «основоположні права і свободи людини», «обов'язки громадян України», «правовий статус» та підкріплює прикладами.
2. Визначте права і свободи людини і громадянина в умовах надзвичайного і воєнного станів.
3. Опишіть види прав і свобод людини та громадянина, правовий статус іноземців, біженців, тимчасово переміщених осіб, порядок проходження військової служби.
4. Зіставте правовий статус іноземців, біженців, тимчасово переміщених осіб в Україні.
5. Оцініть права і свободи людини як загальнолюдську цінність.
6. Проаналізуйте 3-4 статті Розділу II Конституції України (на власний вибір)
7. Наведіть приклади особистих, політичних, економічних, соціальних й культурних прав і свобод людини і громадянина та схарактеризуйте їх.

§ 22. Народовладдя в Україні

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- референдум
- вибори
- виборчий процес
- види референдумів
- види виборчих систем
- види виборів
- види суб'єктів виборчого процесу
- пряма демократія

*«Погану владу обирають хороші громадяни,
які не голосують».*

Джордж Джин Нейтан

§ 22.1. Безпосередня демократія. Референдум

22.1.1. Народне волевиявлення

Народне волевиявлення або **народовладдя** означає передбачене Конституцією та законами право народу ухвалювати обов'язкові до виконання рішення у сфері управління публічними справами.

Відповідно до статті 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. **Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.** Дане конституційне положення є керівним стосовно народовладдя.

Конституційний Суд України надав офіційне тлумачення цьому положенню у своєму Рішенні від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом). Було визначено, зокрема, що «в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення»; «результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими».

Становлення та розвиток народовладдя на сучасному етапі державотворення в Україні є основоположним напрямом формування демократичної політичної системи. Декларація про державний суверенітет України, відігравши особливу роль у становленні правової політики суверенної держави Україна, присвятила окремий розділ народовладдю. Конституція також закріпила народовладдя як основоположний принцип конституційного ладу. Саме в ньому закладено засади становлення та розвитку народовладдя.

Коли говорять про **безпосередню демократію**, мають на увазі таку форму демократії, яка полягає у юридично значущому волевиявленні

народу без передання владних повноважень окремим органам або особам.

Відповідно до статті 69 Конституції України, **народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії**, тобто Конституція України не визначила вичерпне коло таких форм. Такими «іншими формами» безпосередньої (прямої) демократії є:

1) *мирні зібрання*. Відповідно до статті 39 Конституції України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Особливою формою мирних зібрань є *загальні збори громадян*, передбачені у ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»;

2) *політичні страйки, протести, голодування, пікетування, революції*, які є результатом права народу на повстання. За своєю структурою вони є фактично сукупністю масових зібрань, об'єднаних спільною політичною метою. У новітній українській історії термін «революція» є особливо поширеним: ним позначають події 2–17 жовтня 1990 р. («революція на граніті»), літа — зими 1991 р. («оксамитова революція»), січня 2000 р. («оксамитова революція-2»), 22 листопада — початку грудня 2004 р. («помаранчева революція»), а також події кінця 2013 — початку 2014 р. («революція гідності»). Слід констатувати їх значущість, зокрема, для конституційного права, оскільки результатом «оксамитової революції» стало ухвалення Акту проголошення незалежності України, а «помаранчевої революції» та «революції гідності» — внесення змін до Конституції України;

3) *народні та місцеві ініціативи*. Народною ініціативою можна назвати референдну ініціативу, що передбачена ч. 2 ст. 72 Конституції України. Порядок внесення місцевих ініціатив встановлюється статутами територіальних громад;

4) *електронні петиції* (у тому числі муніципальні петиції), які є особливою формою колективних звернень громадян. Відповідно до ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян», громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції;

5) *громадські слухання* — зустрічі з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування (ст. 13 Закону

України «Про місцеве самоврядування»). Порядок їх організації визначається статутом територіальної громади. Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р.;

б) *участь у здійсненні правосуддя*. Ст. 124 Конституції України закріплює, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Ст. 127 Конституції гарантує, що у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Такі випадки визначаються, передусім, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (глава 3 розділу III) та Кримінальним процесуальним кодексом України (статті 31, 383 — 391).

22.1.2. Референдум: види, порядок призначення (проголошення) та проведення

Референдум є формою безпосередньої демократії, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією та законами України.

Через голосування на референдумі громадяни можуть брати участь в управлінні державними або місцевими справами, формуючи та висловлюючи свою позицію щодо відповідних питань.

Відповідно проводять **Всеукраїнський** або **місцевий** референдум. Всеукраїнський референдум проводиться на всій території України та стосується загальнонаціональних питань. Місцевий референдум проводиться у сільській, селищній або міській територіальній громаді та стосується вирішення локальних питань.

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання:

- 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII розділів Конституції України;
- 2) загальнодержавного значення;
- 3) про зміну території України;
- 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями.

Не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання:

- 1) що суперечать положенням Конституції України, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права;
- 2) що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;
- 3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
- 4) щодо питань податків, бюджету, амністії;
- 5) віднесені Конституцією і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

Всеукраїнський референдум щодо затвердження змін до розділу I «Загальні положення», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України призначається Президентом України відповідно до Конституції України.

Всеукраїнський референдум щодо зміни території України призначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України.

Окремим підвидом всеукраїнського референдуму є **всеукраїнський референдум за народною ініціативою**. Такий референдум проголошує Президент України, якщо його ініційовано з додержанням встановлених Конституцією вимог щодо організації і порядку проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, а також щодо предмета і питання референдуму.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення всеукраїнського референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області.

Проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою здійснюється указом Президента України.

Порядок проведення Всеукраїнського референдуму визначає Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року.

Право голосу на всеукраїнському референдумі мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років і які не визнані у встановленому законом порядку недієздатними. Громадяни України, які мають право голосу, є **виборцями**.

Підставою реалізації громадянином України права голосу на всеукраїнському референдумі є його включення до списків виборців для проведення всеукраїнського референдуму на дільниці з всеукраїнського референдуму.

Виборець реалізує своє право голосу шляхом подання бюлетеня на паперовому носії або шляхом електронного голосування в порядку, визначеному законом.

Процес всеукраїнського референдуму **розпочинається** наступного дня після дня опублікування відповідно указу Президента України чи постанови Верховної Ради України.

Процес всеукраїнського референдуму **завершується** через п'ятнадцять днів після дня офіційного оголошення Центральною виборчою комісією результатів всеукраїнського референдуму.

Процес всеукраїнського референдуму **припиняється** у разі визнання Конституційним Судом України постанови Верховної Ради України або указу Президента України про призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму такими, що є неконституційними.

Всеукраїнський референдум проводиться в загальнодержавному окрузі з всеукраїнського референдуму, що включає всю територію України та закордонний округ з всеукраїнського референдуму.

Для підготовки, організації і проведення всеукраїнського референдуму використовуються **територіальні виборчі округи**, що утворюються для підготовки, організації і проведення загальнодержавних виборів та існують на постійній основі.

Громадяни України — виборці мають право вільно і всебічно обговорювати питання всеукраїнського референдуму, офіційні інформаційні матеріали всеукраїнського референдуму, можливі наслідки всеукраїнського референдуму, особисто вести або брати участь у проведенні агітації щодо підтримки чи неспідтримки питання всеукраїнського референдуму без витрачання власних коштів.

Референдний процес складається з таких процедур:

- 1) призначення референдуму;
- 2) підготовка референдуму;
- 3) голосування;
- 4) підрахунок та визначення підсумків референдуму;
- 5) оприлюднення та введення у дію рішень, нормативно-правових актів, прийнятих референдумом.

Підрахунок голосів виборців здійснюється після закінчення голосування і виключно членами дільничної комісії з всеукраїнського референдуму на її засіданні, що проводиться без перерви до закінчення підрахунку голосів і складання та підписання протоколу про підрахунок голосів виборців на дільниці з всеукраїнського референдуму. Протокол такого засідання дільничної комісії з всеукраїнського референдуму складається і підписується у приміщенні, в якому проводилося голосування.

У разі якщо під час проведення голосування до дільничної комісії з всеукраїнського референдуму надходили заяви, скарги щодо порушень, що мали місце під час проведення голосування на

дільниці, дільнична комісія з всеукраїнського референдуму розглядає їх на початку засідання, до початку підрахунку голосів виборців на дільниці.

Підрахунок голосів виборців на дільниці з всеукраїнського референдуму здійснюється відкрито і прозоро виключно членами дільничної комісії з всеукраїнського референдуму.

Центральна виборча комісія на своєму засіданні не пізніше як на десятій день з дня голосування встановлює результати всеукраїнського референдуму та складає відповідний протокол на підставі протоколів окружних комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних округів, протоколу Центральної виборчої комісії про підсумки голосування у закордонному окрузі та даних про підсумки електронного голосування, затверджених Центральною виборчою комісією.

Питання загальнодержавного значення, підтримане за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою виборцями, є обов'язковим для виконання (реалізації) відповідними органами державної влади, їх посадовими особами.

Якщо для виконання (реалізації) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою необхідно прийняти закон, Кабінет Міністрів України протягом шести місяців з дня офіційного оголошення результатів всеукраїнського референдуму зобов'язаний подати до Верховної Ради України законопроект на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку такого питання, а Верховна Рада України — розглянути внесений законопроект.

Виборець має право оскаржити до суду бездіяльність Кабінету Міністрів України у формі невнесення до Верховної Ради України законопроекту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою та бездіяльність Верховної Ради України у формі нерозгляду такого законопроекту у разі його внесення Кабінетом Міністрів України.

Місцевий референдум — форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування.

Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене законами до відання місцевого самоврядування.

На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади. Рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території.

Порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, визначаються законом про референдуми.

Прийняття рішення про проведення місцевого референдуму належить до виключної компетенції сільської, селищної, міської ради.

Виконайте в команді

1. Доберіть приклади здійснення безпосередньої демократії в різних формах та обговоріть їх.
2. Підготуйте перелік питань, які можна розглянути на місцевому референдумі у вашій територіальній громаді.

Практичне завдання 22.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте повноваження Верховної Ради України та Президента України щодо проголошення та призначення Всеукраїнського референдуму з конкретних питань.

§ 22.2. *Вибори. Виборча система України*

22.2.1. *Загальна характеристика виборчої системи України. Види виборчих систем*

Термін «виборча система» розуміють у двох значеннях — широкому і вузькому.

У широкому розумінні виборча система означає суспільні відносини щодо виборів до органів публічної влади та визначає порядок їх формування. Ці відносини врегульовані нормами конституційного права. У вузькому значенні виборча система — це спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців.

Виокремлюють три основні види виборчих систем, які різняться порядком установлення результатів голосування:

система більшості — **мажоритарна**;

система пропорційного представництва — **пропорційна**;

змішана система — **пропорційно-мажоритарна**.

Мажоритарна виборча система базується на такому принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установлену більшість голосів виборців на виборчому окрузі, в якому він балотувався. Така система може бути застосована як в одномандатних, так і в багатомандатних округах. В останньому випадку від округу обирається визначена кількість депутатів (якщо голосування відбувається по окремих кандидатах) або ж виборці голосують за

список політичної партії, і всі депутатські мандати по округу забирає список партії, який набирає більшість голосів.

Мажоритарна система має такі різновиди: відносної або абсолютної більшості.

Мажоритарна система **абсолютної більшості** передбачає, що переможцем на виборах стає кандидат, який набрав більше половини (50% плюс один голос) голосів у відповідному окрузі. Мажоритарна система **відносної більшості**, за якої переможцем визнається кандидат, який набирає більше голосів, ніж будь-який інший претендент.

Пропорційна виборча система передбачає голосування не за конкретного кандидата, а за партійні списки кандидатів. Розподіл мандатів між партіями, що виставили своїх кандидатів до відповідної ради, здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої популярності у виборців. За пропорційної системи розподіл мандатів між політичними партіями здійснюється за допомогою виборчої квоти, яка визначається одразу ж після виборів поділом загальної кількості голосів, поданих у виборчому окрузі, на число мандатів, що припали на цей округ.

Змішана виборча система заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: так в Україні, частина народних депутатів обирається за однією системою, частина — за іншою, що дозволяє одночасно використати переваги кожної з цих двох систем.

В Україні застосовуються такі виборчі системи: на виборах Президента України та місцевих виборах — мажоритарна, на виборах народних депутатів України — пропорційна.

Вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Порядок підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів регулює **Виборчий кодекс України**, ухвалений 19 грудня 2019 року.

22.2.2. Вибори Президента України

Вибори Президента України можуть бути черговими, позачерговими та повторними.

Чергові проводяться із закінченням конституційного строку повноважень Президента України (в останню неділю березня п'ятого

року повноважень Президента України — ст. 103 Конституції України).

Позачергові проводяться із достроковим припиненням повноважень Президента України (в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень — ст. 103 Конституції України) у зв'язку з прийняттям відповідної постанови Верховної Ради України.

Повторні вибори Президента України проводяться у таких випадках:

1) якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

2) у разі якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата;

3) якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури;

4) у разі якщо вибори Президента України визнані такими, що не відбулися;

5) якщо особа після її обрання не набула мандата у порядку та строк, встановлені Конституцією та Виборчим кодексом України.

Верховна Рада України призначає чергові вибори Президента України не пізніш як за сто днів до дня виборів. Верховна Рада України забезпечує опублікування рішення про призначення чергових виборів Президента України у засобах масової інформації.

Обраним у день виборів Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. У такому разі у протоколі Центральної виборчої комісії про результати голосування в день виборів Президента України зазначаються прізвище та ініціали кандидата, якого обрано Президентом

України.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і за результатами голосування у день виборів Президента України жоден кандидат не був обраний, Центральна виборча комісія приймає рішення про звернення до Верховної Ради України з поданням про призначення повторних виборів Президента України, про що зазначається у протоколі про результати голосування в день виборів Президента України. Якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата, Центральна виборча комісія не пізніше як на п'ятий день після закінчення строку реєстрації приймає рішення про звернення

до Верховної Ради України з поданням про призначення **повторних виборів** Президента України.

Якщо до виборчого бюлетеня для голосування у день виборів було включено більше двох кандидатів на пост Президента України і за результатами голосування у день виборів Президента України жоден кандидат не був обраний, Центральна виборча комісія приймає рішення про проведення **повторного голосування**.

22.4.2. **Вибори народних депутатів України**

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах **пропорційної системи** за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій.

Чергові вибори народних депутатів України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають партії, на підтримку регіональних виборчих списків кандидатів у депутати від яких у межах загальнодержавного округу подано **п'ять і більше відсотків загальної кількості голосів виборців**, які підтримали регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від усіх партій у межах загальнодержавного округу.

Мовою нормативно-правового акту

Виборчий кодекс України

Редакція від 15.03.2022. Детальніше: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

Стаття 183. Виборча квота

2. Центральна виборча комісія встановлює загальну кількість голосів виборців, поданих на підтримку виборчих списків партій, які мають право на участь у розподілі депутатських мандатів, у межах загальнодержавного округу на підставі відомостей, зазначених у пункті 16 частини першої статті 182 цього Кодексу.

4. Центральна виборча комісія встановлює кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського мандата (далі — виборча квота). Виборча квота обчислюється як ціла частина результату ділення загальної кількості голосів, поданих на підтримку виборчих списків партій, які мають право на участь у розподілі депутатських мандатів, встановленої відповідно до частини другої цієї статті, на кількість депутатських мандатів, що вираховується шляхом віднімання від кількісного складу Верховної Ради України, визначеного Конституцією України, сумарної кількості депутатських мандатів, які гарантовано отримують усі партії відповідно до частини першої статті 186 цього Кодексу.

Виборча система щодо виборів народних депутатів передбачає досить складний спосіб визначення переможців — обраних кандидатів. У кожному виборчому регіоні депутатські мандати розподіляються між регіональними виборчими списками кандидатів від партій, пропорційно до кількості голосів виборців, поданих на підтримку відповідного регіонального виборчого списку, у визначеній в особливому порядку кількості.

Для визначення кількості депутатських мандатів, отриманих регіональним виборчим списком кандидатів від партії, кількість голосів виборців, поданих у виборчому регіоні на підтримку відповідного регіонального виборчого списку, ділиться на виборчу квоту. Ціла частина отриманої частки становить кількість депутатських мандатів, що отримали кандидати у депутати, включені до відповідного регіонального виборчого списку від цієї партії.

Центральна виборча комісія встановлює кількість голосів виборців, поданих на підтримку регіонального виборчого списку відповідної партії, які залишилися невикористаними при розподілі мандатів депутатів у цьому виборчому регіоні (далі — кількість невикористаних голосів виборців, поданих у виборчому регіоні на підтримку виборчого списку партії), шляхом віднімання від кількості голосів виборців, поданих на підтримку відповідного регіонального виборчого списку, добутку виборчої квоти на кількість мандатів, отриманих кандидатами у депутати, включеними до відповідного регіонального виборчого списку від цієї партії.

Центральна виборча комісія підсумовує кількість мандатів, отриманих кандидатами у депутати, включеними до регіональних виборчих списків усіх партій у відповідному виборчому регіоні, встановлюючи сумарну кількість мандатів, розподілених у відповідному виборчому регіоні.

Обраними депутатами від партії у відповідному виборчому регіоні вважаються кандидати у депутати у кількості, що відповідає кількості мандатів, отриманих кандидатами у депутати, включеними до регіонального виборчого списку цієї партії, в порядку черговості у регіональному виборчому списку цієї партії. У разі вичерпання відповідного регіонального виборчого списку черговість отримання мандата передається загальнодержавному виборчому списку цієї партії.

22.4.3. Місцеві вибори

Вибори депутатів сільської, селищної, міської ради (територіальних громад з кількістю виборців до 10 тисяч) проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідної територіальної громади. У кожному такому окрузі може бути обрано не менше двох і не більше чотирьох депутатів.

Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також депутатів міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій (далі — виборчі списки) у територіальних виборчих округах, на які поділяється єдиний багатомандатний виборчий округ, що збігається з територією відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті, села, селища згідно з адміністративно-територіальним устроєм або територією міської, сільської, селищної територіальної громади.

Вибори сільського, селищного, міського (міста з кількістю виборців до 75 тисяч осіб) голови проводяться *за мажоритарною виборчою системою відносної більшості* в єдиному одномандатному сільському, селищному, міському виборчому окрузі, що збігається відповідно з територією села, селища, міста згідно з адміністративно-територіальним устроєм або територією сільської, селищної, міської територіальної громади.

Вибори міського (міста з кількістю виборців 75 тисяч і більше осіб) голови проводяться *за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості* в єдиному одномандатному міському виборчому окрузі, що збігається з територією міста згідно з адміністративно-територіальним устроєм або територією міської територіальної громади.

Виборча система, за якою проводяться вибори депутатів міської, сільської, селищної ради та міського голови, визначається виходячи із кількості виборців, які мають право голосу на відповідних місцевих виборах, станом на перший день місяця, що передує місяцю, в якому розпочинається виборчий процес з відповідних місцевих виборів.

Місцеві вибори можуть бути *черговими, позачерговими, повторними, проміжними, додатковими або першими*:

Види місцевих виборів:
- чергові місцеві вибори призначаються у зв'язку із закінченням строку повноважень місцевих рад, сільських, селищних міських голів, обраних на попередніх чергових місцевих виборах. Вони проводяться одночасно на всій території України в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень рад, голів, обраних на попередніх чергових місцевих виборах. Рішення про призначення чергових виборів депутатів обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів приймається Верховною Радою України.
- позачергові місцеві вибори призначаються Верховною Радою України у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених законами України. Таке рішення приймається Верховною Радою України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної

Республіки Крим, відповідної місцевої ради, сільського, селищного, міського голови;

- **повторні місцеві вибори** призначаються територіальною виборчою комісією у разі визнання відповідних місцевих виборів такими, що не відбулися;

- **проміжні вибори** депутата сільської, селищної, міської ради (територіальної громади з кількістю виборців до 10 тисяч) призначаються у відповідному багатомандатному окрузі у зв'язку з достроковим припиненням повноважень депутата відповідної ради, обраного у цьому окрузі. При призначенні виборів територіальна виборча комісія визначає кількість депутатських мандатів, які будуть розподілятися на таких виборах в багатомандатному виборчому окрузі;

- **додаткові вибори** депутатів сільських, селищних рад від територіальної громади, що приєдналася до іншої територіальної громади, призначаються Центральною виборчою комісією;

- **перші вибори** депутатів сільських, селищних, міських рад, сільських селищних, міських голів призначаються Центральною виборчою комісією за відповідним зверненням уповноваженого органу. Перші вибори депутатів обласних, районних рад призначаються Центральною виборчою комісією за відповідним зверненням уповноваженого органу на підставі рішення про утворення обласних, районних рад. Перші вибори депутатів районних у місті рад (у разі їх створення) призначаються відповідною міською радою на підставі рішення про утворення районних у місті рад.

Виконайте в команді

1. Підготуйте інфографіку «Види виборчих систем».
2. Визначте за допомогою додаткових джерел дати і результати виборів Президента України за роки незалежності нашої держави.
3. Проаналізуйте, за якими виборчими системами відбувалися вибори до Верховної Ради України за роки незалежності нашої держави.

Практичне завдання 22.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте, за якою системою відбуватимуться місцеві вибори у вашій громаді. Дізнайтеся з додаткових джерел результати попередніх місцевих виборів у вашій громаді.
2. Підготуйте інформаційне повідомлення для сайту вашої територіальної громади чи сайту закладу освіти про особливості проведення виборів народних депутатів України чи місцевих виборів (на вибір).

Для закріплення теми «Народовладдя в Україні»:

1. Назвіть види референдумів, види виборчих систем, види виборів, суб'єктів виборчого процесу.
2. Сформулюйте по три речення, які могли б стати повідомленням в одній із соцмереж, застосовуючи поняття «вибори», «референдум».
3. Опишіть процедуру призначення / проголошення референдуму; виборчий процес;.
4. Зіставте і порівняйте види виборчих систем.
5. Оцініть вибори як форму прямої демократії.
6. Проаналізуйте статті Розділу III Конституції України; положення виборчого законодавства (на свій вибір).
7. Наведіть приклади питань, які можуть бути винесені на місцевий референдум.
8. Укладіть «Пам'ятку виборцю» для себе вісімнадцятирічного / вісімнадцятирічної.

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 23. Законодавча влада України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- законодавчий процес • парламентський контроль
- статус Верховної Ради України • структура Верховної Ради України
- порядок роботи Верховної Ради України • стадії законодавчого процесу
- вибори народних депутатів України • правовий статус народного депутата України

*«Законодавча влада — серце держави,
влада виконавча — її мозок».*
Жан-Жак Руссо, філософ

23.1. Верховна Рада України: правовий статус, повноваження та структура

Верховна Рада України — найвища загальнодержавна представницька установа, що єдина уповноважена Конституцією України на здійснення законодавчої влади.

Відповідним розділом Конституції України регламентовані склад, порядок формування та повноваження парламенту, правовий статус народних депутатів, основи законодавчого та бюджетного процесів, парламентського контролю.

Парламент України є вищим представником Українського Народу і виразником його волі. Як єдиний орган законодавчої влади Верховна Рада єдина уповноважена приймати закони, вносити до них зміни. У разі, коли воно не здійснюється безпосередньо народом (статті 5, 38, 69, 72 Конституції України), це право належить виключно Верховній Раді України (пункт 3 частини першої статті 85 Конституції України) і не може передаватись іншим органам чи посадовим особам.

Положення статті 75 Конституції України у взаємозв'язку з положеннями статей 5, 76, 85 Конституції України треба розуміти так, що Верховна Рада України як орган державної влади є колегіальним органом. Повноваження Верховної Ради України реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій.

Верховна Рада України за своєю природою є представницьким органом державної влади, який відповідно до частини першої статті 76 Конституції України складають чотириста п'ятдесят **народних депутатів України** — громадян України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Формування шляхом прямих виборів і функціонування на засадах колегіальності забезпечують Верховній Раді України характер представницького органу.

Повноважність парламенту за Конституцією України ставиться у залежність від наявності в ньому необхідного кількісного складу народних депутатів України і наявності у них конституційних повноважень.

Повноваження Верховної Ради можна структурувати через здійснювані нею функції: законодавчу; представницьку; установчу; контрольну; бюджетно-фінансову; зовнішньополітичну.

Пріоритетною функцією Верховної Ради України є, природно, її законодавча функція, яка знаходить своє відображення у ст. 6, 75, п. 3 ст. 85, 91, 92 Конституції України. Вона полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили чинність (в порядку скасування), або у призупиненні їх дії.

Представницька функція українського парламенту являє собою вид і напрям його діяльності, що полягає в представництві Українського народу — громадян України всіх національностей — у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів.

Відповідно до положень Конституції України до представницьких повноважень Верховної Ради України належать такі повноваження: внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбаченому розділом XIII Конституції; призначення та сприяння в організації всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції; виборів та інших форм безпосередньої демократії; прийняття законів, інших актів Верховної Ради України та внесення до них змін; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України до народу про внутрішнє і зовнішнє становище України; повноваження в сфері державотворення; повноваження в сфері здійснення контролю Верховною Радою України та ін. Загальними рисами цих повноважень є те, що завдяки ним Верховна Рада має можливість представляти різноманітні інтереси всіх громадян України, висловлювати волю Українського народу в законах, реалізовувати та захищати права і свободи громадян України.

Іншою, не менш важливою функцією Верховної Ради є її **установча функція**. Вона проявляється у формуванні та участі у формуванні органів публічної влади. Частиною установчої діяльності парламенту є також формування внутрішніх органів Верховної Ради — комітетів, комісій, Апарату Верховної Ради, а також органів парламенту зі спеціальним статусом — Рахункової палати і Уповноваженого Верховної Ради з прав людини.

Важливе місце в діяльності Верховної Ради України займає парламентський контроль. **Парламентський контроль** здійснюється,

зокрема, за діяльністю уряду, за додержанням конституційних прав і свобод громадян, за надходженням і використанням бюджетних коштів, за діяльністю інших органів влади, а також щодо питань, які становлять суспільний інтерес для України.

Верховна Рада України має значні повноваження по здійсненню **бюджетно-фінансової функції**. Зокрема Верховна Рада затверджує закон про Державний бюджет та вносить у відповідній формі до нього зміни, здійснює контроль за його виконанням, приймає відповідне рішення щодо звіту про його виконання тощо.

В межах **зовнішньополітичної функції** Верховна Рада визначає засади зовнішньої політики, ратифікує і денонсує міжнародні договори, схвалює рішення про надання та прийняття фінансової допомоги, про надання та прийняття військової допомоги іноземним державам або від іноземних держав та міжнародних організацій.

Український парламент є структурованою установою. Його очолює **Голова Верховної Ради** (спікер), який має першого заступника і заступника. Депутатський корпус розподіляється по фракціях і комітетах. **Фракції** — це групи депутатів за партійною належністю. Кілька фракцій утворюють коаліцію депутатських фракцій, основною метою якої є визначення кандидатури прем'єр-міністра України. **Комітети** — це органи парламенту, створені для законопроектної роботи у відповідних сферах.

23.2. Порядок роботи Верховної Ради України. Регламент Верховної Ради України

Положення частини першої статті 82 Конституції України, за яким Верховна Рада України «працює сесійно», треба розуміти так, що вона працює не безперервно, а під час певних періодів — сесій, на які вона збирається у конституційно визначені строки, як правило, двічі на рік.

Саме під час сесій проводяться **пленарні засідання** Верховної Ради України, **засідання її комітетів та комісій**. Верховна Рада України на сесійний період визначає коло питань, які підлягають розгляду і вирішенню, складає порядок денний чергової сесії, а також визначає дні й тижні пленарних засідань, роботи комітетів та комісій, роботи народних депутатів України у виборчих округах, встановлює кількість і тривалість щоденних пленарних засідань парламенту тощо.

З сесійним характером роботи Верховної Ради України Конституція України пов'язує й певні особливості здійснення її повноважень. Наприклад, питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії (частина друга

статті 87 Конституції України). Питання про внесення змін до Конституції України має бути розглянуте і вирішене на двох чергових сесіях Верховної Ради України послідовно (стаття 155 Конституції України).

Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. **Позачергові сесії** Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

У Конституції України встановлено також **порядок і час скликання сесій в умовах введення в Україні воєнного чи надзвичайного стану**. Рішення про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні приймає Президент України (пп. 20 і 21 ст. 106 Конституції України). Ці рішення згідно з п. 31 ст. 85 Конституції мають бути затверджені Верховною Радою України.

Пленарні засідання — основна форма діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади під час її сесій. Це — регулярні зібрання народних депутатів України у визначений час і у визначеному місці, що проводяться за встановленою процедурою. На них розглядаються питання, віднесені Конституцією України до повноважень Верховної Ради України, і приймаються відповідні рішення з цих питань шляхом голосування народних депутатів України.

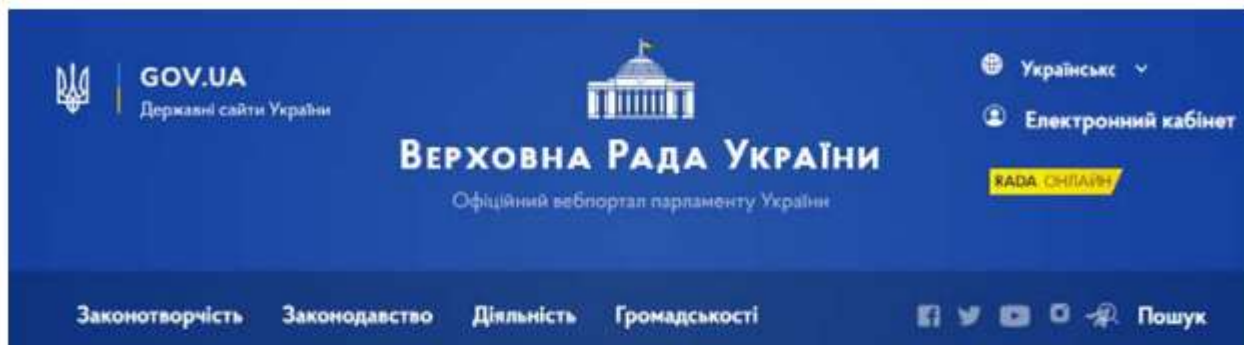

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. **Відкритість** передбачає право бути присутнім на засіданнях Верховної Ради представників засобів масової інформації, різних державних і недержавних організацій, проводити трансляції роботи сесій по радіо і телебаченню. Порядок висвітлення пленарних засідань, їх час та обсяг визначаються самою Верховною Радою України.

Крім того, у ст. 84 Конституції України передбачена можливість проведення і закритих засідань. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді встановлюються Конституцією України, **Регламентом Верховної Ради України** та законами України «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.

Регламент приймається у формі закону і встановлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій Верховної Ради.

23.3. Правовий статус народних депутатів

Усі народні депутати України є повноважними представниками Українського народу у Верховній Раді України, відповідальними перед ним і покликаними виражати та захищати його інтереси.

Народні депутати України, як представники Українського народу в єдиному органі законодавчої влади в Україні, здійснюють свої повноваження на постійній основі. У системному зв'язку з таким приписом перебувають положення, які стосуються дострокового припинення повноважень народного депутата України, підстави для якого визначені в статті 81 Конституції України. Однією з підстав дострокового припинення повноважень є недотримання вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності. Несумісність зумовлена природою відповідного представництва, участю депутата у здійсненні законодавчої влади, політичним характером його діяльності тощо. Вимога щодо несумісності є складовою статусу народного депутата України, однією з ознак його мандата, яка полягає у встановленні безпосередньої заборони поєднання мандата народного депутата України з роботою на іншій посаді. Недотримання цієї вимоги є порушенням частини другої статті 78 Конституції України.

Верховна Рада України є **повноважною**, тобто набуває здатності приймати закони і реалізовувати інші свої конституційно визначені повноваження, за умови обрання не менш як **двох третин від її конституційного складу**. Ця конституційна вимога є умовою повноважності Верховної Ради України протягом всього періоду скликання і не може розглядатися лише як підстава для відкриття її першого засідання першої сесії. У разі зменшення з будь-яких причин складу парламенту до кількості, меншої ніж триста народних депутатів України, діяльність Верховної Ради України має бути зупинена до

складення присяги належним числом відповідно обраних народних депутатів України.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі, вони не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі.

У разі обрання громадянина народним депутатом України він має припинити свою діяльність, яка є несумісною з новим статусом, у тому числі реалізацію права на працю.

У разі призначення народного депутата України на посаду, яка є несумісною з депутатським мандатом (адміністративна, судова діяльність тощо), ... він зобов'язаний подати лише особисту заяву про складення повноважень народного депутата України, а вирішення питання має відбутися у спосіб, передбачений частиною четвертою статті 81 Конституції України.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Мовою нормативно-правового акту

Конституція України, редакція від 01.01.2020,

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом неієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;

5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;

6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;

- 7) його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України — в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини другої цієї статті, — судом.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України неієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України — з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

23.4. Законодавчий процес та його стадії

Законодавчий процес — це процедура ухвалення закону, яка складається з певних стадій (окремих, логічно завершених етапів і організаційно-технічних дій парламенту, його органів, Президента України).

Законодавча ініціатива — внесення проекту закону в офіційному порядку до законодавчого органу певними органами й особами. Це власне перша стадія законодавчого процесу.

Відповідно до Конституції **право законодавчої ініціативи належить Президенту, народним депутатам, Кабінету Міністрів.** Президент має право визначати законопроект як невідкладний — такий законопроект розглядається парламентом позачергово. Проект закону вносяться разом із порівняльною таблицею та супровідною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності його розробки або ухвалення.

Розробка законопроекту і його попередня експертиза здійснюються органами парламенту із залученням зацікавлених організацій, дороблення і редагування проекту.

Наступною стадією є його **обговорення і його узгодження**: розгляд поправок; виявлення думок зацікавлених осіб про проект і одержання їх пропозицій щодо вдосконалення, доробки проекту. Це відбувається на засіданнях комітетів парламенту, під час обговорень із залученням

широкого кола спеціалістів шляхом проведення парламентських слухань, конференцій, «круглих столів» та ін. або під час винесення законопроекту на всенародне обговорення.

Ключова стадія — ухвалення законопроекту в результаті голосування. Тексти законів, ухвалені Верховною Радою, у 5-денний строк підписуються Головою Верховної Ради і невідкладно передаються на підпис Президентові України. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

23.5. Поняття парламентського контролю: види та суб'єкти здійснення

Парламентський контроль є специфічним видом державного контролю та здійснюється як парламентом в цілому, так і його органами, окремими народними депутатами.

Основна мета парламентського контролю — контроль діяльності Уряду. Такий контроль здійснюється у різних формах. Так, у процесі парламентських слухань Верховна Рада отримує інформацію від органів виконавчої влади, від парламентських комітетів, від спеціалістів наукових та консультативних установ тощо про результати роботи з окремих питань. Завдяки цим заходам відбувається максимально об'єктивне, всебічне обговорення певних проблемних питань для їх подальшого вирішення шляхом прийняття законів та інших актів Верховної Ради України.

Організаційною формою діяльності парламенту України є проведення «години запитань до Уряду» у Верховній Раді України. Такий захід проводиться з метою регулярного інформування народних

депутатів та громадян України з актуальних питань соціально-економічного розвитку, відновлення та нарощування виробництва, внутрішньої та зовнішньої політики держави, про стан додержання урядом вимог Конституції України, виконання законів України, постанов Верховної Ради України, вироблення пропозицій щодо правового врегулювання діяльності уряду, центральних і місцевих органів виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування і пропозицій щодо зміни чинного законодавства, його доповнення та підготовки проектів законодавчих актів.

Щотижня, відведеного для пленарних засідань Верховної Ради, у п'ятницю з 10 до 11 години проводиться «година запитань до Уряду», під час проведення якої у засіданні Верховної Ради бере участь Кабінет Міністрів України в повному складі, крім тих його членів, які не можуть бути присутніми з поважних причин. Під час проведення «години запитань до Уряду» можуть порушуватися лише питання з визначеної теми. Пропозиції щодо визначення теми «години запитань до Уряду» щотижня, відведеного для пленарних засідань Верховної Ради, вносять Погоджувальній раді депутатські фракції (депутатські групи).

«Година запитань до Уряду» включає як запитання до членів Кабінету Міністрів України від депутатських фракцій (депутатських груп) та відповіді на них — до 30 хвилин, так і запитання народних депутатів до членів Кабінету Міністрів України та відповіді на них — до 30 хвилин.

Запитання до членів Кабінету Міністрів України ставляться усно або в електронній формі та формулюються коротко і чітко. Депутатська фракція (депутатська група) може заздалегідь повідомити членів Кабінету Міністрів України про запитання, які їм буде поставлено. Запитання від депутатських фракцій (депутатських груп) подаються до Апарату Верховної Ради не пізніше 14 години вівторка, що передує дню проведення «години запитань до Уряду».

Окремою формою парламентського контролю є **право кожного народного депутата** звернутися на сесії Верховної Ради України із **запитом** до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Депутатський запит — це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної

влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.

Депутатський запит вноситься у паперовій або електронній формі народним депутатом, а у випадку, передбаченому пунктом 34 частини першої статті 85 Конституції України, також на вимогу групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України.

Верховна Рада України приймає рішення про направлення депутатського запиту до Президента України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України має бути попередньо підтримане не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Президент України, керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, до яких звернуто запит, зобов'язані повідомити народного депутата, групу народних депутатів, комітет Верховної Ради України про результати розгляду його (їх) запиту у п'ятнадцятиденний строк з дня його одержання або в інший, встановлений Верховною Радою України, строк. Повідомлення про результат розгляду депутатського запиту надсилається у паперовій або електронній формі.

Якщо запит з об'єктивних причин не може бути розглянуто у встановлений строк, Президент України, керівник відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, до якого звернуто запит, зобов'язаний у паперовій або електронній формі повідомити про це Голову Верховної Ради України та народного депутата, групу народних депутатів, комітет Верховної Ради України, який вніс (які внесли) запит, і запропонувати інший строк, який не повинен перевищувати одного місяця після одержання запиту.

Народний депутат має право брати безпосередньо участь у розгляді внесеного ним запиту керівником органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації. На вимогу народного депутата керівник органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, якому адресовано запит, зобов'язаний повідомити народному депутатові про день розгляду порушених у запиті питань завчасно, але не пізніше ніж за три дні до їх розгляду.

Відповідь на депутатський запит, внесений народним депутатом, надається відповідно Голові Верховної Ради України і народному депутату, який його вніс. Відповідь на депутатський запит, внесений групою народних депутатів, комітетом Верховної Ради України, надається відповідно Голові Верховної Ради України і народному депутату, підпис якого під запитом значиться першим, голові комітету Верховної Ради України. Відповідь надається в обов'язковому порядку і безпосередньо тим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, до якого було направлено запит, за підписом його керівника чи посадової особи, керівником підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, на ім'я яких було направлено запит.

Народний депутат, представник групи народних депутатів, комітет Верховної Ради України мають право дати оцінку відповіді на свій депутатський запит. По відповіді на депутатський запит може бути проведено обговорення, якщо на ньому наполягає не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України.

При обговоренні відповіді на депутатський запит на засіданні Верховної Ради України повинні бути присутні керівники, до яких звернуто запит. Вони можуть уповноважувати інших осіб бути присутніми при обговоренні відповіді на запит лише у виняткових випадках із вмотивованим обґрунтуванням.

За результатами обговорення відповіді на депутатський запит Верховна Рада України приймає відповідне рішення.

Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Особливості здійснення контрольних функцій Верховної Ради у сферах національної безпеки і оборони визначаються Законом України «Про національну безпеку України».

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з сайтом Верховної ради України. Віднайдіть Порядки денні пленарних засідань та Стенограми пленарних засідань, Регламент ВРУ. <https://www.rada.gov.ua/>
2. Здійсніть 3D-тур Верховною Радою України, скориставшись покликанням із меню «Громадськості» на сайті ВРУ.

Практичне завдання 23.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте етапи законодавчого процесу. Яка роль у ньому відводиться Президенту України?
2. Уявіть себе помічником / помічницею народного депутата. Укладіть памятку щодо підготовки депутатського запиту, його здійснення та обговорення відповіді на депутатський запит.

Для закріплення теми «Законодавча влада України»:

1. Назвіть повноваження Верховної Ради України.
2. Визначте види парламентського контролю та суб'єктів його здійснення.
3. Опишіть статус, структуру, порядок роботи Верховної Ради України; стадії законодавчого процесу; процедуру виборів народних депутатів України.
4. Проаналізуйте 4-5 статей Розділу IV Конституції України (на вибір).
5. Оцініть роль регламенту Верховної Ради України у роботі законодавчого органу.
6. Схарактеризуйте правовий статус народного депутата України.
7. Наведіть приклади застосування понять «законодавчий процес», «парламентський контроль» у навчальному та публіцистичному текстах.

§ 24. Президент України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- Президент України
- правовий статус
- повноваження Президента України
- імпічмент
- РНБО

«Правителя можна порівняти з човном, а народ — з водою: вода може нести човен, а може й перекинути його».

Сунь Цзи

24.1. Президент України: правовий статус і повноваження

Глава Української держави, що обирається всенародно та здійснює широкі повноваження у різних сферах суспільного життя — **Президент України** — за Конституцією посідає особливе місце у державно-правовому механізмі. Не будучи віднесеним Основним Законом до будь-якої з гілок влади, він бере активну участь у законотворенні, є ключовою фігурою у системі виконавчої влади, має деякі організаційні повноваження щодо функціонування судової влади. Це зумовлено встановленою Конституцією змішаною моделлю республіканського правління, відповідно до якої Президент має значні компетенційні преференції (кадрові й установчі) у сфері, передусім, виконавчої влади. Але вони належать йому як главі держави, а не як главі виконавчої влади. Будучи функціонально носієм важливих повноважень виконавчої влади, Президент не належить до системи її органів.

Статус Президента як глави держави має наскрізне значення щодо гілок влади. Специфіка цього статусу полягає в тому, що в ньому окреме місце посідають повноваження у сфері виконавчої влади (або державного управління), при цьому їх обсяг прямо залежить від наявної в державі форми правління.

Згідно з Основним Законом України Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (частина друга статті 102). Президент України є

гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (частина третя статті 102). Зазначені положення зобов'язують главу держави захищати усіма можливими правовими засобами, зокрема, права і свободи людини і громадянина. Тому образа чи наклеп на Президента України можуть розглядатися не тільки як посягання на громадянські права особи, що перебуває на цьому посту, але й як прояв неповаги до Української держави та її народу в цілому.

Президент України за визначенням у Конституції України статусом є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (стаття 102). Згідно зі статтею 106 Конституції України у сфері зовнішньої політики Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав, вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра закордонних справ України, присвоює вищі дипломатичні ранги (пункти 1, 3, 4, 5, 10, 24 частини першої).

Відповідно до пп. 3, 17 ч. 1. ст. 106 Конституції Президент повноважний здійснювати керівництво у трьох сферах діяльності держави — зовнішньополітичній діяльності, національній безпеці і оборони. Керівництво Президента у цих трьох сферах не зводиться до вироблення політики, а передбачає всю сукупність заходів щодо забезпечення її практичного запровадження.

У статті 106 Конституції України наведений перелік повноважень Президента України. Цей перелік не може тлумачитися розширено, законами та іншими актами Президенту не можуть бути надані додаткові (інші, ніж передбачені Конституцією) повноваження.

Написати звернення Подати петицію Підписатися на розсилку Залишити інформацію [Укр](#) [Рус](#) [Eng](#)

 ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ | ВОЛОДИМИР ЗЕЛЕНСЬКИЙ
Офіційне інтернет-представництво

Президент: [f](#) [t](#) [v](#) [y](#) [p](#) Офіс: [f](#) [t](#) [v](#) [y](#) [p](#)

Пошук по сайту

НОВИНИ - ФОТО - ВІДЕО - ДОКУМЕНТИ - ПРЕЗИДЕНТ - ОФІС - ПРЕС-ЦЕНТР - БІЛЬШЕ -

[Україна](#) Розпорядження Конституція України Всі документи

24.2. Нормативно-правові акти Президента України

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає **укази і розпорядження**, які є **обов'язковими до виконання на території України**. Розпорядження — це правові, нормативні акти, які мають організаційний (управлінський, кадровий тощо) характер. Укази можуть мати як нормативний, так і ненормативний (правозастосовний характер). Нормативні акти Президента України містять норми, що поширюються на невизначене коло осіб та спрямовані на багаторазове застосування. Наприклад, указ Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». Ненормативні укази мають індивідуальне значення. Наприклад, укази про відзначення державними нагородами України, про призначення або звільнення з посади конкретних осіб. Правові акти Президента України є **підзаконними**, оскільки приймаються на основі та в межах Конституції і законів України.

Нормативні правові акти Президента України не пізніше ніж у п'ятнадцятиденний строк після їх підписання оприлюднюються в офіційних друкованих виданнях: «Урядовий кур'єр», «Офіційний вісник України». Оприлюднені правові акти набирають чинності через 10 днів або в інший визначений самим правовим актом строк, але не раніше дня опублікування у зазначених офіційних виданнях.

24.3. Припинення повноважень Президента України

Згідно з Конституцією України строк перебування на посту Президента України починається з моменту складення присяги народів на урочистому засіданні Верховної Ради України (частина перша статті 104) і закінчується із вступом на пост новообраного Президента України (частина перша статті 108). Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпичменту;
- 4) смерті.

Отже, у статті 108 Конституції України визначені, зокрема, чотири підстави дострокового припинення повноважень Президента України. У випадках відставки та неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я він, по суті, втрачає свій пост згідно з процедурами, передбаченими статтями 109, 110 Конституції України. А відповідно до приписів статті 111 Конституції України

Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України — за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 Конституції України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України (стаття 112), у цих випадках вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень (частина п'ята статті 103).

24.4. Усунення Президента України з поста в порядку імпичменту

Усунення Президента України з поста в порядку імпичменту являє собою складну процедуру, в якій задіяні Верховна Рада, Верховний Суд і Конституційний Суд, у разі вчинення Президентом України державної зради або іншого злочину. Встановлена Конституцією України процедура імпичменту є єдиним способом притягнення Президента України до конституційної відповідальності і за своєю правовою природою не аналогічна обвинуваченню особи відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України. Імпичмент у системі конституційних інститутів за своєю правовою природою є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парламент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста (Закон України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент)» від 10 вересня 2019 року).

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради.

За наявності підстав Верховна Рада не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента.

Рішення про усунення Президента з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

24.5. Рада національної безпеки і оборони України

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року).

Функції РНБО:

- 1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
- 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;
- 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України, який і формує її персональний склад. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять **Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України**. У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з Веб-сайтом Офіційного інтернет-представництва Президента України. <https://www.president.gov.ua/> . Знайдіть в меню «Документи» укази і розпорядження, перегляньте зміст 3-4 нещодавніх нормативно-правових актів Президента України. Визначте, яким є характер кожного з них: управлінський, кадровий чи нормативний.
2. Обговоріть поняття «статус Президента України». Чому, на вашу думку Конституція України визначає, що Президент України «обіймає пост глави держави», а не, скажімо, «займає посаду...»?

Практичне завдання до § 24

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Порівняйте укази та розпорядження Президента України як нормативно-правові акти. Яке місце в системі нормативно-правових актів держави вони займають?
2. Проаналізуйте кадрові та зовнішньо-політичні повноваження Президента України. Визначте перелік повноважень Президента України у сфері національної безпеки і оборони, скориставшись текстом статті 106 Конституції України.
3. Визначте конкретні цифри кількості голосів народних депутатів України, необхідних на різних стадіях процедури імпічменту.

Для закріплення теми «Президент України»:

1. Назвіть вимоги до кандидата на пост Президента України; підстави дострокового припинення повноважень Президента України; нормативно-правові акти Президента України.
2. Визначте нормативно-правові акти, які регламентують діяльність Президента України.
3. Опишіть правовий статус Президента України; повноваження Президента України; процедуру імпічменту.
4. Проаналізуйте 4-5 статей Розділу V Конституції України (на вибір).
5. Укладіть навчальний текст «Президент України», який ви б змогли запропонувати учням 5 класу.
6. Схарактеризуйте функції Ради національної безпеки і оборони України.

§ 25. Виконавча влада України

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- Кабінет Міністрів України • Прем'єр-Міністр України • міністерство
- місцеві державні адміністрації • центральні органи виконавчої влади
- місцеві органи виконавчої влади

«Я не найрозумніший хлопець у світі. Але я вмію підбирати розумних співробітників».
Франклін Делано Рузвельт

25.2. Кабінет Міністрів України: склад, порядок призначення, повноваження

Виконавча влада є самостійною гілкою державної влади, що являє собою сукупність повноважень з управління державними справами (включаючи адміністративну нормотворчість, зовнішні відносини, державний контроль), а також систему державних органів, що здійснюють ці повноваження.

Сутність виконавчої влади полягає у забезпеченні реалізації та виконання законів, в управлінні функціонуванням державного механізму, в державному регулюванні ринку, у задоволенні життєвих потреб населення. Для виконання цих задач виконавча влада має у

своєму розпорядженні відповідні ресурси: матеріально-фінансові (державний бюджет, загальнодержавні податки державна власність, державні підприємства тощо), кадрові (державні службовці), інформаційні (державні засоби масової інформації, веб-портали, бази даних) воєнізовані підрозділи тощо.

Виконавча влада характеризується ієрархічністю побудови: включає вищий орган виконавчої влади (Кабінет Міністрів України), центральні органи виконавчої влади (міністерства, державні служби, державні інспекції, державні агентства тощо), місцеві органи виконавчої влади (обласні і районні державні адміністрації тощо).

Будинок
Кабінету Міністрів України,
м. Київ, вул.
Грушевського, 12/2

Кабінет Міністрів України

(Уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Уряд України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

До основних завдань Кабінету Міністрів України належать:

- 1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;
- 2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості;
- 3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- 4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;
- 5) забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;
- 6) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- 7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 8) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- 9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Кабінет Міністрів України є колегіальним органом, приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях.

До складу Кабінету Міністрів України входять **Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України** (ст. 113 Конституції України).

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. *Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції.*

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України відповідно до вимог Конституції України та цього Закону.

Верховна Рада України розглядає подання та призначає на посаду членів Кабінету Міністрів України шляхом прийняття відповідної постанови. Рішення щодо призначення членів Кабінету Міністрів України може прийматися як списком, так і щодо окремих посад. Особа, призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду складає на пленарному засіданні Верховної Ради України присягу.

Конституція України не визначає термін, на який призначається Кабінет Міністрів України. Термін повноважень Кабміну залежить (крім випадків відставки або смерті Прем'єр-міністра) від відповідного волевиявлення щодо його існування з боку Верховної Ради. Норма про обов'язковість складання повноважень уряду перед новообраною Верховною Радою України слід сприймати так, що **строк повноважень уряду не може перевищувати строку повноважень парламенту.** Конституція пов'язує складання повноважень уряду саме з новообраним парламентом.

Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України належить **право законодавчої ініціативи** у Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України вносить проекти законів на розгляд Верховної Ради України відповідно до вимог Регламенту Верховної Ради України.

Організаційною формою роботи Кабінету Міністрів України є його

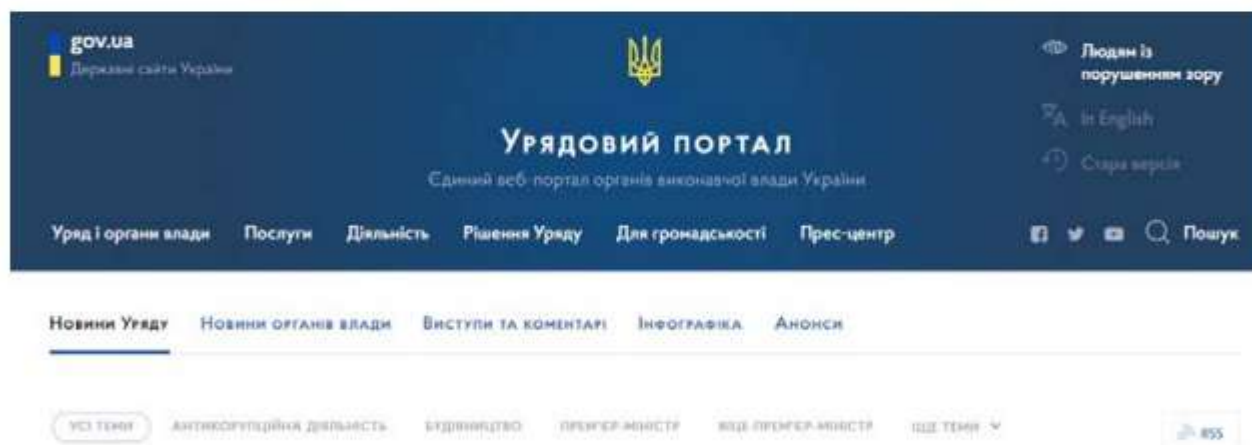
засідання, які скликаються Прем'єр-міністром України. Засідання Кабінету Міністрів України вважається повноважним, якщо на ньому присутні більше ніж половина посадового складу Кабінету Міністрів України. У разі якщо міністр не має змоги взяти участь у засіданні Кабінету Міністрів України, з правом дорадчого голосу в засіданні бере участь заступник міністра.

Діяльність Уряду України регулюється Законом України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року. Рішення Кабінету Міністрів приймаються шляхом голосування більшістю голосів посадового складу Кабінету Міністрів. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос Прем'єр-міністра.

25.2. Повноваження Прем'єр-міністра

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України та спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, та здійснення інших повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України.

Також Прем'єр-міністр спрямовує, координує та контролює діяльність членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, дає з цією метою доручення, обов'язкові до виконання зазначеними органами та посадовими особами.

Прем'єр-міністр вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України), а також Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, а крім того — вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо кандидатур для призначення на посаду і звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій та щодо внесення Президенту України

подань про призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій, пропозиції щодо спрямування і координації Кабінетом Міністрів України центральних органів виконавчої влади, зокрема через міністра, який не очолює міністерство.

Як глава Уряду Прем'єр-міністр формує проект порядку денного засідання Кабінету Міністрів України, скликає засідання Кабінету Міністрів України та головує на них, а також підписує акти Кабінету Міністрів України, представляє Кабінет Міністрів України у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами.

На дипломатичному полі Прем'єр-міністр вступає у відносини з урядами іноземних держав, веде переговори і підписує міжнародні договори відповідно до закону, постанов Верховної Ради України та актів Президента України, прийнятих відповідно до Конституції України, вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо затвердження голів спільних міжурядових комісій з питань співробітництва, що утворюються на підставі міжнародних договорів, укладених від імені Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України може здійснювати інші повноваження, передбачені Конституцією, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» та іншими законами України. Для здійснення Прем'єр-міністром України своїх повноважень у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворюється патронатна служба — **апарат Прем'єр-міністра України**, керівник якого призначається на посаду та звільняється з посади Прем'єр-міністром України. У разі відсутності Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України за його дорученням виконує Перший віце-прем'єр-міністр України або віце-прем'єр-міністр України згідно з визначеним Кабінетом Міністрів України розподілом повноважень.

25.3. Центральні органи виконавчої влади

Правове положення центральних органів виконавчої влади регламентується Конституцією України та Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. (редакція від 31.03.2023 р.)

Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики.

Система центральних органів виконавчої влади відповідно до норм Конституції України визначається Кабінетом Міністрів України, який утворює, реорганізовує та ліквідує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади (п. 9¹ ч. 1 ст. 116 Конституції України).

Відповідно до ч. 3 ст. 114 Конституції України Верховна Рада призначає за поданням Президента України Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, а за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів України та припиняє їхні повноваження на цих посадах.

При визначенні статусу центрального органу виконавчої влади слід враховувати, що компетенція центральних органів виконавчої влади є загальнодержавною, тобто поширюється на всю територію України. Ці органи у своїй діяльності покликані представляти інтереси всієї держави, а не окремих її регіонів. При цьому Уряд є органом загальної компетенції, відповідальним за реалізацію державної політики в усіх сферах державної політики, а центральні органи виконавчої влади мають компетенцію у конкретних (спеціальних) сферах державної політики.

Конституція України не дає чіткої відповіді стосовно видового складу центральних органів виконавчої влади, використовуючи у кількох випадках загальну формулу «міністерства та інші центральні органи виконавчої влади» (п. 9¹ ч. 1 ст. 116, ст. Конституції України). В той же час, Конституція України досить чітко вирізняє із системи центральних органів виконавчої влади – міністерства, між якими розподіляється вся сфера урядової політики.

Підставою для такого виокремлення є вищий статус міністерства порівняно з іншими центральними органами виконавчої влади, оскільки міністерство є логічним «продовженням Уряду» та основним центром вироблення державної політики у певному секторі державного управління.

Міністерство очолює міністр України, який є членом Кабінету Міністрів України. Міністр має першого заступника та заступників, один з яких є заступником з питань боротьби з корупцією. Міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує міністр.

Основні завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах:
1) забезпечення нормативно-правового регулювання;
2) визначення пріоритетних напрямів розвитку;
3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
4) узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентіві України та Кабінету Міністрів України;
5) здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на нього актами Президента України.

Накази міністерства можуть бути скасовані Кабінетом Міністрів України повністю чи в окремій частині. Скасування наказу міністерства Кабінетом Міністрів України має наслідком припинення

вчинення будь-якими органами, особами дій, спрямованих на виконання скасованого наказу міністерства, здійснення повноважень, визначених цим наказом.

Галузевий принцип утворення міністерств дозволяє створити професійний спеціалізований управлінський апарат у тих сферах суспільного життя, які уряд вважає постійним об'єктом правового регулювання; дає можливість згрупувати розрізнені інститути в єдину систему в рамках однієї управлінської сфери. Міністерства планують і організують роботу відповідної галузі управління, керують роботою підпорядкованих підприємств, установ, організацій, здійснюють контроль за діяльністю всіх суб'єктів права у підвідомчій галузі.

Для виконання окремих функцій з реалізації державної політики утворюються такі центральні органи виконавчої влади як **служби, агентства, інспекції, комісії, бюро**. Зазначені органи безпосередньо не формують урядову політику, а їх діяльність спрямована на забезпечення реалізації державної політики у визначеній Кабінетом Міністрів України сфері, а також на внесення пропозицій щодо її формування шляхом виконання функцій державного управління.

Утворення вказаних органів у системі організаційної структури державного управління зумовлено тим, що певні функції виконавчої влади неможливо чи небажано відносити до відання одного міністерства або коли є необхідність організаційно (структурно) розмежувати відповідальність за прийняття рішень та їх реалізацію.

Особливістю цих центральних органів виконавчої влади є те, що їх діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством. Утворюються зазначені органи в такому ж порядку як і міністерства.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як **служба**.

У випадку коли більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як **агентство**.

Як **інспекція** утворюється центральний орган виконавчої влади у разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, центральний орган виконавчої влади може утворюватися як **бюро**.

Очолює центральний орган виконавчої влади голова, якого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за пропозицією Комісії з питань вищого корпусу державної служби.

На центральний орган виконавчої влади може бути покладено виконання одного або кількох завдань:
1) надання адміністративних послуг;
2) здійснення державного нагляду (контролю);
3) управління об'єктами державної власності;
4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;
5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

До складу центральних органів виконавчої влади також входять **центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом**. Це вид органів виконавчої влади, особливість яких полягає в тому, що всі питання їх правового статусу та взаємовідносин з іншими органами мають вирішуватися шляхом прийняття законів, що визначають порядок діяльності й повноваження саме цих органів. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом мають особливі завдання та повноваження. Відносно них можуть встановлюватися спеціальні умови утворення, реорганізації та ліквідації, підконтрольності та підзвітності.

Прикладом органу зі спеціальним статусом є Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національне агентство України з питань державної служби, Національне агентство України з питань запобігання корупції.

25.4. Місцеві органи виконавчої влади

Організація місцевих органів виконавчої влади являє систему, до складу якої входять: Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві (обласні, районні, міські у містах Києві та Севастополі, районні у місті Києві) державні адміністрації, а також територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Їх діяльність унормована відповідно Конституцією Автономної Республіки Крим, Законами України «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України – місто-герой Київ», актами відповідних центральних органів виконавчої влади.

Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. В межах відповідної території місцеві державні адміністрації забезпечують: виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – програм їх

національно-культурного розвитку; підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; подання звіту про виконання відповідних бюджетів і програм; взаємодію з органами місцевого самоврядування; реалізацію інших наданих державою та делегованих відповідними радами повноважень.

Основною ланкою цієї системи є **обласні та районні державні адміністрації**, голови яких, відповідно до ч. 4 ст. 118 Конституції України призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Відповідно до ч. 9, 10 ст. 118 Конституції Президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації у разі висловлення йому недовіри з боку місцевої (обласної або районної) ради.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які відповідно до закону забезпечують нормативно-правове регулювання власних і делегованих повноважень, голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники структурних підрозділів – накази.

Для виконання законодавчо закріплених завдань у складі місцевих державних адміністрацій функціонують їх структурні підрозділи, що створюються її головою, входять до її складу й у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують виконання покладених на нього завдань. Основним завданням структурного підрозділу є забезпечення реалізації державної політики у визначених одній чи кількох галузях на відповідній території.

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з сайтом Кабінету міністрів України <https://www.kmu.gov.ua/> . Які рубрики меню сайту вважаєте найкориснішими для громадян? Розгляньте «Короткі інструкції, які можуть врятувати життя громадян» <https://www.kmu.gov.ua/news/sluzhba-bezpeki-ukrayini-pidgotuvala-instrukciji-yaki-mozhut-vryatuvati-zhittya-gromadyan> .
2. Візуалізуйте в схемі чи ментальній мапі ієрархічну структуру системи органів виконавчої влади.

Практичне завдання до § 25

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Визначте перелік і структуру місцевих органів виконавчої влади. Чи можна стверджувати про ієрархічність цієї системи? Чому?
2. Систематизуйте кадрові повноваження Прем'єр-міністра.

Для закріплення теми «Виконавча влада України»:

1. Назвіть склад Кабінету Міністрів України; центральні і місцеві органи виконавчої влади.
2. Визначте значення термінів і понять: Кабінет міністрів України; Прем'єр-Міністр України; міністерство; місцеві державні адміністрації
3. Опишіть правовий статус Кабінету Міністрів України; процедуру призначення Прем'єр-Міністра України; підстави припинення повноважень Кабінету Міністрів України.
4. Проаналізуйте 4-5 статей Розділу VI Конституції України (на вибір).
5. Оцініть роль місцевих органів виконавчої влади.
6. Схарактеризуйте повноваження Кабінету Міністрів України; повноваження місцевих органів виконавчої влади.
7. Укладіть навчальний текст «Виконавча влада України», який ви б змогли запропонувати учням 5 класу. Доповніть його інформацією, яку, на вашу думку, варто знати випускникам закладів загальної середньої освіти.

§ 26. Місцеве самоврядування в Україні

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- місцеве самоврядування • територіальна громада
- сільська, селищна, міська рада • сільський, селищний, міський голова
- староста • органи самоорганізації населення

«Шукайте правди в своїй громаді».
Симон Петлюра

26.1. Поняття, принципи, система місцевого самоврядування

Визначення поняття «місцеве самоврядування» міститься у ст. 140 Конституції України, відповідно до якої «місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». У цій нормі знайшли своє визначення два поняття — «місцеве самоврядування» та «територіальна громада». Тобто, оскільки територіальна громада — це жителі села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, то конституційне визначення місцевого самоврядування можна спростити. Таким чином, відповідно до Основного Закону України, **місцеве самоврядування — це право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.**

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» конкретизує це визначення, встановлюючи, що **місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність**

територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Цей Закон закріплює і низку основних принципів, на яких ґрунтується місцеве самоврядування в Україні.

Принципи, на яких здійснюється місцеве самоврядування, конкретизують конституційний принцип народовладдя. Так, принцип **колегіальності** у місцевому самоврядуванні означає, що найважливіші питання місцевого значення вирішуються колегіально або членами територіальної громади на місцевому референдумі, або колегіальними органами місцевого самоврядування (місцевими радами, виконавчими комітетами місцевих рад). Принцип **виборності** означає, що органи місцевого самоврядування та посадові особи місцевого самоврядування обираються — або прямими виборами, тобто безпосередньо членами територіальної громади (місцеві ради, сільські, селищні, міські голови), або шляхом непрямих виборів.

У законодавстві України про місцеве самоврядування послідовно втілюється принцип **правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності** місцевого самоврядування в межах повноважень. Так, органи місцевого самоврядування наділені правом приймати нормативні акти з питань, віднесених до їх відання, вирішувати певні питання організаційного характеру. Щодо матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування в межах повноважень, то слід урахувувати, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Важливим для здійснення місцевого самоврядування є **принципи законності, гласності, поєднання місцевих і державних інтересів в межах повноважень, визначених законами, підзвітності та відповідальності** перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб, а також **принцип судового захисту прав місцевого самоврядування**.

Принцип **гарантування місцевого самоврядування** — це один з принципів конституційного ладу України, закріплений у статті 7 Конституції України, відповідно до норм якої в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Його сутність полягає у тому, що в Україні місцеве самоврядування не ототожнюється з державною владою, а разом з нею розглядається як вид публічної влади. Відповідно, гарантування місцевого самоврядування — це сукупність умов та заходів з боку держави, що здійснюють можливість реалізації та захисту місцевого самоврядування. Конституційний принцип гарантування місцевого самоврядування конкретизується у законах

«Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про місцеві вибори», «Про службу в органах місцевого самоврядування» тощо.

Система місцевого самоврядування включає:

територіальну громаду;
сільську, селищну, міську раду;
сільського, селищного, міського голову;
виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
органи самоорганізації населення.

Принцип гарантування та державної підтримки місцевого самоврядування тісно поєднаний з принципом правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування. Наприклад, Конституція України передбачає, що держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування, а також що витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади,

компенсуються державою.

Основи системи місцевого самоврядування в Україні закладені у Конституції. Стаття 140 Основного Закону лише містить найважливіші положення щодо системи місцевого самоврядування, а саме:

– **місцеве самоврядування є правом територіальної громади з урахуванням принципу народовладдя** («місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи»);

– **встановлює ланки системи місцевого самоврядування** («органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради»);

– **враховує особливості деяких адміністративно-територіальних одиниць при визначенні органів, що здійснюють місцеве самоврядування** («особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України»);

– **передбачає наявність у системі місцевого самоврядування двох видів елементів, утворення яких є факультативним** (по-перше, це **районні у містах ради та їхні виконавчі органи**, адже «питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад», по-друге, це **органи самоорганізації населення**, так як «сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна»).

Положення Конституції України щодо системи місцевого самоврядування конкретизуються в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні».

Крім того, у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради відповідно до цього Закону можуть утворюватися районні в місті ради. Районні в містах ради утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

26.2. Представницькі органи місцевого самоврядування

Місцеві ради (сільські, селищні, міські) є представницькими органами місцевого самоврядування. Вони представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

За змістом повноваження органів місцевого самоврядування можна розділити на такі основні групи:

1) суспільно-політичні (нормотворча діяльність, керівництво місцевими радами апаратом ради та її виконавчим комітетом, скликання загальних зборів громадян за місцем проживання, ін.);

2) фінансово-економічні (встановлення ставок місцевих податків і зборів; здійснення місцевих позик, утворення комунальних підприємств, ін.);

3) соціально-культурні (підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, міст, цільових програм з інших питань самоврядування, надання допомоги малозабезпеченим верствам населення, утримання дитячих садків, закладів освіти, підтримка місцевих громадських організацій, ін.);

4) екологічні (підготовка програм охорони навколишнього середовища, створення та забезпечення функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем забезпечення доступу до екологічної інформації тощо).

Порядок формування та організація діяльності рад визначаються Конституцією та законами, а також статутами територіальних громад.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Ці органи є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

Органи місцевого самоврядування вирішують питання місцевого значення в інтересах територіальних громад.

26.3. Об'єднана територіальна громада

Територіальні громади українських сіл, селищ та міст можуть об'єднуватися, створюючи об'єднану територіальну громаду, або приєднуватися до уже створеної об'єднаної територіальної громади на засадах добровільності (Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року. Добровільне об'єднання територіальних громад може мати місце тільки для суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст та здійснюється з дотриманням певних умов.

По-перше, об'єднана територіальна громада має єдиний представницький орган місцевого самоврядування — раду, повноваження якої поширюються на всі населені пункти такої громади.

По-друге, територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися.

При цьому об'єднана територіальна громада має бути розташована в межах території однієї області або Автономної Республіки Крим, тобто не можуть об'єднуватися суміжні громади, що розташовані в різних областях.

Важливо, що при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади.

Суттєвою вимогою є те, що якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

І нарешті, об'єднання територіальних громад здійснюється відповідно до перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, області.

26.4. Правовий статус депутатів місцевих рад

Депутат сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради є повноважним і рівноправним членом відповідної ради — представницького органу місцевого самоврядування. Водночас, він є представником інтересів територіальної громади села, селища, міста чи їх громад, який відповідно до Конституції України і закону про місцеві вибори обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування на строк, встановлений Конституцією

України (5 років). Він є представником інтересів як територіальної громади у цілому, так і виборців свого виборчого округу зокрема. У зв'язку з цим депутат місцевої ради зобов'язаний виражати і захищати їхні інтереси, виконувати їх доручення в межах своїх повноважень, наданих Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 року, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування.

Повноваження депутата місцевої ради починаються з дня відкриття першої сесії відповідної ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів відповідною територіальною виборчою комісією і закінчуються в день відкриття першої сесії цієї ради нового скликання. Виключення з цього загального правила є можливими у разі дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради (наприклад, у разі припинення його громадянства України або виїзду на постійне проживання за межі України, його смерті) або ради, до складу якої його обрано.

Депутати місцевої ради не можуть мати іншого представницького мандата. Але депутати місцевої ради здійснюють свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю.

Відповідно до покладених на нього завдань, депутат місцевої ради наділений як правами, так і обов'язками. Їх можна поділити на ті, що реалізуються у виборчому окрузі, та у відповідній місцевій раді та її органах.

До основних обов'язків депутата місцевої ради у цьому представницькому органі

належать такі: брати участь у роботі ради, постійних комісій та інших її органів, до складу яких він входить, всебічно сприяти виконанню їх рішень; виконувати доручення ради, її органів, сільського, селищного, міського голови чи голови ради; інформувати їх про виконання доручень тощо.

До основних прав депутата місцевої ради у раді та її органах

відносяться: 1) право ухвального голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях ради та її органів, до складу яких він входить; 2) обирати і бути обраним до органів відповідної ради; 3) пропонувати питання для розгляду їх радою та її органами; 4) вносити пропозиції і зауваження до порядку денного засідань ради та її органів, порядку розгляду обговорюваних питань та їх суті; 5) вносити на розгляд ради та її органів пропозиції з питань, пов'язаних з його депутатською діяльністю; інші.

До основних обов'язків депутата місцевої ради у виборчому окрузі

належать такі: 1) підтримувати зв'язок з виборцями, територіальною громадою; 2) не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради та її органів; 3) вивчати громадську думку; вивчати потреби територіальної громади, інформувати про них раду та її органи, брати безпосередню участь у їх вирішенні; 4) визначити і оприлюднити дні,

Серед прав депутата місцевої ради у виборчому окрузі

основними є такі: 1) офіційно представляти виборців свого виборчого округу та інтереси територіальної громади з питань, що належать до відання органів місцевого самоврядування відповідного рівня; 2) брати участь з правом дорадчого голосу у засіданнях інших місцевих рад та їх органів, загальних зборах громадян за місцем проживання, засіданнях органів

години та місце прийому виборців, інших громадян; вести регулярний, не рідше одного разу на місяць, прийом виборців; інші. Депутат місцевої ради є відповідальним перед виборцями свого виборчого округу і їм підзвітним.

самоорганізації населення, що проводяться в межах території його виборчого округу; 3) на депутатське звернення, депутатський запит, депутатське запитання; 4) на невідкладний прийом; 5) вимагати усунення порушень законності і встановлення правового порядку тощо.

Діяльність депутата місцевої ради є важливою незалежно від того, чи йдеться про роботу у складі місцевої ради та її органів, чи про роботу у виборчому окрузі. Для створення умов ефективної роботи депутатів місцевих рад, у законодавстві встановлено низку гарантій їх діяльності.

Гарантії діяльності депутата місцевої ради
депутат місцевої ради не несе відповідальності за виступи на засіданнях ради та її органів, за винятком відповідальності за образу чи наклеп;
на час виконання депутатських повноважень депутату місцевої ради надається відстрочка від призову на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу;
законодавство передбачає особливості повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення депутату місцевої ради;
на час сесії чи засідання постійної комісії місцевої ради, а також для здійснення депутатських повноважень в інших передбачених законом випадках депутат місцевої ради звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків. У разі здійснення депутатських повноважень у робочий час депутату місцевої ради за основним місцем роботи відшкодовуються середній заробіток та інші витрати, пов'язані з депутатською діяльністю, за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету;
відповідна рада та її виконавчі органи забезпечують депутатів місцевих рад офіційними виданнями та інформаційними матеріалами ради, організують допомогу їм з правових питань депутатської діяльності.

26.5. Сільський, селищний, міський голова

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових місцевих виборах, становить п'ять років.

Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Сільський, селищний, міський голова не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах, займатися

іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю.

На сільських, селищних, міських голів поширюються повноваження та гарантії депутатів рад, передбачені законом про статус депутатів рад, якщо інше не встановлено законом.

Староста села, селища. В об'єднаних територіальних громадах законодавством передбачено існування посади старости, що представляє в об'єднаній громаді окремий населений пункт (старостинський округ).

Кандидатура старости вноситься на громадське обговорення (громадські слухання, збори громадян, інші форми консультацій з громадськістю) сільським, селищним, міським головою та вважається погодженою з жителями відповідного старостинського округу, якщо в результаті громадського обговорення (громадських слухань, зборів громадян, інших форм консультацій з громадськістю) отримала підтримку у старостинському окрузі.

Староста працює на постійній основі в апараті відповідної ради та її виконавчого комітету, а в разі обрання членом цього виконавчого комітету — у виконавчому комітеті ради.

На старосту поширюються вимоги щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлені для сільського, селищного, міського голови.

Старостинський округ утворюється відповідною сільською, селищною, міською радою у складі одного або декількох населених пунктів (крім адміністративного центру територіальної громади), на території якого (яких) проживає не менше 500 жителів. При утворенні старостинських округів враховуються історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток таких старостинських округів та відповідної територіальної громади.

Староста уповноважений діяти в інтересах жителів відповідного старостинського округу у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради, він бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій з правом дорадчого голосу, а також у засіданнях виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради, маючи право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій та виконавчого комітету з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного старостинського округу.

Староста сприяє жителям відповідного старостинського округу у підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, а також у поданні відповідних документів до зазначених органів. За рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради надає адміністративні

послуги та/або виконує окремі завдання адміністратора центру надання адміністративних послуг (у разі утворення такого центру).

Староста бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу та у здійсненні контролю за їх виконанням.

Також староста бере участь у підготовці пропозицій до проекту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу.

Крім того, староста бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного старостинського округу та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про результати такого контролю.

Під час здійснення наданих повноважень староста є відповідальним і підзвітним сільській, селищній, міській раді та підконтрольним сільському, селищному, міському голові. Староста не рідше одного разу на рік, протягом першого кварталу року, наступного за звітним, а на вимогу не менш як третини депутатів — у визначений сільською, селищною, міською радою термін, звітує про свою роботу перед такою радою, жителями старостинського округу. Заслуховування звіту старости перед жителями старостинського округу відбувається на відкритій зустрічі, у спосіб, що дає можливість жителям старостинського округу поставити запитання, висловити зауваження та внести пропозиції. Інформація про відповідну зустріч, а також письмовий звіт старости оприлюднюються на офіційному веб-сайті сільської, селищної, міської ради та розміщуються у приміщенні ради не пізніше ніж за сім календарних днів до дня проведення відповідної зустрічі. Порядок звітування старости визначається Положенням про старосту.

26.6. Акти органів місцевого самоврядування

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають **рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території**. Такі рішення з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Органи місцевого самоврядування мають право приймати рішення, вносити до них зміни та скасовувати їх на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України, керуючись у своїй діяльності ними та актами Президента України, Кабінету Міністрів України.

Закріплені у статті 144 Конституції України та статті 59 Закону України № 280/97-ВР від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні» норми про акти органів місцевого самоврядування, крім юридичної форми реалізації завдань і функцій,

визначають порядок прийняття і перевірки рішень органів місцевого самоврядування. Ради правомочні розглядати і вирішувати питання, віднесені Конституцією України та законами України до їх відання, і рішення відповідної ради може бути внесене на повторний розгляд цієї ж ради (стаття 25, частина четверта статті 59). У Законі передбачено, що рішення виконавчого комітету ради з питань, які належать до компетенції виконавчих органів ради, можуть бути скасовані відповідною радою, і що раді належить право скасовувати акти виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції чи законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень (частина дев'ята статті 59, пункт 15 частини першої статті 26).

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з офіційними сайтами органів місцевого самоврядування вашої області, району, міста / села / селища, територіальної громади. Віднайдіть інформацію про структуру органу, очільників та інших посадових осіб, нещодавні рішення. Обговоріть в команді.
2. Поясніть, як ви розумієте твердження «В Україні місцеве самоврядування не ототожнюється з державною владою, а разом з нею розглядається як вид публічної влади». Порівняйте свої міркування з поясненнями однокласників та однокласниць.

Практичне завдання до § 26

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. За кілька років ви зможете реалізувати своє право брати участь у виборах, зокрема, до органів місцевого самоврядування. Окресліть власні критерії, за якими ви надасте перевагу певному кандидату на посаду сільського, селищного, міського голови чи старости села, селища. Яким критеріям мали б відповідати ви, якщо б хотіли стати кандидатом на місцевих виборах?
2. Проаналізуйте права та обов'язки депутатів місцевих рад у відповідних раді та окрузі. Як вони пов'язані?

Для закріплення теми «Місцеве самоврядування в Україні»:

1. Назвіть органи місцевого самоврядування в Україні.
2. Визначте значення термінів і понять: місцеве самоврядування, територіальна громада; сільська, селищна, міська рада; сільський, селищний, міський голова; староста; органи самоорганізації населення.
3. Опишіть повноваження органів місцевого самоврядування; процедуру виборів органів місцевого самоврядування.
4. Проаналізуйте 4-5 статей Розділу VI Конституції України (на вибір).
5. Оцініть значення місцевого самоврядування в Україні.
6. Схарактеризуйте правовий статус депутатів місцевих рад, сільського, селищного, міського голови та старости.
7. Укладіть текст повідомлення для шкільного сайту чи сайту місцевої громади про організацію місцевого самоврядування у вашій громаді, населеному пункті.

§ 27. Судова влада в Україні

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- правосуддя • судоустрі, • судочинство • суди загальної юрисдикції
- правосуддя • судочинство • конституційне подання • конституційне звернення • конституційна скарга • статус суддів • засади судочинства
- Конституційний Суд України

**«Законодавство має бути голосом розуму,
а суддя — голосом закону».**

Піфагор

§ 27.1. Правосуддя і принципи судоустрою в Україні. Конституційний суд

27.1.1. Правосуддя

Розділ VIII Конституції України присвячено визначенню конституційних основ судової влади України. Варто вказати, що в юридичній літературі, багатьох офіційних документах, включаючи передусім Конституцію України, судова влада ототожнюється з правосуддям. Однак власне правосуддя тлумачиться і у широкому, і у вузькому значеннях: як будь-яка діяльність, що здійснюється судом і тільки як розгляд справ у судовому засіданні. При цьому поняття «судова влада» ширше за змістом і більш загальне по суті. Воно, по-перше, засвідчує наявність органів, які здійснюють судову владу, і, по-друге, відображає зміст їх функцій і повноважень. У порівнянні з поняттям «правосуддя», «судова влада» — поняття статичне, так як не пов'язане безпосередньо з діяльністю відповідних органів. З цієї точки зору назва Розділу VIII є не досить вдалою, оскільки змішує досить різні за суттю дефініції.

Основоположний принцип правової демократичної держави полягає у тому, що її органи, посадові особи і громадяни зобов'язані дотримувати норм права, співвідносити свої рішення і дії з правом. У реальному житті зіткнення різних інтересів і оцінок діючих норм законодавства неминуче породжує правові конфлікти. Завдання щодо їхнього запобігання і вирішення, забезпечення законності та правопорядку виконують органи судової влади, використовуючи для цього особливе положення в системі органів державної влади та специфічні, притаманні лише їм засоби впливу.

Судова влада, охороняючи права і свободи людини, захищаючи законні інтереси держави, стає, по суті, учасником здійснення всіх функцій держави. Її роль в умовах триваючих політико-економічних перетворень в Україні, безумовно, зростає. І це важливо, оскільки у демократично організованому суспільстві судова влада забезпечує вирішення конфліктів має відбуватися без свавілля і насильства, на

основі відомих усім правових установлень на основі принципу верховенства права.

Правосуддям називають самостійну галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ. Відповідно до статті 124 Конституції Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, які відповідно до ст. 6 Конституції України є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

До завдань правосуддя належать захист прав та гідності людини, забезпечення законності й правопорядку; запобігання злочинам та іншим правопорушенням; охорона від будь-яких посягань закріплених у Конституції України основних засад суспільного ладу, його політичної та економічної систем.

27.1.2. Принципи судоустрою в Україні

Принципи судоустрою в Україні — це основні засади здійснення судової влади, серед яких:

1. Незалежність судів:

Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права (Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року).

Звернення до суду громадян, організацій чи посадових осіб, які відповідно до закону не є учасниками судового процесу, щодо розгляду конкретних справ судом не розглядаються, якщо інше не передбачено законом.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні утримуватися від заяв та дій, що можуть підірвати незалежність судової влади.

Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до цього Закону діє суддівське самоврядування (Рада суддів України, збори суддів).

2. Право на справедливий суд

Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом.

Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України.

Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України.

3. Право на повноважний суд

Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом.

Суддя розглядає справи, одержані згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону. На розподіл судових справ між суддями не може впливати бажання судді чи будь-яких інших осіб.

4. Рівність перед законом і судом

Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом.

5. Професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд

Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно.

Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу.

Для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво в суді здійснюються адвокатом, за винятком випадків, установлених законом.

Витрати учасників судового процесу на професійну правничу допомогу відшкодовуються в порядку, визначеному законом.

6. Гласність і відкритість судового процесу

Судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом.

Додатковим способом інформування про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, місце, дату і час судового засідання, може бути надання інформації з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, у тому числі з використанням мобільного застосунку Порталу Дія.

Програмними засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, у тому числі мобільного застосунку Порталу Дія, може бути також забезпечено додаткове інформування сторін спору, авторизованих через Єдиний державний веб-портал електронних послуг або через мобільний застосунок Порталу Дія, шляхом відображення в електронній формі судового рішення у справі, виконавчого документа.

Інформація про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, дату надходження позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого є відкритою та має бути невідкладно оприлюдненою на офіційному веб-порталі судової влади України, крім випадків, установлених законом.

Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених законом. У відкритому судовому засіданні мають право бути присутніми будь-які особи. У разі вчинення особою дій, що свідчать про неповагу до суду або учасників судового процесу, така особа за вмотивованим судовим рішенням може бути видалена із зали судового засідання.

Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку.

Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без

створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Суд може визначити місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис.

Розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за вмотивованим рішенням суду виключно у випадках, визначених законом.

7. Мова судочинства і діловодства в судах

Судочинство і діловодство в судах України проводяться державною мовою.

Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою.

Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

8. Обов'язковість судових рішень

Судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України.

Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом.

Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом.

Невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, установлену законом.

Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права.

Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права.

Судові рішення не можуть бути переглянуті іншими органами чи особами поза межами судочинства, за винятком рішень про амністію та помилування.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи не можуть приймати рішення, які скасовують судові рішення або зупиняють їх виконання.

Судові рішення інших держав, рішення міжнародних арбітражів, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а

також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

9. Право на перегляд справи та оскарження судового рішення

Учасники справи, яка є предметом судового розгляду, та інші особи мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення.

27.1.3. Конституційний Суд України: формування, склад, повноваження

Конституційний Суд України здійснює конституційне правосуддя та не входить у систему судоустрою України. Якщо суди системи судоустрою розглядають спори між людьми, то Конституційний Суд вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та, у передбачених Конституцією України випадках, інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України.

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно. Суддя Конституційного Суду України набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Суду.

Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належить:	
1)	вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
2)	офіційне тлумачення Конституції України;
3)	здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України надає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

27.1.4. Конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга

Конституційний Суд не розглядає справи за власною ініціативою. Конституційне провадження може розпочатися лише за відповідним зверненням належного суб'єкта, про що зазначено в Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року.

Так, **формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.**

Конституційним поданням є подане до Конституційного Суду письмове клопотання щодо визнання акта (його окремих положень) неконституційним або офіційного тлумачення Конституції.

У конституційному поданні щодо конституційності акта (його окремих положень) зазначаються акт (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність Конституції, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити акт (його окремі положення), а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта (його окремих положень).

У конституційному поданні щодо офіційного тлумачення Конституції зазначаються конкретні положення Конституції України, які потребують офіційного тлумачення, та обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні.

Відповідно до Конституції суб'єктами права на конституційне подання є Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Ще однією формою звернення до Конституційного Суду є відповідно **конституційне звернення** — подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

1) відповідності Конституції чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

2) відповідності Конституції (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;

4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України;

6) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам

України.

Суб'єктами права на конституційне звернення є:
1) Президент України — щодо відповідності Конституції чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість; щодо відповідності Конституції (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою; відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції та законам України;
2) Верховна Рада України — щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України; порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України;
3) Кабінет Міністрів України — щодо відповідності Конституції чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;
4) щонайменше сорок п'ять народних депутатів України — щодо відповідності Конституції чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість; щодо відповідності Конституції (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Особливою формою звернення до Конституційного Суду України є **конституційна скарга**, якою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права, тобто, передусім, державні органи.

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з принципами судоустрою в Україні. Уявіть, що котрийсь із цих принципів (на вибір) анульовано. Визначте можливі наслідки.
2. Створіть інфографіку «Форми звернення до Конституційного Суду».

Практичне завдання до § 27.1

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Які особливості формування, складу і повноважень Конституційного Суду свідчать про те, що він не належить до системи судів загальної юрисдикції?
2. Порівняйте конституційне подання, конституційне звернення та конституційну скаргу за суб'єктами подання та об'єктом звернення.

§ 27.2. Система судоустрою

27.2.1. Система судоустрою: структура, повноваження.

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Тобто розгляд справ у судах залежить від територіального розташування суду, категорії справи та етапу її перегляду.

Систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Єдність системи судоустрою забезпечується:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності судів;
- 2) єдиним статусом суддів;
- 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- 4) єдністю судової практики;
- 5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- 6) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- 7) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- 8) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно.

Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень ураховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом. Проект закону про утворення, реорганізацію чи ліквідацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Підставами для утворення, реорганізації чи ліквідації суду є зміна визначеної цим Законом системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою. Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів.

27.2.2. Місцеві суди.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду. З числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом.

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом.

Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції.

Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Юрисдикція місцевих судів щодо окремих категорій справ, а також порядок їх розгляду визначаються законом.

27.2.3. Апеляційні суди.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ.

Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки.

Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду.

Апеляційний суд:

1) здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;

2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд;

3) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;

4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

27.2.4. Вищі спеціалізовані суди

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є **Вищий суд з питань інтелектуальної власності** (утворений відповідно до Указу Президента України «Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності» від 29 вересня 2017 року № 299/2017) та **Вищий антикорупційний суд** (Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 року).

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їх юрисдикції процесуальним законом.

У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися **судові палати** для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції, а також утворюється апеляційна палата для розгляду справ в апеляційній інстанції. Апеляційна палата вищого спеціалізованого суду діє у його складі на засадах інституційної, організаційної, кадрової та фінансової автономії. Кількість суддів в апеляційній палаті вищого спеціалізованого суду визначає у межах загальної кількості суддів вищого спеціалізованого суду Вища рада правосуддя з урахуванням консультативного висновку Державної судової адміністрації України.

Судову палату для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів відповідної палати строком на три роки, а апеляційну палату очолює голова палати, який обирається з числа суддів цієї палати строком на три роки.

Вищий спеціалізований суд здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах та в порядку, визначених процесуальним законом; аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд; здійснює інші повноваження, визначені законом.

27.2.5. Верховний Суд

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Верховний Суд:
1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;
2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;
4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції;
6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;
7) забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування;
8) здійснює інші повноваження, визначені законом.

У складі Верховного Суду діють:

- 1) Велика Палата Верховного Суду;
- 2) Касаційний адміністративний суд;
- 3) Касаційний господарський суд;
- 4) Касаційний кримінальний суд;
- 5) Касаційний цивільний суд.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації.

У кожному касаційному суді утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів.

До складу Верховного Суду входять судді, кількість яких визначає Вища рада правосуддя з урахуванням консультативного висновку Пленуму Верховного Суду.

Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить двадцять один суддя Верховного Суду (по п'ять суддів від кожного касаційного суду і Голова Верховного Суду за посадою).

Велика Палата Верховного Суду:
1) у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;
2) діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;
3) аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;
4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Судді Верховного Суду обираються до Великої Палати зборами суддів відповідних касаційних судів з числа суддів таких касаційних судів. Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду обирає по п'ять суддів до Великої Палати Верховного Суду. До складу Великої Палати Верховного Суду також входить Голова Верховного Суду за посадою.

Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, здійснює повноваження судді Великої Палати Верховного Суду протягом трьох років (крім Голови Верховного Суду), але не більше двох строків поспіль. Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, а також Голова Верховного Суду не здійснюють правосуддя у відповідному касаційному суді.

Пленум Верховного Суду є колегіальним органом, до складу якого входять усі судді Верховного Суду.

Пленум Верховного Суду:
1) обирає на посади та звільняє з посад Голову Верховного Суду та заступника Голови Верховного Суду у порядку, встановленому цим Законом;
2) обирає з числа суддів Верховного Суду за поданням Голови Верховного Суду та увільняє від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду;
3) заслуховує інформацію Голови Верховного Суду про його діяльність, Секретаря Великої Палати Верховного Суду про діяльність Палати;
4) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою України;
5) надає у випадку, передбаченому цим Законом, Вищій раді правосуддя консультативний висновок, який є офіційним документом, що містить рекомендації та пропозиції щодо кількості суддів у складі Верховного Суду;
6) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
7) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
8) з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані;

Засідання **Пленуму Верховного Суду** є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин від складу Пленуму, крім випадків, встановлених цим Законом. На засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи.

Пленум Верховного Суду скликається Головою Верховного Суду в разі потреби або на вимогу не менш як четвертої частини від складу суддів Верховного Суду, але не рідше одного разу на три місяці. У разі відсутності Голови Верховного Суду Пленум скликається заступником Голови Верховного Суду.

Пленум Верховного Суду приймає з розглянутих питань постанови. Постанови Пленуму Верховного Суду підписуються головуючим на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі та розміщуються на веб-сайті Верховного Суду.

Виконайте в команді

1. Візуалізуйте систему судуострою в Україні. Відобразіть в схемі / ментальній мапі/ інфографіці судові інстанції.
2. Чому, на вашу думку, діє спеціалізація судів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх?

Практичне завдання до § 27

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Які особливості формування, складу і повноважень Верховного Суду?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел про особливості апеляційного та касаційного провадження.

§ 27.3. Судді та присяжні. Вища рада правосуддя

27.3.1. Загальні положення статусу суддів та присяжних.

Суддею є громадянин України, який призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.

Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судуострою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді. Судді гарантується перебування на посаді судді до досягнення ним шістдесяти п'яти років, крім випадків звільнення судді з посади або припинення його повноважень відповідно до Конституції та Закону про судуострій. Суддю не може бути переведено до іншого суду без його згоди, крім переведення у разі реорганізації, ліквідації або припинення роботи суду або у порядку дисциплінарного стягнення.

Перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом.

Суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.

Суддя зобов'язаний:
1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;
2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;
3) подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;
4) виявляти повагу до учасників процесу;
5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;
6) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції;
7) подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
8) систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;
9) звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;
10) підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності джерела походження майна або доброчесності поведінки судді.

Суддя проходить підготовку у Національній школі суддів України не менше ніж раз на три роки.

Суддя до звільнення з посади або припинення його повноважень не може бути нагороджений державними нагородами, а також будь-якими іншими нагородами, відзнаками, грамотами. Суддя може бути нагороджений державними нагородами лише за проявлену ним особисту мужність і героїзм в умовах, пов'язаних із ризиком для життя.

Присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на

територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам закону і дали згоду бути присяжними.

Список присяжних затверджується на три роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Після затвердження списку присяжних такий список передається до відповідного окружного суду, в тому числі в електронній формі. Інформацію, що міститься у зазначеному списку, не може бути використано для цілей, що не пов'язані із добором присяжних.

Присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Не включаються до списків присяжних громадяни:
1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
3) які мають незняту чи непогашену судимість;
4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;
5) особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
6) громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;
7) особи, які не володіють державною мовою.

Особа, включена до списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності.

Суд залучає присяжних до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньою участю.

Добір осіб для запрошення до участі у здійсненні правосуддя як присяжних здійснюється за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Роботодавець зобов'язаний увільнити присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків зі здійснення правосуддя. Відмова в увільненні від роботи вважається неповагою до суду.

Присяжний зобов'язаний вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні. Неприбуття в судове засідання без поважних причин вважається неповагою до суду.

Присяжним за час виконання ними обов'язків у суді виплачується винагорода, розрахована виходячи з посадового окладу судді місцевого суду з урахуванням фактично відпрацьованого часу в

порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України. Присяжним відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються за рахунок коштів бюджетної програми на здійснення правосуддя територіальними управліннями Державної судової адміністрації України за рахунок коштів Державного бюджету України.

За присяжними на час виконання ними обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, визначені законом. Час виконання присяжним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається.

На присяжних поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, установлені законом, на час виконання ними обов'язків із здійснення правосуддя. За обґрунтованим клопотанням присяжного заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків.

27.3.2. Вища рада правосуддя

В Україні у відповідності до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року діє Вища рада правосуддя, яка:

- 1) вносить подання про призначення судді на посаду;
- 2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
- 3) розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- 4) ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- 5) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- 6) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- 7) вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів;
- 8) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого;
- 9) здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України.

Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох — обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох — призначає Президент України, двох — обирає Верховна Рада України, двох — обирає з'їзд адвокатів України, двох — обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох — обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ. Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.

Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Член Вищої ради правосуддя має належати до правничої професії та відповідати критерію політичної нейтральності.

Вища рада правосуддя набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше п'ятнадцяти її членів, серед яких більшість становлять судді.

Виконайте в команді

1. Обговоріть, чому законодавство забороняє суддям займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках.
2. Чи повинен присяжний мати юридичну освіту? Обґрунтуйте свої міркування.

Практичне завдання до § 27.3

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Хто не може бути присяжним?
2. Які функції виконує Вища рада правосуддя? Яким є порядок її формування?

Для закріплення теми «Судова влада в Україні»:

1. Назвіть принципи судоустрою в Україні.
2. Визначте значення термінів і понять: правосуддя, судоустрій, судочинство.
3. Опишіть систему судів загальної юрисдикції; повноваження Конституційного Суду України.
4. Проаналізуйте 4-5 статей Розділів VIII, XII Конституції України (на вибір).
5. Зіставте поняття: правосуддя і судочинство; конституційне подання, конституційне звернення і конституційна скарга.
6. Оцініть роль судової влади в демократичній державі.
7. Схарактеризуйте статус суддів, засади судочинства.
8. Наведіть приклади органів судової влади в Україні.

*Non scholae, sed
vitae discimus*

§ 28. Правоохоронні органи України та адвокатура

Терміни та поняття, важливі для засвоєння теми:

- прокуратура України
- СБУ
- Національна поліція України
- адвокатура
- нотаріат
- органи юстиції

**«Хто, маючи можливість попередити злочин,
не робить цього, той йому сприяє».**

Сенека молодший

§ 28.1. Прокуратура. Національна поліція України. Служба безпеки України

28.1.1. Прокуратура: система та повноваження.

Стрімкий розвиток України в соціальній, політичній та економічній сферах як наслідок зумовлює виникнення все більш різноманітних взаємовідносин між громадянами, підприємствами та організаціями різних форм власності, а також державою. Для України, як і для більшості країн світу, характерним є те, що існують громадяни, які цінують і поважають права і свободи інших людей, однак, є і такі, які відмовляються жити за правилами та завжди в пошуках легкої наживи. Ця категорія громадян є надзвичайно небезпечною, оскільки своїми діями вони можуть шкодити не тільки певному колу осіб, але й ставити під загрозу національну безпеку держави.

Отже, побудова сильної правоохоронної системи є запорукою розвитку демократичного суспільства та основою для нормального функціонування держави, для якої захист прав і свобод людини має бути на першому місці, оскільки відчуття особистої безпеки та безпеки свої близьких дає людині впевненість в майбутньому та позбавляє страху залишитись з проблемою сам на сам, коли вона стикається з порушенням своїх прав.

Кожна країна світу намагається побудувати свою систему правоохоронних органів, яка буде відповідати соціальним, побутовим та культурним особливостям того чи іншого регіону світу. Але більшість правоохоронних систем світу мають спільні риси.

В сучасному світі усі чули такі поняття як «прокурор», «слідчий», «адвокат» і в багатьох з нас вже є сформовані уявлення про кожен з цих професій. Але мало хто з пересічних громадян відрізняє їх права, обов'язки, сферу завдань, взаємодію та кінцеву мету, яка стоїть перед кожним з них.

Таким чином, під правоохоронними органами варто розуміти систему державних установ, діяльність яких спрямована на захист

національної безпеки, забезпечення стану законності й правопорядку, захист прав, свобод та інтересів громадян, суспільства і держави.

Вивчення правоохоронних органів прийнято розпочинати з прокуратури. Даному факту є пояснення, адже саме прокуратура координує діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю та є тим органом, що забезпечує дотримання прав, інтересів та обов'язків всіх сторін кримінального провадження.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 №1401-VIII, розділ VII Конституції України під назвою «Прокуратура» було виключено.

Натомість, до Конституції України додано статтю 131-1, згідно з положеннями якої в Україні діє прокуратура. До основних завдань, які стоять перед прокуратурою, було віднесено: підтримання публічного обвинувачення в суді; організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Також у відповідній статті зазначається, що організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Основним законом, який визначає правові засади організації і діяльності прокуратури України, статус прокурорів, а також систему прокуратури України є Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 №1697-VII.

Систему прокуратури України згідно із вказаним законом складають:

- Офіс генерального прокурора;
- Обласні прокуратури;
- Окружні прокуратури;
- Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Як вже зрозуміло з вищенаведеної інформації, Офіс генерального прокурора очолює систему прокуратури. Саме на нього покладається організація та координація всієї діяльності органів прокуратури. До основних завдань Офісу генерального прокурора також відносять: визначення порядку формування звітності про стан кримінальної протиправності і роботу прокурора, забезпечення функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань, який використовується всіма правоохоронними органами для збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та узагальнення інформації про кримінальні провадження, тощо.

Керівником Офісу генерального прокурора є Генеральний прокурор. До основних повноважень Генерального прокурора відповідно до закону можна віднести:

- представництво прокуратури у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування;
- організація діяльності органів прокуратури України;
- затвердження стратегії розвитку прокуратури;
- затвердження загальних методичних рекомендацій для прокурорів з метою забезпечення однакового застосування норм законодавства України під час здійснення прокурорської діяльності.

Відповідно до закону, Генеральний прокурор має двох перших заступників та заступників, за якими він своїм наказом закріплює різні напрямки роботи.

Діяльність Офісу генерального прокурора є надзвичайно важливою, адже від правильної організації його роботи залежить не тільки ефективність всіх органів прокуратури України, а й всієї правоохоронної системи.

Нижчими ланками діяльності органів прокуратури є обласні та окружні прокуратури.

До рівня обласних прокуратур належать прокуратури областей, прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Київська міська прокуратура. Організацію діяльності відповідних прокуратур здійснюють їх керівники, які призначаються на посади наказом Генерального прокурора.

До основних повноважень керівників обласних прокуратур відповідно до закону можна віднести:

- організацію діяльності обласної прокуратури;
- призначення на посади та звільнення з посад прокурорів обласних та окружних прокуратур.

Керівники обласних прокуратур, так само як і Генеральний прокурор, з метою підвищення ефективності роботи та виконання всіх покладених на ці органи завдань, мають перших заступників та заступників.

Що ж стосується окружних прокуратур, то їх перелік та територіальна юрисдикція визначається наказом Генерального прокурора. Також наказом Генерального прокурора визначається і їх компетенція, структура та штатний розпис.

Очільником окружної прокуратури є керівник окружної прокуратури. Здійснювати покладені на нього обов'язки йому допомагають перший заступник та не більше двох заступників.

Зі структури органів прокуратури окремо слід виокремити Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, яка є самостійним структурним підрозділом Офісу Генерального прокурора. Її очолює один із заступників Генерального прокурора. До основних завдань та функцій відповідної прокуратури варто віднести:

- здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування кримінальних правопорушень Національним антикорупційним бюро України;

- забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування Національним антикорупційним бюро України кримінальних правопорушень та оскарження незаконних судових рішень на стадії досудового розслідування і судового розгляду;

- підтримання публічного обвинувачення в суді у кримінальних провадженнях, що розслідувалися Національним антикорупційним бюро України.

Досліджуючи тему прокуратури, неможливо не згадати про те, що прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі.

Основними повноваженнями прокурора відповідно до закону є: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді; нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Отже, діяльність прокуратури націлена на захист прав та інтересів не тільки пересічних громадян, але й держави. Відповідна робота вимагає від посадової особи мати високі моральні якості, стійкість та наполегливість, для якої верховенство права є найвищою цінністю. Адже недаремно девізом прокуратури є вислів: «AЕQUITAS, LEX, DEFENSIO» (з латинської — «СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЗАКОН, ЗАХИСТ»).

28.1.2. Національна поліція України

Наступним правоохоронним органом про який піде мова є Національна поліція України. Саме на цей орган покладено завдання щодо підтримання правопорядку серед населення та забезпечення безпеки громадян.

Кожен з нас щоденно може зустріти посадових осіб цього органу у відповідному форменому одязі, і пересічні громадяни навіть не уявляють, наскільки система національної поліції України являє собою складну структуру.

Основним нормативно-правовим актом, що визначає правові засади організації та діяльності Національної поліції України є Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII.

Отже, Національна поліція України (далі — поліція) є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Це визначення є доволі широким та включає в себе багато елементів, кожний з яких фактично і є окремим завданням, що стоїть перед цим органом. Досліджуючи кожне з них окремо, можна зрозуміти наскільки важливими вони є на шляху побудови демократичного та правового суспільства. Більше того, відповідні завдання є класичними загальними цілями поліції та її головною відповідальністю.

Систему поліції утворюють центральний орган управління поліції та територіальні органи поліції. Також варто розуміти, що у складі поліції функціонують:

1) кримінальна поліція (протидія злочинності, захист прав та свобод, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань (карний розшук, кіберполіція, департамент боротьби з наркозлочинністю, Департамент стратегічних розслідувань тощо));

2) патрульна поліція (підтримання публічного порядку і контроль безпеки на вулицях міст та дорогах);

3) органи досудового розслідування (збирання, оцінка, перевірка та використання доказів з метою запобігання кримінальним правопорушенням та розслідування кримінальних проваджень, установлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону);

4) поліція охорони (охорона об'єктів усіх форм власності та забезпечення особистої безпеки громадян);

5) спеціальна поліція (забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи);

6) поліція особливого призначення ((КОРД) — підрозділ для вирішення надзвичайних ситуацій, які є настільки небезпечними, складними чи незвичайними, що можуть перевищити можливості сил оперативного реагування чи оперативно-розшукових підрозділів);

7) інші підрозділи, діяльність яких спрямована на виконання завдань поліції.

Безпосереднє керівництво поліцією здійснює керівник поліції. Керівник поліції призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Міністра внутрішніх справ України. Керівник поліції має першого заступника та заступників.

Закон України «Про Національну поліцію» містить чіткий перелік обов'язків поліцейського до яких належить:

- дотримання норм Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів;
- професійне виконання своїх службових обов'язків;
- поважати і не порушувати прав і свобод людини;
- надання невідкладної медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень або нещасних випадків.

Для того, щоб повною мірою ознайомитись з повноваженнями поліцейських необхідно звертатись до підзаконних нормативно-правових актів, положень, інструкцій тощо. Адже через багатогранність повноважень, вони потребують великої кількості уточнень та деталізації для належного дотримання прав, свобод та інтересів громадян у різних сферах суспільних відносин.

Таким чином, до повноважень Національної поліції відносять:

- здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;
- виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживання у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- вживання заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припинення виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень;
- вживання заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок вчинення кримінального, адміністративного правопорушення;
- здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;
- розшукування осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;
- у випадках, визначених законом, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймання рішень про застосування адміністративних стягнень та забезпечення їх виконання;
- регулювання дорожнього руху та здійснення контролю за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками.

Отже, з наведеного вище переліку можемо побачити наскільки великий перелік повноважень надано Національній поліції.

Не менш важливим для розуміння широкого кола повноважень поліцейського є дослідження такої категорії як «поліцейський захід». Він був введений з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» та на наш погляд не може залишитись поза увагою, оскільки будь-який громадянин може зіткнутись з відповідними заходами в будь який час.

Таким чином, Закон України «Про Національну поліцію» під поліцейським заходом визначає дію або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. Так, законом встановлено такі поліцейські заходи як: 1) перевірка документів особи; 2) опитування особи; 3) поверхнева перевірка і

огляд; 4) зупинення транспортного засобу; 5) вимога залишити місце і обмеження доступу до визначеної території; 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи; 8) перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; 9) застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; 10) перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; 11) поліцейське піклування.

Зважаючи на те, що правова конструкція поліцейських заходів в тій чи іншій мірі означає обмеження прав та свобод людини у процесі їх застосування, законодавцем чітко визначено спосіб їх застосування посадовими особами Національної поліції. Також детальний опис процедури застосування відповідних заходів є важливою гарантією законності у діяльності працівника поліції.

Не менш важливим питанням є дослідження поліцейських заходів примусу, які також наведені в законі. До них відносять: 1) фізичний вплив (сила); 2) застосування спеціальних засобів; 3) застосування вогнепальної зброї. Підстави застосування відповідних заходів примусу також чітко визначені в законі. До прикладу застосування поліцейським спеціальних засобів, які споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, можуть застосовуватись для відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною, а також з метою припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень.

Законодавцем також визначено перелік осіб до яких поліцейському забороняється застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. До них віднесено жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків вчинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Щодо застосування вогнепальної зброї, то варто розуміти, що відповідний захід дозволяється поліцейському лише у виняткових випадках (для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю; для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю; для звільнення заручників; для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти; тощо). Поліцейський може використовувати вогнепальну зброю лише за умови що він пройшов відповідну спеціальну підготовку.

Відповідно до закону, поліцейським може бути лише громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу в поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції. Поліцейський має спеціальний жетон та службове посвідчення.

ВАРТО ЗАПАМ'ЯТАТИ: *Поліцейському заборонено знімати з однострою чи приховувати спеціальний жетон, а також будь-яким іншим чином перешкоджати прочитанню інформації на ньому або фіксуванню її за допомогою технічних засобів. Також звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.*

Таким чином, Національна поліція є правоохоронним органом на який покладено широкий спектр завдань та який наділено різноманітними повноваженнями для їхнього ефективного виконання. Відповідний орган має найбільшу чисельність штатних співробітників серед інших правоохоронних органів та найголовнішим є те, що він знаходиться найближче до пересічних громадян, а тому саме його ефективна та скоординована робота дає людям відчуття безпеки та захищеності.

28.1.3. Служба безпеки України: завдання, система, обов'язки, права

Досліджуючи систему правоохоронних органів України, не можна пройти повз інституцію, яка забезпечує захист суверенітету нашої держави та вирішує інші завдання у сфері національної безпеки. Далі мова піде про Службу безпеки України.

25.03.1992 Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Службу безпеки України», який став правовою основою функціонування відповідного органу та закріпив основні завдання, що ставляться перед ним. Відповідний закон досі не втратив свою чинність та є актуальним вже більше ніж 20 років. Зрозуміло, що з 1992 року в закон було внесено багато змін, однак ключова роль Служби безпеки України (далі — СБУ) в системі правоохоронних органів залишилась незмінною.

Отже, виходячи з приписів закону можемо констатувати, що СБУ є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України. Серед основних завдань, які стоять перед відповідним органом, є захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони

державної таємниці. Таким чином, лише з законодавчо визначених завдань, які стоять перед СБУ, можна побачити наскільки важлива її роль в процесі функціонування та розвитку держави.

Структура СБУ є також доволі розгалуженою та складається з Центрального управління, підпорядкованих йому регіональних органів, органів військової контррозвідки, військових формувань, а також навчальних, науково-дослідних та інші закладів Служби безпеки України. Також при СБУ функціонує Антитерористичний центр, основним завданням якого є організація і проведення антитерористичних операцій. Положення про даний центр затверджується Президентом України.

Центральне управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів в структурі. Центральному управлінню відведена надзвичайно важлива роль в усій структурі, адже саме тут акумулюється і обробляється вся інформація з усіх підрозділів та регіонів України. До функціональних підрозділів Центрального апарату відносять підрозділи: контррозвідки, військової контррозвідки, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, захисту національної державності, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, оперативного документування, слідчий, тощо.

Враховуючи необхідність ефективного виконання покладених на СБУ завдань, створюються її регіональні органи: обласні управління СБУ, їх міжрайонні, районні та міські підрозділи. Більше того, підрозділи СБУ можуть створюватися на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях.

Керівництво всією діяльністю СБУ здійснює Голова Служби безпеки України. Він персонально відповідає за належне виконання покладених на цей орган завдань. Призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України. Голова Служби безпеки України має своїх заступників.

Що ж стосується повноважень СБУ, то законом визначено їх чіткий перелік. Отже СБУ зобов'язана:

- здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності;

- виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань.

Вищенаведений перелік не є вичерпним, однак, вже зараз можна побачити наскільки відповідальним для безпеки країни є відповідний орган, та наскільки його ефективна робота може вплинути на захист держави від зовнішніх ризиків.

Співробітники СБУ так само, як і працівники інших правоохоронних органів з метою ефективного виконання покладених на цей орган завдань, мають певні права. Працівники СБУ можуть: вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів; подавати органам державної влади, органам місцевого самоврядування, пропозиції з питань національної безпеки; одержувати на письмовий запит дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватись з цією метою службовою документацією і звітністю; складати протоколи та розглядати справи про адміністративні правопорушення, віднесені законом до компетенції Служби безпеки України, проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів; проводити гласні і негласні оперативні заходи; здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, в тому числі на договірних засадах; тощо.

Також звертаємо увагу на те, що вище зазначалось про наявність в структурі СБУ слідчих підрозділів. Відповідні підрозділи уповноважені законом здійснювати досудове розслідування злочинів проти основ національної безпеки України, тероризму, контрабанди; у сфері охорони державної таємниці; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Слідчі підрозділи виявляють докази протиправних діянь, осіб, які причетні до його вчинення та після закінчення досудового розслідування направляють матеріали кримінального провадження до суду.

Враховуючи вищевикладене, Служба безпеки України окрім виконання правоохоронних функцій, є важливою спеціалізованою службою, яка здатна ефективно захищати державний суверенітет, конституційний лад та територіальну цілісність України.

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з розділом V (Поліцейські заходи) Закону України «Про Національну поліцію» з метою детальнішого вивчення превентивних заходів та поліцейських заходів

примусу. Укладіть повідомлення про превентивні заходи та поліцейські заходи примуу для шкільного сайту.

2. Чи повинен присяжний мати юридичну освіту? обґрунтуйте свої міркування.

Практичне завдання до § 28.3

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Дослідіть вимоги до кандидатів на посаду прокурора, порядок зайняття посади прокурора та дисциплінарну відповідальність прокурора, а також прокурорське самоврядування.

2. Яку роль в захисті держави від зовнішніх ризиків покликана відігравати Служба безпеки України?

§ 28.2. Адвокатура, органи юстиції, нотаріат

28.2.1. Адвокатура України. Вимоги до адвоката. Права та обов'язки адвоката. Види адвокатської діяльності

Діяльність правоохоронних органів так чи інакше в кінцевому результаті впливає на права та особисті інтереси громадян. Відповідно до статті 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Тому дотримання прав людини є обов'язком держави, який не може бути нівельованим під час її правоохоронної діяльності. Виконання завдань, що покладені на правоохоронні органи, та реалізація наданих їм державою повноважень, доволі часто приводить до порушення прав та свобод людей, що є неприпустимим в умовах розвитку демократичного суспільства, де дотримання принципу верховенства права є надзвичайно важливим. Таким чином, держава не може залишатись осторонь цього явища. Саме з метою недопущення порушення прав людини з боку правоохоронних органів та для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

Розвиток адвокатури бере свої початки ще з давніх часів, коли у врегулюванні суперечок брали участь вожді племен. Вже тоді люди отримували певний захист від направлених проти них обвинувачень. Однак, тоді такий захист здійснювали батьки, близькі родичі, сусіди та друзі.

Активний розвиток інституту адвокатури почався в період розквіту Стародавньої Греції та Риму. Публічність судового процесу, змагальність як у цивільному так і в кримінальному судочинстві привело до того, що людям для відстоювання своїх прав необхідні були спеціалісти з юридичними знаннями, які б могли здійснювати їх представництво та захист. Саме за такими послугами люди зверталися до ораторів та софістів.

Історія адвокатури містить багато персоналій, які присвятили все своє життя правам і свободам людини. Більше того, велика кількість прав і свобод, які сьогодні вважаються невід'ємною частиною демократичного суспільства, отримали своє юридичне закріплення саме завдяки щоденній праці адвокатів, багато з яких присвятили все своє життя утвердженню прав і свобод людини.

В Конституції України зазначено, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Також Конституцією гарантовано незалежність адвокатури.

Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено, що адвокатура України це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі. Варто запам'ятати, що адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

У вищезгаданому законі також закріплено, що адвокатом може стати фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Закон також визначає чіткий перелік видів діяльності при зайнятті якими не можна одночасно бути адвокатом. До них належать: робота в органах державної влади та місцевого самоврядування, військова служба; нотаріальна діяльність; судово-експертна діяльність.

Також не може бути адвокатом особа, яка: має непогашену чи незняту судимість; визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною; позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю; звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, дізнавача, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення.

Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність в трьох формах, а саме: індивідуально, або ж в організаційно-правовій формі адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання.

В Україні існує Єдиний реєстр адвокатів України до якого вносяться дані щодо прізвища, ім'я та по батькові адвоката, найменування і місцезнаходження організаційної форми його діяльності, номеру і дати видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, адреси робочого місця, номеру засобів зв'язку та інші відомості, передбачені законом.

Оскільки адвокати є професійними правниками, коло їх діяльності є надзвичайно широким. Адвокати надають правничу допомогу не лише пересічним громадянам, а й підприємствам,

товариствам, організаціям різних форм власності, державним органам та органам місцевого самоврядування. До основних видів діяльності адвокатів відносять:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб;

- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, тощо;

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами.

З метою належного та професійного надання послуг, адвокати наділені широким колом прав, які вони можуть використовувати у своїй діяльності, зокрема: звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів; представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування; ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами; складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку; збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази; тощо.

Як ми бачимо, законодавець наділив адвокатів великою кількістю прав. Це пов'язано, перш за все, з необхідністю забезпечення належного захисту прав і свобод різних учасників суспільних правовідносин.

Разом з тим, окрім вищеперелічених прав адвокати у своїй діяльності мають також дотримуватись певних обов'язків. Дотримання присяги адвоката України та правил адвокатської етики, невідкладне повідомлення клієнта про виникнення конфлікту інтересів, надання на вимогу клієнта звіту про виконання договору про надання правової допомоги є лише частиною обов'язків, дотримання яких є обов'язковим для адвоката.

Відповідно до закону, під адвокатською таємницею розуміють будь-яку інформацію, що стала відома адвокату про клієнта, а також питання, з яких клієнт звертався до адвоката, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності. Адвокатська таємниця захищається законом, а тому навіть на вимогу правоохоронних органів адвокат не повинен розголошувати такі відомості.

Для надання професійної правничої допомоги між адвокатом та клієнтом укладається договір про надання правової допомоги. У відповідному договорі сторони передбачають взаємні права та обов'язки, а також визначають розмір гонорару, що є формою винагороди адвоката. У випадках визначених законом, договір про надання правової допомоги може вчинятися усно.

У своїй діяльності адвокати окрім дотримання положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» мають керуватись також положеннями Правил адвокатської етики. Відповідні правила є системою орієнтирів при збалансуванні, практичному узгодженні своїх багатоманітних, іноді суперечливих професійних прав та обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури і принципів її діяльності, а також закріплюють єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката. Правила адвокатської етики є обов'язковими для дотримання всіма адвокатами.

В Україні також діє адвокатське самоврядування, що являє собою гарантоване державою право адвокатів самостійно вирішувати питання організації та діяльності адвокатури. Відповідне самоврядування здійснюється Національною асоціацією адвокатів України.

28.2.2. Органи юстиції: завдання та повноваження

Міністерство юстиції України (далі — Мін'юст) є головним органом в системі центральних органів виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику з питань банкрутства, примусового виконання рішень судів, державної реєстрації актів цивільного стану. Це міністерство функціонує на підставі «Положення про Міністерство юстиції України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. На Мін'юст покладено наступні завдання: забезпечення формування та реалізація державної правової політики, політики з питань банкрутства, у сфері архівної справи і діловодства, організації примусового виконання рішень, виконання кримінальних покарань та пробації, правової освіти, правової обізнаності, доступу громадян до джерел правової інформації.

Ще одним важливим завданням Мін'юсту є здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги. Така правова допомога надається громадянам, які не мають фінансової можливості самостійно захистити свої права та інтереси. Правові послуги є безкоштовними для певної категорії громадян та оплачуються за рахунок держави.

З метою виконання покладених на Мін'юст завдань, останнє розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів,

здійснює їх правову експертизу, узагальнює практику застосування законодавства, здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів різних центральних органів виконавчої влади, офіційно опубліковує нормативно-правові акти в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», інформує громадян про їх права і свободи, правову політику держави.

Діяльність Мін'юсту доволі часто недооцінюється. Таке судження є помилковим, адже якщо заглибитись в сферу діяльності цього органу стає зрозумілим наскільки вагомий вклад він робить в розвиток прав людини. До прикладу, Мін'юст щоденно відмовляє в державній реєстрації нормативно-правових актів, якщо в них є порушення чи обмеження встановлених законом прав, свобод і законних інтересів громадян. Відповідна діяльність Міністерства зміцнює державу в цілому та підтримує принцип верховенства права.

Керівництво діяльністю Мін'юсту здійснює міністр. На міністра покладено обов'язки з визначення пріоритетів роботи Мін'юсту та шляхів виконання покладених на нього завдань. Міністр призначає на посаду та звільняє з посади керівників підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Мін'юсту, затверджує положення про самостійні структурні підрозділи апарату Мін'юсту.

Мін'юст здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи Мін'юсту.

28.2.3. Нотаріат. Права та обов'язки нотаріуса. Нотаріальні дії

Розглядаючи сферу завдань та повноважень Мін'юсту неможливо не згадати про державне регулювання нотаріальної діяльності, яке також входить в перелік завдань, що стоїть перед цим органом.

Порядок правового регулювання діяльності нотаріату в Україні встановлюється спеціальним Законом України «Про нотаріат». Відповідно до нього, під нотаріатом розуміється система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Одразу варто відзначити, що документи мають однакову юридичну силу незалежно від того, яким нотаріусом вони були оформлені, чи державним, чи приватним.

Нотаріус має право:
- витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;
- одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, плату за вчинення

інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;

- складати проекти документів, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

Серед основних обов'язків нотаріусів виділяють:

- сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснення прав і обов'язків, попередження про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;

- збереження в таємниці відомостей, одержаних ними у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;

- ведення нотаріального діловодства та архіву нотаріуса відповідно до встановлених правил;

- надання документів, інформації і пояснень на вимогу Міністерства юстиції України.

Аналогічно до адвокатської таємниці, в сфері нотаріату існує нотаріальна таємниця, під якою розуміють сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо. Нотаріус зобов'язаний зберігати нотаріальну таємницю.

Нотаріуси можуть вчиняти великий спектр нотаріальних дій, основні з яких: посвідчувати правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо); видавати свідоцтва про право на спадщину; видавати свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя (колишнього подружжя); видавати дублікати нотаріальних документів; засвідчувати вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчувати справжність підпису на документах; вчиняти виконавчі написи.

До вчинення вищеперелічених нотаріальних дій застосовуються певні загальні правила. До прикладу, нотаріальні дії вчиняються в приміщенні державної нотаріальної контори, в державному нотаріальному архіві, у приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса. В окремих випадках нотаріальні дії можуть вчинятись поза зазначеними приміщеннями.

Нотаріальні дії вчиняються після їх оплати. Також, у певних випадках, нотаріальні дії вчиняються після сплати до бюджету податку з доходів фізичних осіб.

Перед вчиненням нотаріальної дії нотаріус встановлює особу учасників цивільних відносин (пред'являється паспорт громадянина, або ж інший документ, що посвідчує особу). Доволі частим явищем є витребування нотаріусом від фізичних та юридичних осіб відомостей та документів, необхідних для вчинення нотаріальних дій.

Також кожен нотаріус має право безпосереднього доступу до державних реєстрів, що на практиці значно пришвидшує вчинення нотаріальних дій. Всі нотаріальні дії вчинені нотаріусами реєструються у відповідних реєстрах.

Закон України «Про нотаріат» визначає перелік підстав за яких нотаріус може відмовити у вчиненні нотаріальних дій, а саме: вчинення такої дії суперечить законодавству; не подано відомості (інформацію) та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії; є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії; з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулася особа, яка в установленому порядку визнана недієздатною, або уповноважений представник не має необхідних повноважень.

Варто зауважити, що сфера повноважень, якими наділені нотаріуси має перш за все правозахисну роль та направлена на широке коло соціальних явищ з якими стикаються громадяни щодня. Своїми діями нотаріуси сприяють охороні власності, прав і законних інтересів фізичних осіб, зміцнюють законність та правопорядок в суспільстві. А тому нотаріат як правовий інститут відіграє важливу роль в демократичному суспільстві.

Виконайте в команді

1. Ознайомтеся з історією життя та професійною діяльністю видатних ораторів Стародавньої Греції та Риму (Антифан, Лізій, Демосфен, Красс, Антоній, Гортензій, Цицерон).
2. Укладіть перелік завдань, покладених на Міністерство юстиції.

Практичне завдання до § 28.3

Застосуйте знання з теми, виконавши завдання:

1. Порівняйте діяльність адвоката і нотаріуса. Критерії для порівняння визначте самостійно.
2. Що таке адвокатська таємниця? Визначте, у яких випадках розкриття нотаріальної таємниці не буде вважатись порушенням.

Для закріплення теми «Правоохоронні органи України та адвокатура»:

1. Назвіть правоохоронні органи України.
2. Визначте значення термінів і понять: прокуратура України, СБУ, Національна поліція України, адвокатура, нотаріат.
3. Опишіть завдання прокуратури України, СБУ; Національної поліції України, вимоги до адвоката, нотаріальні дії.
4. Проаналізуйте положення законодавства щодо правоохоронних органів (на вибір).
5. Оцініть значення адвокатської діяльності.
6. Схарактеризуйте права та обов'язки нотаріуса.
7. Наведіть приклади повноважень органів юстиції.

**Завдання для формування та перевірки
ключових і предметних компетентностей
розділу 3 «КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ»
(блок 2 «ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ»)**

Правові предметні компетентності

Інформаційна	<ol style="list-style-type: none">1. Підготуйте інформаційну довідку про міжнародне право прав людини, у якій відобразить історію його розвитку і теорію поколінь прав людини.2. Знайдіть, в якому розділі Виборчого кодексу України закріплено правовий статус офіційних спостерігачів. Чи може бути відмовлено у реєстрації офіційного спостерігача від громадської організації? Підготуйте дороговказ, «дорожню карту» особі, яка хоче стати офіційним спостерігачем.3. Знайдіть у доступних джерел інформацію про омбудсмена в Україні: як називається цей інститут в Україні, хто обіймає цю посаду сьогодні і хто обіймав її раніше? Знайдіть офіційний сайт омбудсмена, ознайомтеся з структурою сайту, знайдіть координати його регіонального представника у вашій області.4. Підготуйте за результатами свого дослідження соціальну рекламу «Ти – людина і маєш права».
Логічна	<ol style="list-style-type: none">1-2. Складіть кросворд «Конституційне право України», використавши ключові поняття та терміни теми. Підготуйте на вибір два види завдань до слів кросворду: а) офіційні визначення термінів; б) нестандартно-креативні формулювання завдань.3. Складіть тести для перевірки теоретичних знань із двох (на ваш вибір) тем розділу «Конституційне право України» (по 12 запитань із кожної теми). Запропонуйте їх в класі. Спробуйте розв'язати тести, складені однокласниками. Порівняйте результати.4. Поцікавтеся у знайомих дорослих, чи потрапляли вони у проблемні ситуації, які регулюються нормами конституційного права. Сформулюйте своє бачення правового врегулювання цих ситуацій і порівняйте із реальним розв'язанням тієї чи іншої проблеми. Коротко запишіть фабулу ситуації, ключові запитання до неї та юридично правильні відповіді на них. Представте свою роботу в імпровізованій «Юридичній клініці».
Діяльнісно-процесуальна	<ol style="list-style-type: none">1. Наведіть приклади життєвих ситуацій з виникненням обставин, що вимагають регулювання нормами конституційного права.2. «Допоможіть» органам виконавчої влади вашої територіальної громади систематизувати інформацію про місцеве самоврядування в Україні / про правовий статус іноземців, біженців та тимчасово переміщених осіб в Україні / про військовий обов'язок громадян / про вибори до органів місцевого самоврядування (на вибір).3. Дослідіть ситуації з порушенням прав людини в Україні. Які права є «лідерами» за кількістю порушень? Скористайтеся додатковими джерелами інформації.
Аксіологічна	<ol style="list-style-type: none">1. Визначте, з якими іншими галузями права конституційне право має найбільш тісні взаємозв'язки.2. Підготуйте порівняльний аналіз виборчих систем.3. Запропонуйте власне бачення (перелік та обґрунтування) прав людини, які могли б увійти до четвертого покоління прав людини.4. Уявіть, що в Україні парламент став двопалатним. Які наслідки це б викликало, які переваги і недоліки такої метаморфози?

ДОДАТОК

Практичні заняття

Програма профільного предмета «Правознавство» передбачає практичні заняття та пропонує орієнтовну тематику. Вчитель / вчителька можуть самостійно визначити інші теми чи використати запропонований час для узагальнення за основними питаннями розділу, зберігаючи компетентнісну спрямованість заняття. Академічна свобода вчителя також передбачає можливість збільшення кількості уроків зі значним обсягом практичних завдань.

Це важливо!

Практичне заняття 1

Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн

1. Визначте форму держав, які ви вивчали на уроках історії: Давня Ассирія, Афіньська держава у класичний період (V-IV ст. до н.е.), Давня Спарта, держава Ахеменідів (Персія), держава Александра Македонського, Римська держава в III ст. до н.е. і в I ст. н.е., Русь-Україна в час правління Володимира Великого, Річ Посполита, Франція часів Луї XIV, Московія в XVII ст., Козацька держава середини XVII ст., Австрія за часів Марії-Терезії, Австро-Угорщина наприкінці XIX ст., Пруссія за канцлерства Отто фон Бісмарка. Щодо яких держав у вас виникли труднощі? З чим це пов'язано? Як знайшли вирішення?

2. Визначте форми держав, які вже розглядали при вивченні тем з історії України та всесвітньої історії в 10 класі. Зверніть увагу на поняття «форма держави», коли вивчатимете події Української революції 1917 року та Визвольних змагань 1918-1921 років.

3. Проаналізуйте текст конституції будь-якої зарубіжної держави і визначте її форму правління та державного устрою. Підтвердіть Вашу думку положеннями цієї конституції. За потреби скористайтеся гугл-перекладачем.

4. Знайдіть у доступних джерелах інформацію про асиметричні федерації. Які держави можна навести як приклад асиметричних федерацій?

5. Заповніть таблицю, використовуючи інформацію з доступних джерел:

Держава	Форма правління	Форма устрою	Форма режиму
США			
Індія			
Франція			
Польща			
Німеччина			
Кувейт			
Монголія			
Канада			
Австралія			

Громадянство

Ознайомтеся з пропонованими кейсами для роботи в малих групах. Керуючись Законом України "Про громадянство України" (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>), обговоріть фабулу завдання і дайте відповіді на запитання. Презентуйте позицію групи по вашій фабулі однокласникам / однокласницям:

Ситуація 1. Особа без громадянства Н., що проживає в Україні протягом останніх чотирьох років, працює на підприємстві, вивчила українську мову, не притягувалася до юридичної відповідальності, має власну квартиру, де спільно проживає з коханою людиною, котра має громадянство України, подала заяву про прийняття до громадянства України.

1. Куди звернулася особа Н. для вирішення цього питання?
2. Які вимоги набуття громадянства передбачає законодавство?
3. Яких з них не було дотримано?
4. Дайте правову оцінку ситуації і підготуйте для особи Н. консультацію про способи вирішення її проблеми.

Ситуація 2. Фаті Н, громадянин Сирії, завершив навчання на стоматологічному факультеті Львівського медичного університету і від 2008 року працював у Львові. Він добре вивчив українську мову, носив вишиванку, співав українських пісень. Створив з місцевими хлопцями власний музичний гурт, який користувався популярністю. Одружився на мешканці Києва, із якою познайомився під час зимових подій 2013-2014 років, і переїхав жити до Києва, влаштувався на роботу у приватну стоматологічну клініку. Його активну життєву позицію зауважив один із пацієнтів, місцевий депутат, і запропонував Фаті стати членом його політичної партії. Фаті відмовився, пояснивши, що він не має в Україні права обирати і бути обраним до органів державної влади, тому йому членство в партії не потрібне.

1. Чому Фаті не міг користуватися політичними правами, які Конституція України гарантує своїм громадянам?
2. Чи може він стати членом політичної партії? За яких умов?
3. Чи є у Фаті підстави для набуття громадянства України?
4. Що йому слід зробити, щоб отримати громадянство України?

Ситуація 3. Сім'я Петренків (чоловік, дружина, тринадцятирічна донька, шістнадцятирічний син) є громадянами України. Вони проживають у США вже п'ять років. Тиждень тому Петренки отримали дозвіл від американського уряду на прийняття громадянства США.

1. Якими мають бути правомірні дії батьків у контексті набуття громадянства США з точки зору українського законодавства?
2. Чи враховуватиметься у даній ситуації позиція дітей?
3. Які наслідки буде мати прийняття громадянства США для Петренків?
4. Які повноваження Міністерства закордонних справ України, посольств та консульських установ України передбачені Законом?

Норми права

1. Визначте, які структурні елементи юридичної норми є у наведених статтях нормативно правових актів (гіпотеза, диспозиція, санкція). Назвіть їх видову належність (прості, складні):

● ст. 34 Кримінального кодексу України "Рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин";
● ч.2 ст. 31 Кримінального кодексу України "Не підлягають кримінальній відповідальності при добровільній відмові організатор, підбурювач чи пособник, якщо вони відвернули вчинення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчиняється";
● ст. 138 Кримінального кодексу України "Заняття лікувальною діяльністю без спеціального дозволу, здійснюване особою, яка не має належної медичної освіти, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого, — карається виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років";
● ст. 118 Сімейного кодексу України "Якщо особа, яка була оголошена померлою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасовано та актовий запис про смерть анульовано, її шлюб з іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не перебуває у повторному шлюбі";
● Ст. 133 Сімейного кодексу України "Якщо дитина народилася у подружжя, дружина записується матір'ю, а чоловік— батьком дитини";
● ч.2 ст.15 Закону України "Про громадянство України" "У разі визнання материнства дитини, батько якої є іноземцем або особою без громадянства, а матір'ю визнано громадянку України, дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання набуває громадянство України".

2. Визначте момент набрання чинності Закону України, у якому зазначено, що він вводить в дію з дня офіційного опублікування. 08.06.2022 Закон опубліковано в журналі "Право України", 10.06.2022 - в газеті "Голос України", 12.06.2022 - в журналі "Офіційний вісник України". ?? 3. Визначте момент набрання чинності Закону України, у якому

3. Визначте момент набрання чинності Закону України, у якому зазначено, що вводить в дію з 05.04.2022. Закон опубліковано 01.04.2022 в журналі "Право України", 06.04.2022 в газеті "Урядовий кур'єр".

4. Визначте яку дію у часі (пряма, зворотна, переживаюча) встановлює такий припис: "Щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності Цивільним кодексом України, положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності". ?? 5. У 2018 році восьмикласники

5. У 2018 році восьмикласники Богдан, Юрій, Марта вирішили насміятися з однокласника Андрія, тому що він затинався, коли відповідав на уроці та хвилювався. Вони дражнили його на перервах, через що про цю особливість Андрія дізналися учні інших класів. Марта та Юрій, спілкуючись в групі класу в одній із соцмереж, спеціально писали текст, імітуючи затинання, та примушували однокласників писати так само, або ж взагалі не відповідати Андрію у соцмережі. Через це Андрій відмовлявся усно відповідати та виконувати завдання біля дошки, його оцінки стали гіршими. Згодом його мовлення сильно погіршилось, тому батькам Андрія довелося тривалий час лікувати сина і перевести його на 9 клас в іншу школу. 19 січня 2019 року набув чинності Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Певні зміни внесено до Закону України "Про освіту", а також доповнено Кодекс України про адміністративні правопорушення Статтею 173-4. **Чи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності дев'ятикласники Богдан, Юрій, Марта за булінг однокласника Андрія? Чи має вказаний закон зворотну дію?**

Види систематизації правових актів

1. Складіть схему форм (способів) систематизації законодавства та їх різновидів.
2. Порівняйте форми (способи) систематизації законодавства. Що спільного і що відмінного в них є? Які з них є офіційними, а які можуть бути неофіційними?
3. Доберіть приклади:
 - галузевої та міжгалузевої кодифікації;
 - офіційної та неофіційної інкорпорації.
4. Визначте, яке значення має систематизація для:
 - вдосконалення законодавства;
 - правозастосування;
 - режиму законності і правопорядку;
 - правової культури особи і суспільства.
5. З доступних джерел знайдіть інформацію про колізії в законодавстві і дайте відповіді на запитання:
 - Що таке юридична колізія?
 - Які причини виникнення колізій у законодавстві?
 - Які є загальні правила вирішення колізій в законодавстві?
 - Чи впливає наявність колізій у законодавстві на ефективність правового регулювання?
 - Чи впливає наявність колізій у законодавстві на внутрішню узгодженість системи права?
 - Чи можна долати колізії у законодавстві за допомогою систематизації? Яку форму (спосіб) систематизації доцільно обрати для цього?
6. Утворіть три групи. Виконайте одне із завдань (на вибір або за жеребкуванням).
 - Завдання А. Доберіть нормативно-правові акти (або витяги з них), які могли б увійти до збірки «Законодавство України про освіту», і аргументувати необхідність їх включення до видання.
 - Завдання Б. Здійсніть хронологічну інкорпорацію конституційних актів української держави впродовж 1918-1996 років. Впорядкуйте лише назви актів та гіперпосилання на їх тексти. Першим документом буде Конституція УНР 1918 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
 - Завдання В. Здійсніть предметну інкорпорацію «Довідник виборця».

**Розв'язання правових ситуацій до тем
«Правовідносини», «Правомірна поведінка і
правопорушення», «Юридична відповідальність»**

Ситуація 1. Степан Пилипчук їхав автобусом за маршрутом «Тернопіль – Львів» на зустріч однокурсників. Неподалік Львова автобус зупинився і довго простояв у автомобільній черзі, що утворилась через акцію протесту мешканців одного із сіл, що безперервно переходили дорогу на пішохідному переході. Степан приїхав на домовлену зустріч із значним запізненням. **Доведіть, що наведений приклад є ілюстрацією правовідносин, назвіть підстави їх виникнення та вид правовідносин, визначте елементи структури цих правовідносин.??**

Ситуація 2. Денис таємно сфотографував смартфоном свого однокласника Романа, коли той підглядав у шпаргалку під час виконання завдань тематичної атестації з правознавства. На перерві вони разом посміялися з цих знімків. Згодом, коли клас готував підбірку сюжетів до випускного фотоальбому, Денис додав фотографії Романа у момент списування до загальних знімків і вони були вмонтовані у фотоальбом. Роман, побачивши сигнальний примірник фотоальбому, обурився і вимагає вилучити ці знімки. **Яка галузь права регулює правовідносини, що мають місце у цій ситуації? Визначте а) суб'єктів цих правовідносин, б) об'єкт правовідносин та в) зміст правовідносин. На підставі якого юридичного факту виникли ці правовідносини? Чи правомірно вчинив Денис? Чи правомірною є вимога Романа? Обґрунтуйте. Як розв'язати цю ситуацію?**

Ситуація 3. Яровий П., зателефонувавши диспетчеру таксі «Блискавка», скористався послугою цього таксі і вчасно прибув на важливе засідання. **Яка галузь права регулює правовідносини, що мають місце у цій ситуації? Визначте а) суб'єктів цих правовідносин, б) об'єкт правовідносин та в) зміст правовідносин. На підставі якого юридичного факту виникли ці правовідносини?**

Ситуація 4. Двоє хлопців-студентів, Андрій та Сергій, наприкінці серпня усно домовились із родичем свого однокласника Павлом Нечитайлом, що винаймуть для проживання його двокімнатну квартиру на час свого останнього навчального року, оскільки в гуртожитку погані умови для підготовки дипломної роботи. Але наприкінці січня вони не заплатили Нечитайлові за черговий місяць проживання, пояснивши, що в Андрія не було достатньо коштів, а Сергій гірше здав сесію і втратив право на стипендію. До того ж, Нечитайло виявив, що хлопці впродовж усього періоду проживання в його квартирі не сплачували комунальні послуги. **Дайте правову оцінку ситуації. Визначте підстави та вид юридичної відповідальності та можливі варіанти її розв'язання.**

Ситуація 5. Букан Є. на власному автомобілі заїхав на автозаправку. Заповнив і оплатив 30 літрів дизпалива і, очікуючи, поки заправник обслужить його автомобіль, проглядав повідомлення в телефоні. Одне із повідомлень схвилювало Букана Є. настільки, що він вийняв цигарки і запалив. Заправник Коротчук А. зробив зауваження Букану Є. у відповідь Букан Є. спересердя викинув непогашену цигарку, яка впала на кришку люка резервуару з паливом. Працівники автозаправки викликали поліцію, вважаючи, що Букан Є. намагався здійснити злочин. **Дайте правову оцінку ситуації, визначивши склад правопорушення, вид та підстави юридичної відповідальності.**

Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання

Кейс 1. «Історичний». Перші форми релігійних вірувань почали формуватися ще в кам'яному віці. Формування світових релігій припадає на ранній залізний вік. Історично склалося домінування певної релігії в тому чи тому регіоні серед, представників того чи того народу. Релігійні розбіжності полягають не лише в доктринах віровчення та приписах щодо належної поведінки, а й в зовнішніх проявах, зокрема обрядах, елементах одягу. В минулому відомо чимало прикладів прояву релігійної нетерпимості щодо «іновірців», навіть т.зв. релігійні війни. Так само відомо й про закріплення права на віросповідання (Декларації прав людини у Франції та Англії). Згодом у правовому полі почали розглядати право людини не сповідувати жодної релігії. **1. Подискутуйте на тему: «Внутрішня особиста віра чи зовнішні прояви релігійності?»**. **2. Обговоріть суть і практичне значення принципу відокремлення церкви від держави.**

Кейс 2. «Філологічний». Дізнайтеся етимологію та значення слів «світогляд», «віросповідання», «релігія», «атеїзм». **У чому ви вбачаєте різницю між поняттями «світогляд» і «віросповідання»? Чи є синонімами поняття «віросповідання» і «релігія»? Пригадайте значення слова «гарантії».**

Кейс 3. «Юридичний».

Ст. 18 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів».

Ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.): «1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноособно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. 2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. 3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.»

Ст.9 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.): «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно».

Що означає свобода світогляду і віросповідання? Укладіть перелік можливостей людини, передбачених у міжнародних нормативно-правових актах щодо свободи світогляду і віросповідання. Чи відомі вам випадки порушень права людини на свободу світогляду і віросповідання? Обговоріть реальні чи ймовірні ситуації з порушенням цього права.

Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля

Кейс 1. «Історично-теоретичний». Людина віддавна намагалася використовувати довкілля для забезпечення свого існування. Відомо, що в Давньому Римі існували гідровидобувні комплекси, де проводилися масштабні гірничі роботи, які суттєво змінювали рельєф гірських масивів. У Середньовіччі люди відвойовували в лісів життєвий простір. З початком індустріальної епохи вплив людини на природу став значно більшим. Господарська діяльність пов'язана із забрудненням навколишнього середовища. Міжнародна спільнота ухвалює природоохоронні акти. Перша така міжнародна угода була укладена в 1909 році між Канадою та США і передбачала зобов'язання не забруднювати прикордонні водні об'єкти. В наш час налічується близько 500 міжнародних угод щодо охорони навколишнього середовища.

Кейс 3. «Юридичний».

Найважливішими джерелами міжнародного екологічного права є: 1) Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого впливу на природне середовище, 1977 р., 2) Конвенція про захист озонового шару, 1985 р., 3) Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин, 1979 р., 4) Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р., 5) Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, 1972 р., 6) Стокгольмська декларація з питань охорони навколишнього середовища, 1972 р., 7) Конвенція ООН про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті, 1991 р., 8) Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток, 1992 р.

У 1972 р. покладено початок формування нової галузі міжнародного права — міжнародного права довкілля. День відкриття Стокгольмської конференції (5 червня 1972 року) прийнято вважати Всесвітнім днем охорони довкілля. Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток 1992 містить в собі 27 принципів екологічно коректної поведінки світової спільноти.

Суб'єктами міжнародних договорів у галузі екологічних відносин є держави, проте значна роль належить міжнародним організаціям. Найуспішнішим прикладом реалізації міжнародного стандарту екологічного права є Європейський Союз.

За екологічні правопорушення посадові особи та громадяни несуть дисциплінарну, адміністративну, кримінальну, цивільно-правову і матеріальну відповідальність, а підприємства, установи, організації – адміністративну і цивільно-правову відповідальність. Також, згідно з нормами міжнародного права і судової практики, зустрічаються випадки, при яких була визнана відповідальність держав за дії приватних осіб.

Ознайомтеся з діяльністю МБО «Екологія-Право-Людина»(ЕПЛ) (Ключові події з історії ЕПЛ) і «гарячими темами», які висвітлені на сайті цієї організації. <http://epl.org.ua/istoriya/>. Оберіть одну з гарячих тем, визначте суб'єктів, спробуйте визначити вид відповідальності, до якої може бути притягнуто порушників.

Міжнародні гарантії прав дитини

Кейс 1. «Теоретичний». У 1946 році було створено Дитячий фонду ООН (ЮНІСЕФ). В Загальній декларації прав людини https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (1948 р.) і положеннях Міжнародних пактів 1966 року, що стосуються прав людини, визнається, що діти є об'єктом особливого захисту. Основними міжнародними документами щодо прав дітей є: «Декларація прав дитини» (1959 р.), Конвенція ООН «Про права дитини» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (1989 р.), Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.). В Україні Конвенцію про права дитини ратифіковано Постановою Верховної Ради України № 789-XII від 27.02.91 р. Конвенція дала змогу зробити великий поступ у сфері захисту дітей і встановила певні основи, щоб дитина була повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в душі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності та солідарності.

Правозахисні статті з Конвенції про права дитини згруповані за трьома категоріями, які часто називають «Три П» (англ. «Three Ps» — participation, protection, provision), тобто категорії участі, захисту та забезпечення. Перша категорія — «участь» — відображає сприймання дітей як суб'єктів права, а не об'єктів захисту, згідно з Конвенцією. Багато дорослих вважають дітей неспроможними самостійно мислити, а їх уподобання і висновки — неважливими. Однак Конвенція висуває ідею сприймати дітей як людей, чиї бажання справді повинні бути почуті. Гідне ставлення до дітей дозволяє їм бути незалежними та висловлювати свої побажання і думки, як тільки вони здатні це робити. Друга категорія — «захист» — наприклад, від жорстокого поводження, насильства, експлуатації, дискримінації та зневаги. Третя категорія — «забезпечення» — охоплює права, реалізація яких потрібна для елементарного виживання й повноцінного розвитку дитини, наприклад право на достатнє харчування, житло, освіту й охорону здоров'я. Неофіційний стислий виклад положень конвенції про права дитини можна переглянути тут: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>

Наведіть приклади прав дитини, класифікувавши їх за категоріями участі, захисту і забезпечення. Якими є виклики сьогодення у сфері прав дитини?

Кейс 2. «Практичний».

1. Обговоріть ситуацію щодо примусового вивезення українських дітей в Росію представниками окупаційної влади на тимчасово окупованій території України у 2022 році. Дізнайтеся приклади таких ситуацій, а також рішення Міжнародного кримінального Суду.
2. Дайте правову оцінку ситуації:

Дитині із загостренням бронхіальної астми відмовили в наданні лікарської допомоги через відсутність державної реєстрації за місцем проживання.

Батьки змушують 17-річну доньку погодитися вийти заможного чоловіка середніх років, щоб об'єднати статки родин. Лише за цієї умови дозволять дівчині вступити в університет.

Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні

Кейс 1. «Теоретичний». Європейська Конвенція з прав людини (ЄКПЛ), повна назва «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод», запровадила судовий механізм захисту визнаних міжнародним правом загальних стандартів політичних, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини в країнах-членах Ради Європи. Конвенцію підписали уряди десяти держав — членів Ради Європи в Римі 4 листопада 1950 року, набула вона чинності у 1953 році. Були створені два незалежних органи: **Європейська комісія з прав людини** (1954 р.) та **Європейський суд з прав людини** (1959 р.). В листопаді 1998 року Європейський суд з прав людини та Європейська комісія з прав людини були об'єднані в новий постійно діючий орган — **Європейський суд**.

Конвенція набула чинності для України 11 вересня 1997 року. Представник України бере участь у засіданнях вищої палати Європейського суду при розгляді справ за позовами українських громадян. Офіційний переклад ЄКПЛ затверджено Міністерством зовнішніх справ України 27 січня 2006 року.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Конвенція захищає: право на життя (ст. 2), право на свободу і особисту недоторканість (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8), право на шлюб (ст. 12), право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13), право на свободу думки, совісті релігії (ст. 9).

Конвенція забороняє: катування і нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання; смертну кару, рабство і примусову працю; дискримінацію у здійсненні прав і свобод, які викладені у Конвенції; вислання особи з території держави, громадянином якої вона є, або позбавлення особи права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є; покарання без закону.

Звернутися до Європейського суду можна тоді, коли вичерпані всі засоби національного правового захисту прав людини. Скаргу подають мовою національного судочинства, до неї обов'язково додають рішення всіх судових інстанцій. Зазвичай справи розглядають 3—5 років.

Кейс 2. «Практичний».

1. Ознайомтеся з обставинами справи «Овчаренко і Колос проти України» (OVCHARENKO AND KOLOS v. Ukraine (№ 27276/15 та 33692/15)). Рішення в цій справі ухвалене Палатою Європейського суду 12 січня 2023 року й набуде статусу остаточного відповідно до пункту 2 статті 44 Конвенції. <http://surl.li/fpszd>, огляд рішень Європейського суду з прав людини за січень 2023 року, сторінка 11-15. **Сформулюйте коротку фабулу та кілька запитань до неї.**

2. Перегляньте Структуру змісту Посібника зі статті 6 «Право на справедливий суд» (цивільна частина), підготовлений Дослідницьким підрозділом Європейського Суду з прав людини <http://surl.li/fptil>. **Чи є він джерелом права? З якою метою його укладено? Як трактує ЄКПЛ право на справедливий суд?**

Скористайтесь матеріалами сайту Господарського суду Сумської області для ознайомлення з матеріалами практики Європейського суду з прав людини: <http://surl.li/fptic>. До прикладу: Зведений огляд рішень Європейського суду з прав людини (2022 рік): <http://surl.li/fpsfq> або ж матеріали поточного року. Оберіть справу, визначте сторони, фабулу, статтю ЄКПЛ, яка була застосована рішенням суду.

Запобігання та протидія корупції у сфері прав людини

Кейс 1. «Історичний». У VI столітті до н.е. у перській державі суддя Сізамн, якого підкупили, виніс несправедливий вирок. Цар Камбіс наказав його стратити, здерти шкіру, нарізати з неї ременів та обтягнути ними суддівське крісло. На посаду страченого цар призначив його сина, Отана, якому довелося сидіти саме на цьому кріслі, ухвалюючи рішення. Це один із перших, описаних корупційних епізодів з минулого. Китайський філософ Конфуцій (жив у V ст. до н. е.) писав, що чиновники, дбаючи про сім'ю, схильні ухвалювати рішення на користь своїх родин, зловживаючи владою. «Корупція є корінь, з якого випливає за всіх часів і при будь-яких спокусах презирство до всіх законів ... », писав англійський філософ Томас Гоббс. **Дізнайтеся з доступних джерел, як розуміли поняття «корупція» в давнину і як намагалися з ним боротися. У чому ви вбачаєте причини поширення корупції? Яку шкоду вона приносить суспільству?**

У Законі України «Про запобігання корупції» (Ч.1 ст.1) зазначено, що корупцією є використання особою (уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та особою, яка прирівнюється до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

Кейс 2. «Юридичний».

1. У провадженні судді Н. перебуває справа за позовом громадянина С., який пересувається на візку і в судовому порядку хоче захистити своє право на вільний доступ до громадського закладу, тим самим протидіяти дискримінації за ознакою інвалідності. Відповідачем у цій справі є власник ресторану «Женева», який на території пандусу розмістив літню терасу, вважаючи, що це приватна територія. У дочки судді у найближчий час планується весілля, з приводу чого батьком-суддею у ресторані «Женева» було замовлено банкет на 70 осіб. Оплату вартості весільного банкету взяв на себе власник ресторану «Женева». Через два тижні після весілля доньки батько-суддя розглянув справу у судовому засіданні і ухвалив рішення на користь власника ресторану «Женева». **Чи підпадають дії судді під визначення корупції? Чи зміниться ваша думка, якщо за подібних обставин ухвалене судове рішення буде законним і справедливим. Обґрунтуйте свою позицію.**

2. Доберіть публікації періодичних та інтернет-видань щодо боротьби з корупцією. Проаналізуйте причини, які сприяли вчиненню корупційного правопорушення. Чи можна було запобігти цим ситуаціям? Які покарання застосовано щодо осіб, які вчинили корупційну діяльність?

Вибори органів місцевого самоврядування

Кейс 1. «Історичний».

Самоврядування територіальної громади віддавна базувалося на звичаєвому праві та знаходило свій вияв на народних зборах — вічах, — де обирали відповідальних за управління життям громади осіб. Із поширенням в українських землях магдебурзького права звичаєві норми скасовували, а місто, що отримувало право самоуправління, виводилося з-під юрисдикції місцевої адміністрації феодалів, воєвод, намісників і створювало власний орган самоврядування — магістрат. Першим з українських міст, яке отримало магдебурзьке право, був Сянок, якому самоврядування надав галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, згодом у 1356 р. його отримав Львів, у 1374 — Кам'янець, 1432 — Луцьк, наприкінці XV ст. — Київ, а у 1640 — Вінниця. Тоді магдебурзьке право надавалося Великим князем литовським чи польським королем.

Згідно з грамотою Сигізмунда II 1544 р., у Києві до складу ради та лави обирали до шести осіб. Членів ради — радців — обирали жителі міста. Правом бути обраними користувалися мешканці міста — «добрі, розумні, осілі в місті, віком від 25 до 90 років, не дуже багаті і не дуже бідні, з доброю славою, законнонароджені, охороняючі справедливість та правду, такі, що не мають жадібності та злості, не лихварі, не двоєжонці тощо». Раду очолював бурмістр, його повноваження почергово (строком один квартал) виконували радці.

Лава складалася з лавників, яких обирали довічно, і вони складали присягу, а очолював колегію лавників вїйт.

Система управління містом, що мало магдебурзьке право	
МАГІСТРАТ	
РАДА	ЛАВА
Очолював бурмістр	Очолював вїйт
Здійснювала адміністративне управління і розглядала цивільні справи	Суд у кримінальних справах («сісти на лаву підсудних»)

1. Порівняйте систему самоврядування міст, що мали магдебурзьке право, і сучасну систему місцевого самоврядування в Україні. 2. Дізнайтеся з доступних джерел про органи місцевого самоврядування, які діяли у вашій місцевості, принаймні останні двісті років. Як вони називалися, як формувалися? Що відомо про їх очільників? Які особи особливо відзначилися вагомим внеском у розвиток місцевої громади? Чи вшановує громада імена цих осіб?

Кейс 2. «Філологічний». Щодо посадових осіб органів місцевого самоврядування журналісти іноді використовують слова «мер», «вїйт», «губернатор», а також слово «мерія». **Чи правильно вони роблять? Обґрунтуйте свої міркування. Назвіть посадових осіб органів місцевого самоврядування різних рівнів. Укладіть глосарій понять, пов'язаних з місцевим самоврядуванням. На бажання підготуйте просвітницьке повідомлення для сайту органу місцевого самоврядування про доречність використання саме юридично правильних термінів. Також на бажання підготуйте інфографіку «Правильно-неправильно» щодо виборчої термінології.**

Кейс 3. «Юридичний».

1. Рішенням трудового колективу підприємства, де працює громадянин України Олександр Небайдужий, його позбавили права голосувати на чергових виборах до місцевої ради через аморальну поведінку. **Обґрунтуйте правомірність цього рішення.**

2. Петро і Наталія зі шкільних років були активними учасниками шкільного самоврядування. Досягнувши повноліття, вони вирішили реалізувати своє пасивне виборче право і запропонували свої кандидатури на виборах органів місцевого самоврядування. Петро вирішив боротися за посаду сільського голови, а Наталія – депутатом районної ради. **Дайте правову оцінку ситуації.**

3. Розгляньте запропоновану схему. Перевірте, чи правильно вона укладена, визначте зайвий елемент, скориставшись нормами законодавства про вибори до органів місцевого самоврядування. Запропонуйте зміни і доповнення до схеми. Опишіть спосіб формування органів місцевого самоврядування.

Структура місцевого самоврядування

Кейс 4. «Візуально-аналітичний».

Розповідаючи на уроці про співвідношення органів державної влади та місцевого самоврядування, Михайло стверджував, що місцеве самоврядування, на відміну від центральних органів державної влади, має горизонтальну структуру, і між органами місцевого самоврядування всіх рівнів нема ієрархічного підпорядкування, як, наприклад, у системі органів виконавчої влади. Однак функціонування місцевого самоврядування безпосередньо залежить від законодавства країни та діяльності виконавчої влади.

Доповніть розповідь Михайла прикладами та уточніть суть взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади. Поміркуйте, чи можна зобразити схематично місцеве самоврядування у вигляді піраміди, яка передбачає вертикальне підпорядкування.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини

Мовою нормативно-правового акту

Конституція України, редакція від 01.01.2020,

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Кейс 1. «Історичний». У Давньому Римі стверджували: «Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat» («Тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому хто заперечує»); «In dubio pro reo» («У випадку сумнівів справа вирішується на користь підсудного чи відповідача»). Чи можна вважати ці положення римського права першопочатками правового принципу презумпції невинуватості? Обґрунтуйте свої міркування.

Кейс 2. «Філологічний». Невинуватість чи невинність? В літературі та журналістиці часто використовують слово «невинність» **Дослідіть різні варіанти значення обох слів. Котре з них, на вашу думку, точніше відповідає суті правового принципу? Доберіть приклади застосування обох варіантів.**

Кейс 3. «Юридичний». Принцип презумпції невинуватості закріплений положеннями ч.1 ст.11 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту». Презумпція невинуватості зафіксована у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, зокрема у п.2 ст.14: «Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом». П. 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вини не буде доведено в законному порядку». **Сформулюйте правила презумпції невинуватості щодо доказування вини обвинуваченого, трактування припущень, доведеності вини в обвинувальному вироку.**

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АБСЕНТЕЇЗМ — байдуже ставлення людей до своїх громадянських (політичних) прав, що виявляється в свідомому ігноруванні виборів, зборів тощо.

АВТОРИТАРИЗМ — режим антидемократичного державного правління, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи чи групи осіб.

АДВОКАТУРА — добровільне професійне об'єднання юристів, покликане сприяти захисту прав, свобод і представляти законні інтереси клієнтів, у випадках і у порядку, передбачених законодавством.

АПАТРИД (ОСОБА БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА) — особа, що не має громадянства жодної держави.

БІПАТРИД — особа, що є громадянином одночасно двох держав.

ВИБОРИ — форма прямого народовладдя, волевиявлення народу шляхом таємного голосування з метою формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

ВИБОРЧЕ ПРАВО — система правових норм, що регулюють усі, пов'язані з виборами, суспільні відносини; у вузькому розумінні — можливість кожного громадянина брати участь у виборах, що включає можливість обирати (активне виборче право) та можливість бути обраним (пасивне виборче право).

ВИНА — внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Виступає у формі умислу і необережності.

ВЛАДА — здатність і можливість суб'єкта, що нею володіє, за допомогою авторитету, заохочення, або примусу впливати на інших.

ГАЛУЗЬ ПРАВА — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин.

ГРОМАДЯНИН — політико-правове визначення особи, яке показує її зв'язок із конкретною державою.

ГРОМАДЯНСТВО — правова належність особи до певної держави, закони якої передбачають її права та обов'язки у цій країні та поза її межами; постійний правовий зв'язок особи з державою, який знаходить своє вираження у взаємних правах і обов'язках.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — спільність вільних, рівноправних людей, кожній з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, а також брати участь у політичному житті.

ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ — здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

ДЕРЖАВА — особлива організація політичної влади, що існує у соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

ДЕРЖАВНА МОВА — правовий статус мови, вживання якої обов'язкове в офіційних документах та загалом у публічних сферах суспільного життя в державі (законодавство, управління, судочинство, освіта тощо).

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ — система органів держави в їх єдності і взаємозв'язку, за допомогою яких здійснюється державна влада, реалізуються функції відповідної держави.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД — спосіб будови держави, передбачений Конституцією і законами для забезпечення упорядкованості, злагодженості і гармонії її діяльності.

ДЕРЖАВНИЙ ОРГАН — державна інституція, наділена владними повноваженнями й покликана здійснювати від імені держави управлінські функції у суспільстві.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ — закріплені в законодавстві держави офіційні знаки, чи звукові вираження, що в короткій формі виражають одну чи кілька ідей політичного або історичного характеру і символізують суверенітет держави.

ДІЄЗДАТНІСТЬ — можливість суб'єкта права (фізичної чи юридичної особи) набувати своїми діями юридичних прав та брати на себе юридичні обов'язки.

ЗАКОН — нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, втілює основні права людини та інші загальнолюдські цінності і має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів.

ЗАКОННІСТЬ — режим (стан) відповідності дій, поведінки, діяльності посадових осіб, громадян та юридичних осіб законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті неухильного їх додержання усіма суб'єктами права.

ЗАКОНОДАВСТВО — сукупність чинних нормативно-правових актів: законів, постанов, указів, наказів, розпоряджень, інструкцій правотворчих органів, що регулюють правовідносини у державі.

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС — процедура ухвалення закону, яка складається з певних стадій - самостійних, логічно завершених організаційно-технічних дій.

ІМПЕРІЯ — складна за формою устрою держава, яка складається з головної держави (метрополії) і підвладних їй колоній (несуверенних, залежних держав), що утримується за допомогою державного примусу з боку метрополії.

ІМПІЧМЕНТ — усунення президента з посади на основі ухваленого парламентом за спеціальною процедурою рішення про його обвинувачення в учиненні державної зради або іншого злочину.

ІНДИВІД — окрема особа, одиничний представник людського роду, людина як окрема особина свого виду.

ІНКОРПОРАЦІЯ — спосіб систематизації законодавства, який полягає в зібранні у єдине ціле законів та інших правових актів без зміни їх змісту.

ІНОЗЕМЕЦЬ — особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ — вищий орган у системі органів виконавчої влади України, відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених чинним законодавством.

КОДИФІКАЦІЯ — спосіб систематизації законодавства, що полягає у змістовній переробці й погодженні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднанні їх в єдиному нормативно-правовому акті.

КОЛОНІЯ — частина імперії, що перебуває під владою монополії, позбавлена суверенітету, політичної та економічної незалежності.

КОНСОЛІДАЦІЯ — спосіб систематизації, який поєднує ознаки кодифікації та інкорпорації, полягає в поєднанні нормативно-правових актів з однакових або близьких за змістом питань і зведення їх в один акт, з пристосуванням його до нових відносин.

КОНСТИТУЦІЯ — особливий нормативно-правовий акт держави (основний закон), прийнятий вищим органом законодавчої влади або народом, який має найвищу юридичну силу, закріплює і регулює базові засади суспільного та державного життя: основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, найважливіші права, свободи й обов'язки громадян, місцеве самоврядування та ін.

КОНФЕДЕРАЦІЯ — за формою устрою об'єднання держав, які зберігають ознаки суверенітету, але створюють об'єднані органи для досягнення конкретних цілей.

ЛЮДИНА — розумна, природна істота (вид класу ссавців), що посідає своє місце в сукупності інших живих організмів.

МЕТРОПОЛІЯ — частина імперії, головна в ній країна, котра управляє колоніями, утримує їх в покорі.

МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР — укладена у письмовій формі угода між державами та/або іншими суб'єктами міжнародного права, яка визнається джерелом права.

МІНІСТЕРСТВО — державний орган, центральна урядова інституція, яка відає окремою галуззю господарства або державного управління.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ — право певної територіальної громади (мешканців сіл, селищ і міст) самостійно вирішувати питання місцевого значення.

МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ — місцеві органи, які входять до системи органів виконавчої влади і в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною місцевою радою.

МОНАРХІЯ — форма державного правління, при якій вища державна влада зосереджується (повністю або частково) у руках однієї особи — монарха і передається як спадщина серед представників правлячої династії.

НАРОДОВЛАДДЯ — належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ — центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного порядку та громадської безпеки.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ — громадяни України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

НОРМА ПРАВА — формально-обов'язкове правило соціальної поведінки, яке має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується її організаційною, виховною та примусовою діяльністю.

НОРМАТИВНИЙ ДОГОВІР — двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права (загальні правила поведінки, які не мають персоніфікованого, разового характеру), отже визнається джерелом права.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ — письмовий документ правотворчого органу, який містить правові норми і є основним джерелом права в державах романо-германської правової сім'ї.

НОТАРІАТ — система органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат» з метою надання їм юридичної вірогідності.

ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ — вимоги, що пред'являються до громадян, діяти певним, чітко визначеним правовою нормою, чином (або утриматися від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей. Зокрема, захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів тощо.

ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ — представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених законом.

ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ — це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, у яких вона живе.

ОСОБА — соціальна істота, яка є носієм культури, свідомості, творцем історії, а також суб'єктом правовідносин.

ПАРЛАМЕНТ — законодавчий орган держави, побудований повністю або частково на виборних засадах.

ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ КОНТРОЛЬ — особливий вид державного контролю, який здійснюється парламентом, що дає йому змогу отримувати достовірну й об'єктивну інформацію про фактичне виконання своїх обов'язків і повноважень відповідними органами влади та їх посадовими особами, належним чином реагувати на виявлені порушення і, відтак, спрямований на забезпечення конституційної законності та державної дисципліни у сферах їх безпосередньої владно-управлінської діяльності.

ПІДЗАКОННИЙ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ — акт (документ) компетентного правотворчого державного органу, що видається на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання

ПРАВО — система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих державою норм, що відображають державну волю, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин та виступають у якості регулятора суспільних відносин.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА — держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини.

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ — структурний елемент правосвідомості, який охоплює знання, уявлення, поняття про зміст права, що формуються цілеспрямовано в результаті правового виховання.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА — глибоке знання і розуміння права, високо свідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності.

ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ — структурний елемент правосвідомості, що включає правові почуття, настрої, інші емоційні сприйняття правових явищ.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ — норма поведінки, що склалася історично, у результаті багаторазового повторення людьми певних дій, і санкціонована державою.

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ — система правових норм, що становлять самостійну частину системи права і регулюють певну групу однорідних суспільних відносин в рамках галузі права.

ПРАВОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ — адміністративне рішення компетентного органу або судове рішення у конкретній справі, що використовується при вирішенні аналогічних правовідносин. Є важливим джерелом права в країнах англо-американської правової сім'ї.

ПРАВОВИЙ СТАТУС — сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків суб'єктів права і гарантій їх здійснення.

ПРАВОВІДНОСИНИ — урегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і обов'язків.

ПРАВОНАСТОСУВАННЯ — діяльність компетентних державних органів, уповноважених осіб, яка полягає у встановленні обов'язкових для виконання індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

ПРАВОНАДАНІСТЬ — закріплена у законодавстві і забезпечена державою здатність суб'єкта мати юридичні права та нести юридичні обов'язки.

ПРАВОНАСТУПНИЦТВО — перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта до іншого.

ПРАВОПОРУШЕННЯ — протиправна, винна дія або бездіяльність, що завдає шкоди суспільству, суспільним відносинам, особі або державі.

ПРАВОПОРЯДОК — режим упорядкованості, організованості суспільних відносин, що врегульовані нормами права.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ — здатність особи бути учасником (суб'єктом) правовідносин, що охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

ПРАВОСУДДЯ — самостійна галузь державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом, процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ — глава держави, що виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ — принцип права, за яким особа, що підозрюється у вчиненні злочину вважається невинуватою до того часу, поки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР УКРАЇНИ — відповідальна державна посадова особа, яка очолює Кабінет Міністрів України (уряд).

ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ — єдина ієрархічна система державних органів, які призначені підтримувати публічне обвинувачення в суді, здійснювати організацію і процесуальне

керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку, представляти інтереси держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК — стан упорядкованості, урегульованості і узгодженості публічно-правових відносин, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави.

РЕСПУБЛІКА — форма державного правління, в якій вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади на певний строк.

РЕФЕРЕНДУМ — голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або його певної частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя.

СБУ (СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ) — правоохоронний орган держави спеціального призначення, підпорядкований Президенту України і підконтрольний Верховній Раді України, завданнями якого є захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, технічного і оборонного потенціалу України.

СИСТЕМА ПРАВА — внутрішньо узгоджена і впорядкована сукупність усіх чинних правових норм певної держави, яка має вияв у єдності всіх нормативних приписів та їх розподілі за галузями та інститутами права.

СІЛЬСЬКА, СЕЛИЩНА, МІСЬКА РАДА — виборні органи місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

СІЛЬСЬКИЙ, СЕЛИЩНИЙ, МІСЬКИЙ ГОЛОВА — головна виборна посадова особа територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ — правила поведінки загального характеру, що регулюють відносини між людьми в суспільстві.

СТАРОСТА — виборна посадова особа місцевого самоврядування.

СУВЕРЕНІТЕТ — незалежність держави, що полягає в її праві самостійно вирішувати всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав, організацій, осіб.

СУД — орган, що здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних й інших категорій справ у встановленому законом конкретної держави процесуальному порядку.

СУДОУСТРІЙ — організація судової влади та здійснення правосуддя з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права.

СУДОЧИНСТВО — діяльність суду, пов'язана з розглядом кримінальних, цивільних та інших справ, спрямована на встановлення фактичних обставин справи, забезпечення захисту прав і свобод людини, приватних і публічних інтересів, забезпечення правильного застосування закону та прийняття справедливого судового рішення.

СУСПІЛЬСТВО — множина індивідів, людей, які пов'язані зв'язками і відносинами, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності і засновані на нормах та цінностях.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА — жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА — це діяльність суб'єктів із з'ясування (усвідомлення) і роз'яснення (інтерпретації) змісту правових норм з метою їх правильного застосування і реалізації.

ТОТАЛІТАРИЗМ — антидемократичний режим, за якого державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини, усунення легальних можливостей для вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення; зосередження неконтрольованої державної влади у руках правлячої верхівки або однієї особи; фактичного одержавлення суспільства.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА — проста за своїм устроєм держава, яка не має у своєму складі самостійних державних утворень, а має тільки адміністративно-територіальний поділ.

УРЯД — вищий орган виконавчої влади в державі.

ФЕДЕРАЦІЯ — складна за устроєм держава, що складається з кількох країн або державних утворень, які мають ознаки державності та наділені суверенітетом.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ — основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві

ФУНКЦІЇ ПРАВА — основні напрямки впливу права на людину і суспільство.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — форма впливу на правопорушників, реакція держави на допущені порушення правових норм, на посягання на соціальні інтереси суспільства, права особи.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ — певні життєві обставини, ситуації, з якими правові норми пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти/ Васильків І.Д., Кравчук В.М., Сливка О.А, Танчин І.З., Тимошенко Ю.В., Хлипавка Л.М. Тернопіль: Астон, 2018.
2. Єзеров А. А. Конституційно-правові проблеми виконавчої влади: навчально-методичний посібник. О. : Фенікс, 2009.
3. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика / [Т. Анцупова та ін.; упоряд.: А. А. Єзеров, Д. С. Терлецький]. Київ : ВАІТЕ, 2022.
4. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2006.
5. Конституційне право України : навч.-метод. посібник / Д. С. Терлецький, М. В. Афанасьєва, Ю. Д. Батан, А. А. Єзеров та ін.; за заг. ред. Д. С. Терлецького. Одеса : 2020.
6. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М. Афанасьєва, Ю. Бальцій, Ю. Батан [та ін.]; за заг. ред. М. Афанасьєвої, А. Єзерова. Одеса: Юридична література, 2017.
7. Конституція України у судових рішеннях / Орзіх М. П., Єзеров А. А., Терлецький Д. С. К.: Юрінком Інтер, 2011.
8. Кравчук В. М., Кравчук К. Г. Правознавство: Опорні конспекти: навч. посіб. для студентів неюр. спец. ВНЗ. Тернопіль : «Терно-граф», 2010.
9. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доповн. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2014.
10. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2019.
11. Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів/ Кравчук В.М., Васильків І.Д. Тернопіль: Астон, 2017.
12. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. [М. В. Афанасьєва, О. В. Батанов, А. А. Єзеров та ін.]; за ред. А. Р. Крусян. О. : Фенікс, 2015.
13. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛЮБФ «Медицина і право», 2021.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е видання. К.: Алерта, 2021. 528 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

- 1) Кравчук В.М. Опорні конспекти з теорії держави і права. 2011. URL: <http://surl.li/fwusz>
- 2) Компас: посібник з освіти в області прав людини за участі молоді URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass>
- 3) Посібник з прав людини для інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум: рекомендація CM/Rec (2014)6 Комітету міністрів Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/16802e3e96>
- 4) Верховна Рада України URL: <https://rada.gov.ua/>
- 5) Президент України URL: <https://www.president.gov.ua/>
- 6) Урядовий портал URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua>
- 7) Судова влада України URL: <https://court.gov.ua/>
- 8) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/>
- 9) Центральна виборча комісія URL: <https://www.cvk.gov.ua/>
- 10) Конституційний Суд України. URL: <https://www.ccu.gov.ua/>

Навчальне видання

**Кравчук Валентина Миколаївна,
Єзеров Альберт Анатолійович,
Васильків Ірина Дмитрівна**

**ПРАВознавство
(профільний рівень)**

**підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Обкладинка *Ганни Янчишин*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*

Формат 70x100 1/16.

Ум. друк. арк.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

